Як ми говоримо

Б. Д. Антоненко-Давидович

1970

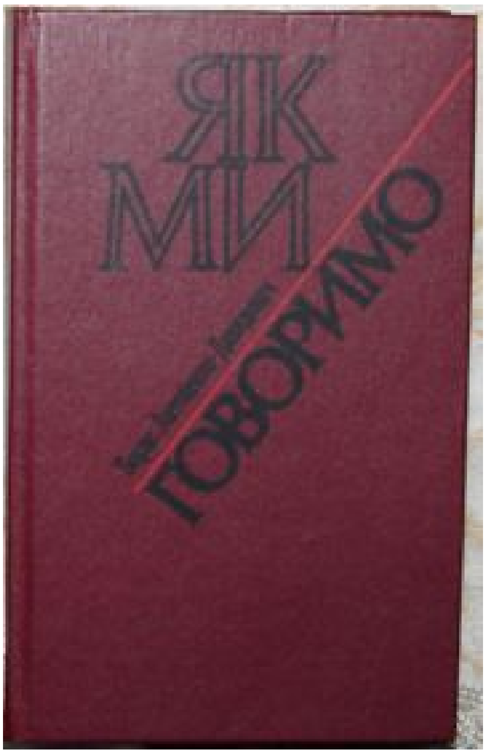

Рис. 1: Обкладинка першого видання

Зміст

Розділ 1

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Мова — така ж давня, як і свідомість, писав Карл Маркс, підкреслюючи цим органічну єдність свідомості людини й її мови. Вона, як і „безпосередня дійсність думки“, як висловився Маркс, є водночас і великим засобом спілкування людей, бо „виступає в цій функції для кожної людини тільки тому, що існує для інших“.

Подібно до того, як мова кожної людини має індивідуальні риси — з багатою чи бідною лексикою, з уподобаними словами й зворотами, з простою чи складною будовою речення, так і мова цілого народу має свої виразні, тільки їй притаманні властивості, що позначаються не лише певними правилами сполучення звуків у слова й слів у речення, а вбирають у себе низку понять.

Людина може володіти кількома мовами, залежно від її здібностей, нахилів і прагнень, але найкраще, найдосконаліше людина має володіти, звичайно, рідною мовою. І це не тільки тому, що цією мовою, засвоївши її змалку, вона користується повсякденно, а й тому, що рідна мова — це невід'ємна частка Батьківщини, голос свого народу й чарівний інструмент, на звуки якого відгукуються найтонші й найніжніші струни людської душі. З рідною мовою мають-бо зв'язок найдорожчі спогади про перше слово, почуте в колисці з материних уст, затишок батьківської хати, веселий гомін дитячого товариства й тихий шелест листя старої верби, під якою вперше зустрівся юнак із коханою дівчиною...

„Мова народу, — писав відомий російський педагог-демократ К. Ушинський у статті „родное слово“, — є найкращий, що ніколи не в'яне й вічно розвивається, цвіт усього його духовного життя, яке починається далеко за межами історії. У мові одухотворюється ввесь народ і вся його батьківщина; в ній перетворюється силою народного духу на думку, на картину й звук небо вітчизни, її фізичні явища, її клімат, її поля, гори й долини, її ліси й річки, її бурі й грози — ввесь той глибокий, сповнений думки й почуття голос рідної природи, який промовляє так гучно в любові людини до її іноді суворої батьківщини, який висловлюється так яскраво в рідній пісні, в рідних мелодіях, у вустах народних поетів“. Є мови більш й менш розвинені, є мови, що своїм чарівним звучанням здобули світову славу, та наймиліша й найдорожча для людини — її рідна мова. Як просто й разом із тим зворушливо писав про це Тарас Шевченко:

Ну, що б, здавалося, слова...

Слова та голос — більш нічого.
А серце б'ється, ожива,
Як їх почує!..

Бо рідна мова не тільки зберігає світлі спогади з життя і, людини й зв'язує її з сучасниками, — в рідній мові чується голос предків, у ній відлунюють перегорнені сторінки історії свого народу.

„Найбільше й найдорожче добро в кожного народу, — казав колись класик української літератури Панас Мирний, — це його мова, ота жива схованка людського духу, його багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування". Цю думку розвиває в згаданій статті К. Ушинський: „Покоління народу проходять одне за одним, але наслідки життя кожного покоління лишаються в мові спадщиною нащадкам. До скарбниці рідного слова складає одне покоління за одним плоди глибоких сердечних порухів, плоди історичних подій, вірування, погляди, сліди пережитого горя й пережитої радості, — одне слово, ввесь слід свого духовного життя народ дбайливо зберігає в народному слові. Мова є найважливіший, найдорожчий і наймiцніший зв'язок, що з'єднує віджилі, живі й майбутні покоління народу в одне велике історичне живе ціле. Вона не тільки виражає життєвість народу, але є саме це життя".

А якої ваги надавав користуванню рідною мовою й дбанню за її чистоту класик російської літератури І. Тургенєв! Коли пішла чутка, що він став писати свої художні твори французькою мовою, І. Тургенєв спростував це в листі до С. Венгерова такими словами: „Я ніколи, жодного рядка в житті не написав не російською мовою; в противному разі я був би не художник, а просто паскуда. Як це можна писати чужою мовою, коли й своєю, рідною, ледве можеш дати собі раду з образами, думками тощо". В іншому листі І. Тургенєв писав: „Бережіть чистоту мови як святиню. Ніколи не вживайте іноземних слів. Російська мова — така багата й гнучка, що нам нема чого брати в тих, хто є біднішим за нас".

Українська поетеса-революціонерка Леся Українка дивилась на свою мову як на зброю:

Ти моя щира, гартована мова,
Я тебе видобуть з піхви готова...

Могутню визвольну силу бачив у рідному слові великий син українського народу Тарас Шевченко, пишучи:

... Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло них
Поставлю слово .

Не дивно, що український народ ставився з такою пошаною, вірою й любов'ю до своєї мови, яка була йому на тернистих шляхах поневіряння в сумній минувшині, кажучи словами його найкращих представників, і за єдину зброю, й за єдину втіху. Цією мовою милувались також ті поодинокі іноземці, що побували на Україні й чули її співучу, мелодійну мову. Ось, приміром, як француз П'єр Шевальє в своїй книжці „Історія війни козаків проти Польщі", виданій у Парижі 1663 р., характеризує українську мову козаків: „Вона — дуже ніжна й сповнена пестливих висловів та надзвичайно тонких зворотів".

Німецький поет Фридріх Боденштедт у середині XIX ст. так захопивсь українськими народними піснями та історичними думами, що вивчив українську мову й переклав німецькою багато цих пісень і дум, видавши згодом антологію „Поетична Україна“, в передмові до якої він піднесено писав про пісню й мову українського народу, вважаючи їх за досягнення народів усього світу. Відомий український і російський учений І. Срезневський сказав про українську мову: „Сила людей має переконання, що ця мова є одна з найбагатших мов слов'янських, що вона навряд чи вважить богемській щодо рясноти слів і висловів, польській щодо барвистості, сербській щодо приємності, що це мова, яка навіть у вигляді необробленому може стати нарівні з мовами, обробленими гнучкістю й багатством синтаксичним, мова поетична, музична, мальовнича“.

Славнозвісний російський артист Л. Собінов, приїхавши на гастролі 1926 р. до Харкова, де він співав у опері Вагнера партію Лоенгріна, записав таке своє враження від і української мови: „Коли я одержав переклад Лоенгріна українською мовою и тоді ж, сівши за рояль, проспівав знамените звернення до лебедя, я мимоволі закричав: та це-бо звучить зовсім по-італійському: гарно, звучно, високо й поетично“.

Можна було б наводити ще багато хвальних і піднесених висловів про українську мову діячів науки й мистецтва різних, близьких і далеких нам народів, та досить і цих, щоб бачити, як високо цінували вони нетлінний скарб українського народу, що його наші предки зберегли, незважаючи на всілякі заборони й утиски, передавши нам у спадщину. Згадаймо наостанку ще слова полум'яного борця проти самодержавства й кріпацтва, революційного демократа М. Чернишевського: „...не якихось там двісті чи триста років, а бозна-скільки віків говоритимуть українською мовою люди, що живуть на Дніпрі й далі на захід; у такому разі існуватиме й українська література бозна-скільки віків...“ З усього сказаного ми бачимо, що мова — це щось далеко більше за механічний зв'язок між людьми, це — відбиток свідомості людини, це — прояв її. З того, як говорить та чи та людина, можна уявити собі загальний розвиток цієї людини, її освіту й культурний рівень. Що культурнішою є людина, то розвиненішою є її мова, багатшою на лексичний запас, розмаїтішою епітетами, метафорами, влучними порівняннями, барвистішою вживанням прислів'їв, приказок і приповідок. У природі не буває людей, що визначились би високим інтелектом і водночас примітивною, як у первісного дикуна, мовою. І разом із тим, як часто подибуємо людей, байдужих і неохайних до своєї мови й до мови свого народу взагалі! Хіба не доводиться інколи чути: „Чи не однаково, як я говорю? Вправно чи недолуго — то байдуже, аби лиш інші зрозуміли мене, що я хотів сказати“. Ні, не байдуже! Російський радянський письменник К. Паустовський писав: „Людина, байдужа до рідної мови, — дикун. Вона — шкідлива своїм єством уже тому, що байдужість до мови пояснюється цілковитою байдужістю до минулого, теперішнього й майбутнього народу“. Російський радянський письменник Ф. Гладков, який багато писав про чистоту й правильність російської мови, так висловився в одному, опублікованому після його смерті, листі: „Уся річ у тому, щоб оберігати свою мову від засмічення чужими словами й чужорідним вимовлянням. Треба твердо знати свою мову й любити прекрасне рідне мовлення. Не на честь російському літераторові виправдовуватись тим, що, мовляв, таке ось слово „побутує“ в розмовній мові!.. Ну, досить. Закликаю вас боротись нещадно за чистоту рідної мови в усяких випадках“. І наче

перегукуючися з російським борцем за чистоту своєї мови, писав видатний український поет, учений і великий громадський діяч М. Рильський:

Як парость виноградної лози,
Плекайте мову. Пильно Й ненастанно
Політь бур'ян. Чистіша від сльози
Вона хай буде.

Боротьба за чистоту й високу мовну культуру — це боротьба за культуру взагалі. Дбати за очищення мови від усякого засмічення й за дальше піднесення її культурного рівня — це обов'язок усього українського суспільства, не кажучи вже про тих людей, що безпосередньо працюють над мовою — вчених-мовознавців, письменників, журналістів, дикторів, працівників редакцій і видавництв, викладачів рідної мови. Адже від мови наших підручників, газет, науково-популярної й художньої літератури багато залежить, чи мова мільйонів читачів удосконалюватиметься й збагачуватиметься, чи, — як іноді, на жаль, трапляється, — засмічуватиметься.

Мова — тонкий інструмент. В одних устах вона звучить із такою силою, що, кажучи словами І. Франка, „мов трубою, міліони зве з собою", в інших — тільки ріже слух, вона — мов те лушпиння без животворного зерна...

Якої великої ваги надавав наш народ у своїх приказках і повір'ях мові, людському слову! У народі вірили колись, що певним словом, яке мало хто й знає, можна скарби в землі знаходити, й хвороби та всякі недуги лікувати, й від лихої людини та звіра оборонитись. „Ласкавими словами й гадюк чарують", — каже одна українська приказка, а друга додає: „Слово — не стріла, а глибше ранить". „Гостре словечко коле сердечко", „Сказаного й сокирою не вирубаєш", „що вимовиш язиком, того не витягнеш волом", -запевняє народна мудрість. Та буває часом і таке, що могутній чинник дії на людський розум і серце обертається на ніщо, — тоді в народі кажуть: „Меле таке, що й купи не держиться", „Лепече, як той пустий млин", „Не тямить голова, що язик „лепече". І. Франко в одному вірші писав:

Слова — полова,
Але вогонь в одежі слова —
Безсмертна, чудотворна фея,
Правдива іскра Прометея.

Однією й тією ж мовою, незважаючи на красу її чи немилозвучність, можна, виходить, і полову віяти, й святий вогонь викрешувати. Усе залежить від того, як хто вміє володіти цим чарівним інструментом, що ним є мова.

Правильно й чисто говорити своєю мовою може кожний, аби тільки було бажання. Це не є перевагою вчених-лінгвістів, письменників або вчителів-мовників, це — не тільки ознака, а й обов'язок кожної культурної людини. Культурними в нас мусять бути всі, незалежно від того, працює людина розумово чи фізично.

Мова кожного народу не становить якоїсь відмежованої від сусідів, застиглої на віки вічні форми. Як живий організм, вона з часом зазнає певних змін підо впливом історичних, економічних і політичних чинників. Інколи це можна простежити протягом життя навіть одного покоління. Відмирають одні слова, а замість них постають нові; старішають морфологічні й синтаксичні конструкції, поступаючись перед новими, що більше відповідають

вимогам часу; засвоюються лексичні елементи від сусідів, що зумовлюється політичними, економічними й культурними стосунками з ними; нові обставини життя, породжуючи нові поняття, жадають для них нового вислову; нарешті, соціальні зміни в побуті несуть із собою нові прислів'я, приказки й приповідки.

Тільки мертві мови, мови тих народів, що давно зійшли з історичної арени в небуття, наприклад, санскрит , латинь, старогрецька мова, лишаються незмінними. Утративши давно своє практично-побутове значення, вони не зазнають більше ні змін, ні розвитку, лишившись тільки лінгвістичними пам'ятками перейденої сивої давнини.

Змінюється й наша українська мова. Ніхто не скаже тепер на салют яса, як колись за козаччини („Із дванадцяти штук гармат гримали, ясу воздавали". — Історична пісня); протягом кількох десятиріч майже зникло слово комірне, й хіба тільки старі люди тепер знають, що це означає плату за квартиру („Чиста загибель теперечки чоловікові: заробити нема де, землі зроду не було, комірне плати, кругом злидні,а їсти мусиш!" — М. Коцюбинський); нове покоління знає переважно слово квартплата.

А хіба не зазнає відповідних змін і близька до нашої мови російська? Безперечно, зазнає. Хто каже тепер у Росії замість свобода — вольность, яке набуло в сучасній російській мові іншого значеннєвого відтінку, ніж за О. Пушкіна, що вживав цього слова тільки в розумінні „свобода" („И знамя вольности кровавой я подымаю на Петра!")? Не скажуть сучасною російською літературною мовою „печи пироги", як писав байкар І. Крилов „Беда, коль пироги начнет печи сапожник"), а тільки „печь пироги". Лайливе тепер російське сволочь означало за часів царя Петра І те, що нині росіяни звуть сводной командой. Навала й утеча військ Наполеона породили в російській мові слово шерамыжничать (канючити, випрошувати, старцювати) й шерамыжник (канюка, прошак, старець), що виникли від chere ami (дорогий друже) — постійного звертання по їжу голодних наполеонівських вояків. Таке широко вживане в сучасній російській мові слово, як стушеваться (знітитися, зніяковіти), виявляється, є зовсім молоде: воно прижилось тільки в XIX ст.

Такі українські слова, як мрія або годинник, — теж молоді, їм нема ще й ста років. Вони ввійшли до усної мови з художньої літератури, яка, відповідаючи на вимоги часу, створила їх на ґрунті наявних уже в народній мові слів мріятися й година. Цікаво відзначити, що, коли з'явилося в нашій мові слово годинник із відповідним розрізненням — стінний або кишеньковий, стало зникати давнє слово дзиґарі, яке теж позначало годинник, але не кишеньковий, яких раніше взагалі не було, а стінний чи на вежі.

Отак, як і все живе на світі, змінюється й мова живого народу. Якщо порівняти кілька мов, між котрими лежить не тільки просторова відстань, а й певний історичний період, ми побачимо дивне явище: різні мови мають дуже схожі слова. Чи не є подібним українське слово мати не тільки до російського мать, а й до німецького Mutter чи французького mere? Безперечно, є! Ба навіть виявляє схожість із латинським mater, із старогрецьким meter і з староіндійським mata. Або візьмімо слово брат і порівняймо з німецьким Bruder, латинським frater і староіндійським bhrata — знов упадає в очі подібність між ними. Чи ці слова випадково заблукали до нашої мови з давніх часів і далеких місць, чи є в цьому явищі якась закономірність, зумовлена певними причинами? Не важко здогадатися, що схожість цих і

багатьох інших слів, надто тих, які найперше виникли в ужитку людей, наприклад, назви близької рідні, продуктів харчування та ін., свідчить про спорідненість мов, про те, що індоєвропейські мови якоюсь мірою є сестри між собою, дарма що початки їхньої родинної близькості вкрито млою минулих тисячоліть. Що ближче стоять в етнічній і територіальній належності один до одного різні народи сучасності, то більше спільних рис мають і їхні мови, творячи мовні групи — слов'янські, романські, германські та ін. Але це не заважає мовним елементам одної сім'ї проходити до мов іншої, часом і дуже далекої. Свого часу до російської мови ввійшли татарські слова кнут, ярлык та ін.; ми, українці, кажемо слова кавун, тютюн, козак, бунчук, давно забувши, що ці слова прийшли до нас також від тюрків. Хтозна-коли осіли в нашій мові й прижилися, як свої слова, польські пан, хлопець, через польську мову зайшли до нас із німецької друкарня, папір, фарба, цукор. Часто народ, запозичивши чуже слово, переінакшує його на свою вподобу, зробивши з тюркського чапан українське жупан або українські цибуля, цегла з німецьких Zwiebel, Ziegel.

Історичне співжиття українського й російського народів не могло не позначитись на їхніх мовах. Подібно до того, як до нашої мови зайшло багато російських слів, так і в російській мові трапляються слова, засвоєні з української мови. Усі ці девчата, делянка, стерня, хлебороб, неполадки, Курщина, Воронежчина тощо перенесено з українського ґрунту або в готовому вигляді, або трохи змінено, як, приміром, слово чрезвычайный, де до українського прикметника звичайний додано старослов'янський префікс чрез.

Такі випадки взаємодії є цілком природні й неминучі за умов спілкування народів і не можуть викликати жодних заперечень, якщо певні слова чи словосполуки запроваджуються не штучно чи помилково, а виникають із вимог самого життя, осідаючи на стале підґрунтя мови іншого народу. Недобре, коли людина, не знаючи гаразд української чи російської мови або тої й тої, плутає обидві ці мови, перемішує їхні слова, відмінює слова одної мови за граматичними вимогами другої, бере якийсь притаманний саме цій мові вислів і живосилом тягне його в іншу мову, оминаючи традиції класичної літератури й живу народну мову. Так створюється мовний покруч, чи, як кажуть у нас, на Україні, суржик. Суржик не є й не може бути ознакою будь-якої культури, навпаки, він завжди відбиває некультурність частини людей, залишаючись породженням соціального й національного гноблення трудящих мас. Уже з цього видно, який непотрібний, ба й шкідливий є суржик за наших часів, коли підноситься загальна культура мас, коли маємо дбати про стирання різниці між розумовою й фізичною працею.

Мови відрізняються одна від одної не тільки словами (вище ми бачили, що є багато спільних або схожих слів у різних мовах), а й словозміною, підпорядкуванням слів у реченні, побудовою речення, не кажучи вже про особливість ідіом, прислів'їв, приказок і приповідок, що так яскраво характеризують кожну мову, надаючи їй своїх неповторних барв і свого, ніде не підхопленого звучання.

Кожна мова має свій шлях розвитку, на якому позначились історичні події, пережиті її народом, географічні умови, серед яких живе цей народ, кліматичні особливості його території. Усе це створює ті властивості душевного складу народу, його національну психіку, що так виразно відбиваються в його мові. Візьмімо такий український вислів, як спати просто неба, й подивімось, як оце просто неба передається різними мовами. По-російському

буде — под открытым небом, по-німецькому — unter freiem Himmel (дослівно — під вільним небом), по-французькому — a la belle etoile (у дослівному перекладі — під прекрасними зорями). Маємо тут одне й те саме поняття, але як по-різному висловлює його кожна з чотирьох мов!

Для українця звучать цілком природно вислови спіймати облизня, накивати п'ятами, дуба дати, йому не треба напружувати свою думку, щоб зрозуміти, про що мовиться в цих, відомих йому змалку, ідіомах. А спробуйте лишень механічно перекласти їх російською мовою й гляньте, що з того вийде: поймать облизывание, накивать пятками, дуб дать... Дарма що всі слова тут росіянин знає, але йому важко буде збагнути, який зміст криється в цих звичайних словах, що відгонять йому якоюсь нісенітницею. У такому становищі опиняється й українець, коли йому доводиться часом читати нерозважно перелицьоване з російської *од воріт поворіт*, *бенкет горою*, *кричати на всю іванівську*, бо йому важко второпати, що в першій фразі мало бути завертай назад голоблі, в другій — бенкет на всю губу, а в третій — кричати на все горло (на всю пельку, на всі заставки, щодуху, щосили).

Ідіоми, як і прислів'я та приповідки, виникши в мові якогось народу на ґрунті історично-побутових обставин, не мандрують так легко, як слова, з мови в мову, а лишаються незайманими в одній своїй мові. Їх не можна дослівно перекладати, бо з цього, як ми бачили, виходить нісенітниця, — треба в кожній мові шукати відповідників, що, може, й відрізнятимуться словами, але матимуть аналогічне значення. Візьмімо українську ідіому накивати п'ятами. Вона виникла, мабуть, іще з тих далеких козацьких часів, коли запорожці заступали татарам дорогу на Україну. Не раз татарам доводилося, замість хапати живий товар, ясир, як вони казали, чи бранців, як називали полонених на Україні, тікати, діставши збройну відсіч від козацтва. Панічна втеча ворога, який із переляку так наддавав ходу, що тільки мигтіли його п'яти, дала підставу жартівливим козакам, які любили дотепний вислів, казати, що ворог накивав п'ятами. У далеко відмінних обставинах виникла в Росії ідіома задать стрекача, що є відповідником до згаданої української ідіоми. Слова в цих ідіомах, узятих із двох мов, — різні, а поняття — однакове.

Отак специфічні обставини життя народу створюють свої, характерні тільки для однієї мови, вислови, приказки, прислів'я, що разом з іншими нормативними чинниками зумовлюють дух цієї мови, її національну оригінальність.

Дбайливе ставлення до розмаїтості, багатства рідної мови має привчити людину ставитись уважно й до мови іншого народу, прагнучи всіма силами не порушувати ні тут, ні там своєрідного звучання кожної мови, не стирати їхньої барвистості, не обмежувати їхніх невичерпних можливостей.

Однак і в межах одної мови ми раз у раз подибуємо різні слова, що означають одне поняття. З народних уст на Лівобережній Україні ми чуємо переважно дієслово ждати (Ждала, ждала козаченька та й плакати стала. — Народна пісня), а на Правобережжі чується переважно чекати Два на третього не чекають. — Прислів'я). Часом одне й те саме слово по-різному вимовляється в деяких районах України, приміром, більшість українського народу вимовляє кінь, піп, але поліщуки, цебто українці з Полісся, кажуть куінь, пуіп або куонь, пуоп і т. ін. Що це? Масова помилка людей щодо своєї рідної мови? Ні, це — не помилка, а місцева особливість української діалектної мови. Адже мова кожного народу, який становить самостійну етнічну

одиницю, поділяється на діалекти, що складаються з низки говірок.

Деякі діалекти, а надто говірки іноді дуже різняться між собою, тому люди одної національності, але різних територіальних діалектів важко розуміють одне одного; приміром, німцеві з Берліна нелегко збагнути німця, що спілкується за допомогою Plattdeutsch, цебто нижньонімецького діалекту; так само й українець із Полтавщини не все може добрати, що скаже йому українець із Гуцульщини або Лемківщини.

Українська мова поділяється на три діалектні групи: північну поліську), південно-східну й південно-західну. Кожна діалектна група складається з говорів. Північна діалектна група поділяється на східнополіські, середньополіські й західнополіські говори; південно-східна група — на середньонаддніпрянські, слобожанські, східнополтавські, нижньонаддніпрянські й донецькі говори; південно-західна — на подільські, волинські, гуцульські, буковинсько-покутські, бойківські, лемківські, закарпатські, наддністрянські й надсянські говори.

У кожного народу на базі одного, переважно центрального, діалекту виникає літературна мова, що об'єднує всі ці мовні струмки в одне національне ціле, яке дає змогу легко порозумітися людям різних частин певної етнічної території.

На ґрунті середньонаддніпрянських говорів, поширених на Полтавщині (на захід від р. Псла), Черкащині (на схід від р. Гірського Тікичу), на півдні Київщини й на півночі Кіровоградщини, постала українська літературна мова. Українською мовою перекладено багато шедеврів російської й світової класики, цією мовою пишуть не тільки художні твори й публіцистичні статті, а й наукові праці з різних галузей знання.

Якими є стосунки між українською літературною мовою й діалектами? Виникнувши на основі центральних південно-східних говорів, наша літературна мова вбирала й далі вбирає все найкраще, що є в її діалектах. Увійшли до літературної мови такі, наприклад, слова з південно-західної діалектної групи, як відтак (дарма що є аналогічний вислів після того), ватра (багаття або вогнище). Таких прикладів можна навести чимало. Написані на основі говорів південно-західної діалектної групи твори Ю. Федьковича, О. Кобилянської, В. Стефаника й М. Черемшини ввійшли до скарбниці української класичної літератури. Щоб відобразити місцевий колорит або дати мовну характеристику персонажів своїх творів, до діалектизмів звертались І. Франко, М. Коцюбинський, а Г. Хоткевич написав увесь роман „Камінна душа" гуцульською говіркою. Та це є лише літературний спосіб, щоб найяскравіше зобразити певну місцевість і її людей, і з цього аж ніяк не слід робити висновок, що діалектизмами можна безоглядно користуватися в поточному усному чи писемному вжитку. Надуживання діалектизмами призводить до засмічення мови й зниження її стилів. Єдина літературна мова є нормативом у культурному й науковому житті країни. Через школу, художню літературу, радіо, телебачення й пресу, через піднесення загального культурного рівня народних мас літературна мова нівелює й витискує діалектні риси.

Проте, як зазначалося вже, мова не є щось застигле на віки вічні, тому й далі триває впорядкування мовних норм, уточнення сумнівних моментів у вживанні різних слів, дослідження мовних явищ і формулювання правил підпорядкування слів та складання речень, далі відбувається словотворення.

Автор цієї книжки не ставить собі на меті навчити читача української мови, — для цього будуть потрібні інші видання. Книжку призначено для тих,

хто не тільки володіє українською мовою, а й хоче запобігти помилковому слововживанню, перебороти лексичну розбіжність у визначенні однакових понять, позбутись того паралелізму в нашій мові, що не збагачує її, а обтяжує й ускладнює. У цій книжці принагідно розповідається про відомі морфологічні й синтаксичні норми, якими часто нехтують у поточному мовному вжитку, чи то забувши їх, чи недостатньо засвоївши колись. Головну увагу й найбільше місця в книжці приділено похибкам лексичного й фразеологічного характеру, на які раз у раз натрапляємо не тільки в живій розмові, а й на сторінках періодичних видань, ба й у наукових працях і в художніх творах.

У пошуках найкращого мовного еквівалента автор книжки намагався виходити не стільки з власних уподобань, скільки з традицій нашої мови, підпираючи свої пропозиції щодо вживання певних слів чи висловів прикладами з української класичної літератури, фольклору й живого народного мовлення.

Щоб читачеві легше було орієнтуватися в книжці й знайти потрібну довідку, матеріал поділено за частинами мови, спочатку йдуть відмінювані, а потім невідмінювані частини. У кожному розділі, присвяченому певній частині мови, на першому місці викладено зауваження з морфології й синтаксису, а вже потім розглядається помилкове чи сумнівне вживання низки слів, розміщених за алфавітом.

Автор не претендує на всеохоплення, але з публікації частини розглядаданого тут матеріалу в журналах „Жовтень" та „Україна" і в газеті „Літературна Україна", яка викликала багато відгуків-листів, автор побачив, що навіть у цьому невеликому обсязі книжка може якоюсь мірою задовольнити попит спраглого на таку лектуру читача.

Якщо читач і не знайде відповіді на багато питань, що ставить перед ним бажання піднести рівень культури власної мови, але, за прикладом цієї книжки, буде сам дошукуватись потрібної довідки в багатющій скарбниці нашої мовної спадщини, виявляючи тим любов і шану до мови свого народу, автор уважатиме, що він до певної міри виконав поставлене перед собою завдання: дати читачеві поштовх до роздуму, до дбайливого поводження зі своєю мовою, а значить — і до самовдосконалення в ній.

Розділ 2

ІМЕННИКИ

1. Називний відмінок у складеному присудку

У якому відмінку треба ставити іменник і прикметник, якщо вони виступають у складеному присудку поряд із дієсловами бути, звати тощо, — в називному чи орудному? Як краще сказати по-українському: „Мій батько був коваль“ чи „Мій батько був ковалем“, „Вона була гарна дівчина“ чи „Вона була гарною дівчиною“?

Це — ніби паралельні форми, які бачимо в нашій класичній літературі й матеріалах фольклору. Проте в сучаснім мовнім житті помітна схильність до вживання тільки однієї форми — орудного відмінка: „Петро був першим учнем у класі“, „Вона була досвідченою лаборанткою“, „Усе життя вони були наївними, як діти“. Подивимось, якому відмінку надає переваги українська класика й жива народна мова. „Обоє вони були сироти, побралися й жили собі двійко“ (Марко Вовчок); „Мене звуть Андрій Корчака“ (І. Нечуй-Левицький); „Будь мені лицар да вірнесенький“ „Українські пісні“ М. Максимовича).

У всіх цих фразах іменник у складеному присудку стоїть у формі називного відмінка. Однак дуже часто натрапляємо на фрази з орудним відмінком іменника: „То був волом, а то хочеш зостатися конем“ (М. Номис). Що ж — виходить, ніби це однаково, який поставити відмінок іменника в складеному присудку — називний чи орудний? Ні, не однаково. Якщо проаналізувати всі наведені вище приклади, то неважко помітити, що називний відмінок стоїть там, де іменник і прикметник мають незмінну властивість — сироти, ім'я й прізвище — Андрій Корчака, лицар вірнесенький, цебто людина, що визначається вірністю на все життя, довіку. Зате там, де мовиться про несталу або тимчасову ознаку в іменнику й прикметнику, дають перевагу орудному відмінку: був волом.

Великий знавець слов'янських мов, український учений О. Потебня вважав, що фраза, яку він прочитав у галицькому виданні: „Історія є вчителькою життя“, — належить до полонізмів і її треба було виправити на вимоги української мови: „Історія є вчителька життя“. На основі цього слід зробити висновок, що в наведених на початку фразах правильно буде сказати: „Петро був перший учень у класі“, „Вона була досвідчена лаборантка“, „Усе життя вони були наївні, як діти“, — бо іменники й пов'язані з ними прикметни-

ки означають постійну властивість. Але треба сказати: „Попервах Петро був першим учнем, а потім став мало не останнім“, „Хоч вона була й досвідченою лаборанткою, але перейшла на іншу роботу“; „Вони були наївними, як діти, поки їх не спіткало лихо“, — бо тут в іменниках і прикметниках мовиться вже про тимчасову, а не постійну властивість.

2. Родовий чи знахідний відмінок додатка?

Як буде правильно сказати: писати (читати) листа чи лист, пришити ґудзик чи ґудзика? Такі питання часто виникають перед тими, хто негаразд відчуває дух української мови. Як на те, трапляються інколи випадки, коли той самий іменник, виконуючи в реченнях синтаксичну функцію додатка, в одному реченні стоїть у родовому відмінку, а в другому — в знахідному, наприклад: „Послухали доброї поради високошановного народолюбця“ (Б. Грінченко) і „Він дасть пораду, як і що, — знайшов вихід Антін“ (С. Чорнобривець). То від чого залежить той чи той відмінок додатка? Чи є якесь правило щодо цього?

У розділі „Дієслова“ ми побачимо далі, що є дієслова, які керують іменниками тільки в якомусь певному відмінку, а тим часом обмежимося лиш зауваженням, що, на відміну від російської мови, в українській мові іменник-додаток часто стоїть у родовому, а не в знахідному відмінку: „Бабуся пильнує малої“ (Марко Вовчок); „Де шукати благостині“ (П. Куліш); „Гляди, дядьку, порядку“ (М. Номис); „Заспівай мені, доню, тієї Вкраїни“ (Г. Косинка).

Отож, у першій фразі ліпше сказати: писати (читати) листа; та й у другій теж ближче буде до народнорозмовної української традиції: пришити ґудзика, купити хліба тощо.

3. Родовий відмінок належності

Інколи трапляються такі звороти: „Тут була хата Шевченка“, „Треба берегти гнізда птахів“, де родовий відмінок означає належність якоїсь речі комусь або чомусь. Проте в аналогічних випадках українська класика й живе народне мовлення частіше вживають присвійного прикметника: „Розсердився за ції бабусині речі“ (Г. Квітка-Основ'яненко); „Подай-но йому Петрову свитку“ (С. Васильченко); „Отцева й материна молитва зо дна моря верне“ (М. Номис). Отож, і в перших двох фразах слід сказати: „Тут була Шевченкова хата“; „Треба берегти пташині гнізда“. У діловому листуванні, що потребує точного означення, іменник-прізвище ставлять у родовому відмінку: майно Бондаренка. Так само, коли за іменником-підметом далі йде кілька прізвищ, що означають належність, ці прізвища ставимо в родовому відмінку, а не творимо з них присвійних прикметників, як то було в попередніх прикладах: „Твори Шевченка, Франка, Лесі Українки та Коцюбинського становлять золотий фонд української літератури“ („Літературна газета“). Також тоді, коли до прізвища додається ім'я чи якийсь епітет, треба вдаватись до родового відмінка, а не присвійного прикметника: твори Тараса Шевченка, а не Тарасові Шевченкові, твори великого Шевченка. У родовому відмінку ставимо іменник-прізвище в тому разі, коли присвійний прикметник буде

важкий на вимову, наприклад: „повісті Квітки-Основ'яненка", а не „Квітчині-Основ'яненкові повісті".

4. Родовий відмінок часу

Українська мова характеризується використанням родового відмінка іменників, щоб означити час. Російська мова знає в таких випадках прийменник із знахідним відмінком іменника: „тої ночі" — „в ту ночь", „цього літа" — „в это лето". Наведемо кілька прикладів із класичної літератури й фольклору: „Одної ночі приснився мені сон" (Марко Вовчок); „А чула ти, що сталося сеї ночі?" (Леся Українка); „...малий Василько, якому тільки цієї весни пошили штани" (С. Васильченко); „Накрили очі темної ночі, легше в могилі спочинув" (народна пісня). З цього можна зробити висновок, що, йдучи за традицією класики й живої народної мови, ліпше сказати по-українському: „Того дня з ним не сталось ніяких пригод", а не „У той день...". Проте слід пам'ятати, що родовий відмінок часу не може стояти в формі множини (наприклад, „Тих днів..."), а також без означення („цієї", „темної", „того"). Тут на визначення часу, днів тижня, явищ, процесів, стану вдаємось до знахідного відмінка з прийменником: „у роки (під час) громадянської війни", „у вівторок", „у давнину", „у (під) хуртовину".

5. Особливість у вживанні давального відмінка

В українській класиці й живому народному мовленні часом трапляються іменники й займенники в давальному відмінку, тимчасом як у сучасній мові вживаються конструкції з прийменником і родовим відмінком: „Пани б'ються, а мужикам чуприни трясуться" (М. Номис) — „Пани б'ються, а в мужиків чуприни трясуться"; „Він як угледів дівчину, аж очі йому засвітилися" (Марко Вовчок); „Вовкові барана з горла не видереш" (М. Номис). Сучасна українська літературна мова в таких випадках більше користується конструкцією з прийменником і родовим відмінком іменника або займенника, а ця давня форма давального відмінка може виступати стилістичним засобом: „Очі чоловікові заясніли, голос подужчав".

6. Давальний і кличний відмінки

Як відомо, іменники чоловічого роду другої відміни мають у давальному відмінку однини закінчення -ові після основи на твердий приголосний та -еві, -єві — після основ на м'який або шиплячий приголосний: „Та й не дала тому козакові ні щастя, ні долі" (народна пісня); „Масючка вже постерегла, що молодому паничеві сподобалася Галя" (І. Нечуй-Левицький); „У бою Андрієві так любо відчувати другове плече" (В. Сосюра).

Є ще й паралельне закінчення давального відмінка -у, -ю, яким слід користуватись тоді, коли поряд стоять у цьому відмінку два іменники чоловічого роду, з яких один уже має закінчення -ові, -еві або -єві: „Передай листа товаришеві Бондаренку" (з живих уст).

Субстантивовані прикметники-прізвища, що мають суфікси -ов, -ев, -єв, -ів, -їв, у давальному відмінку однини закінчуються тільки на -у: Петров —

Петрову, Щоголев — Щоголеву, Андрухів — Андрухову, прізвища з суфіксами -ин, -ін, -їн закінчуються на -у, а також на -ові: Завалишин -Завалишину і Завалишинові, Серпилін — Серпиліну і Серпилінові, Захар'їн -Захар'їну і Захар'їнові.

Наявність паралельних закінчень у давальному відмінку однини призводить інколи до надуживання закінченнями -у , -ю, замість основних -ові, -еві, -єві: „Андрію Олексійовичу здавалося, що він і на цей раз не помиляється", — читаємо в одному сучасному оповіданні, де автор не взяв до уваги, що він поставив ім'я та по батькові не в давальному відмінку — Андрієві Олексійовичу, — а в кличному, який бачимо, читаючи далі оповідання: „Андрію Олексійовичу, спиніться!"

Не слід забувати, що в українській мові є характерний кличний відмінок однини жіночого роду (нива — ниво, Марія -Маріє) й чоловічого (дуб — дубе, піонер — піонере, батько — батьку, Григорій — Григорію).

Українська класика, фольклор і живе народне мовлення пильно додержуються форм кличного відмінка: „Іди, Петре, до тієї, котру щиро любиш" (І. Котляревський); „Козаче, соколе, візьми ж мене з собою на Вкраїну далеку" (народна пісня). Із цього можна зробити висновок, що й нам не слід уникати без усяких на те підстав цієї особливості нашої мови.

7. Орудний відмінок дійової особи й знаряддя

У двадцятих і тридцятих роках XX ст. багато сперечалися про те, чи є в українській мові форма орудного відмінка дійової особи. Коли одні мовознавці запевняли, що в народі не скажуть „Бригадою Коваленка виорано 20 га з огріхами", а тільки „Бригада Коваленка виорала 20 га з огріхами", бо, мовляв, назва дійової особи чи групи осіб має стояти звичайно в називному відмінку, то другі, на заперечення, наводили цитати з класичної літератури: „Енеєм кинута я бідна" (І. Котляревський); „Дідами крадене добро" (Т. Шевченко).

Очевидно, відкидати категорично можливість орудного відмінка дійової особи не слід, але не треба й надуживати ним, як це часто буває в писемній і в усній мові, наприклад: „Двері відчиняються водієм", „Він насмажив її на похідній сковорідці, передбачливо захоплений Кесарем"; „Щось нове, не звідане нами"; „Нарубані Пилипом дрова". Усі слова в цих фразах — українські, а все ж деякі фрази звучать не по-українському, не в ключі народної мови.

Візьмімо речення з творів Панаса Мирного: „Та кара над Мариною, що придумала її бариня, та нагла смерть Федорова, мов страховище яке, стояли перед очима". Замість того, щоб написати „Та кара, придумана її баринею", де іменник бариня стояв би як дійова особа в орудному відмінку, письменник удався до конструкції з підрядним реченням „що придумала її бариня", поставивши назву дійової особи в називному, бо це більше відповідає нашим мовним традиціям.

Розгляньмо ще одну фразу, взяту з давньої народної пісні: „Буде лях проклятий батьками орати, матерями волочити", де іменники батьки й матері стоять в орудному відмінку. Чому? А тому, що в цій фразі дійова особа — лях, а батьки й матері правлять за знаряддя для дійової особи (ляха). Та було б уже неприродно для народної мови сказати: „Батьками зоране поле,

матерями заволочене“, бо в цій фразі батьки й матері виступають як дійові особи, через що й треба: „Батьки зорали поле, матері заволочили“.

Так само й у наведених вище сучасних реченнях більше відповідатиме духу нашої мови, коли сказати: „Двері відчиняє водій“ (хоча слушно буде: „Двері відчиняються механізмом“ бо тут немає дійової особи, а є і лише знаряддя — механізм); „Він насмажив її на похідній сковорідці, яку передбачливо захопив Кесар“; „Щось нове, що не звідали ми“; „Дрова, що нарубав Пилип“.

Заміна орудного відмінка дійової особи конструкцією з підрядним реченням інколи обтяжує фразу, через що й уникають її, кажучи: „Зроблені колективом працівників спостереження мали велике наукове значення“ замість „Спостереження, що їх зробив колектив працівників, мали велике наукове значення“. Але іноді контекст дозволяє перебудувати фразу так, щоб у ній не було ні орудного відмінка дійової особи, ні підрядного речення. Наприклад, фразу з сучасного художнього твору „Бородай відміряв зароблені хлопцем три пуди жита“ можна, не міняючи значення, висловити й так: „Бородай відміряв хлопцеві зароблені три пуди жита“. Та й у попередній фразі можна було б сказати: „Спостереження колективу працівників мали велике наукове значення“.

8. Орудний відмінок часу

Ми вже бачили вище, як широко використовується в українській мові родовий відмінок, щоб означити час, але для цього часто вживається й орудний відмінок: „Вивірив ти моє серце вдень і нічною добою“ (П. Куліш); „Щасливою годиною козак уродився“ (Б. Грінченко); „Коли ж тебе, матінко, дожидати в гості — чи глибокими снігами, чи зеленими лугами, чи вишневими“ садами?“ (І. Нечуй-Левицький); „Уже я думала-гадала про тебе днями й ночами“ (з живих уст).

Родовий чи орудний відмінки на означення часу — це майже паралельні форми, хоч деяку значеннєву різницю між ними можна помітити. Якщо порівняти речення „Одної ночі приснився мені сон“ з останнім реченням „Уже я думала-гадала про тебе днями й ночами“, то відчуємо, що в першому реченні говориться конкретніше про якийсь час (одної ночі), ніж у другому, де йдеться взагалі про невизначений час (днями й ночами).

У діловій і науковій мові орудний відмінок часу мало дається до використання, зате в мові художнього твору, в публіцистиці й щоденному мовленні треба вживати, залежно від нюансових потреб, обидві відмінкові форми.

Слід не забувати й про такі вислови з орудним відмінком часу, як: останнім часом, замість в останній час, цими днями, замість на цих днях, іншим часом, замість у інший час.

Правильно сказати „у вівторок“, „у п ’ятницю“ або „щовівторка“, „щоп’ятниці“, а не „по вівторках“, „по п ’ятницях“. Наприклад: „Консультації відбуваються у вівторок і п’ятницю (щовівторка й щоп’ятниці“).

9. Родовий відмінок множини

„Багато статтів написано на цю тему, багато прочитано доповідів“, „йому бракує ще знаннів“, „Тут продається література з різних галузів техніки“, У всіх цих реченнях іменники жіночого роду стаття, доповідь, галузь та іменник середнього роду знання стоять у родовому відмінку множини з закінченням -ів, властивим іменникам чоловічого роду: „ліс“ — „лісів“, „робітник“ — „робітників“ тощо. Така плутанина з закінченням родового множини відбувається підо впливом деяких говірок, але літературна мова додержується сталих граматичних закінчень, через те слід виправляти на статей, доповідей, галузей і знань. Іменник знання краще ставити завжди в однині: „йому бракує ще знання“.

Тим часом іменник солдат у родовому відмінку множини дехто лишає в формі, що збігається з називним відмінком однини: „У клубі було багато солдат місцевої частини“, — хоч правильно сказати „багато солдатів“, як у фразі: „Картини героїчних битв Вітчизняної війни оживають у кипучій праці солдатів трудового фронту“ („Літературна газета“).

Іменник „слов'янин“ відмінюється так само, як і „селянин“, тому в родовому відмінку множини буде „слов'ян“, а не „слов'янів“, як написано в одному сучасному вірші: „Київська Русь гуртувала слов'янів“.

10. Місцевий відмінок множини

Підо впливом російської мови помилково ставлять у місцевому відмінку множини іменників закінчення -ам, -ям, а не -ах, -ях; „рахує по пальцям“, „читає по складам“, „мандрує по горам і долинам“. Українська граматика вимагає в цих і аналогічних випадках ставити закінчення -ах, -ях: по пальцях, по складах, по горах і долинах.

Закінчення -ам буває тільки в давальному відмінку множини: „Дам лиха закаблукам, дам лиха й передам“ (народна пісня).

11. Чоловічий чи жіночий рід?

„Спогад про неї стискає біллю“; „Я не хочу знов чіпати біллю сповнені серця“, — читаємо інколи в сучасній поезії й прозі, де автори забули, що іменник біль в українській мові — чоловічого, а не жіночого роду (пор. у російській мові „душевная“, „зубная боль"). Ця помилка трапляється й у публіцистичних виступах, дарма що наша класика й народна мова знали слово „біль“ тільки як іменник чоловічого роду: „Вона чула страшенний біль, страшну втому в цілім тілі“ (І. Франко); „Чужий біль нікому не болить“ (прислів'я).

Інша річ, коли іменник біль означає білі нитки, тобто є відповідником російському „бель“. Тоді він буде жіночого роду: „Під вербою над водою Катерина біль білила, із своєю біллю говорила“ (Словник Б. Грінченка); „Невинна біль змінилась у гордий пурпур на тій калині, що тебе квітчала“ (Леся Українка).

Деякі іменники в літературній мові належать до одного роду, а в розмовній, діалектній — до другого: „санаторій“ і „санаторія“, „клавіш“ і „клавіша“.

Іменник „фальш“ у чоловічому роді чергується з формою жіночого роду: „Фальш у її голосі різав Ярині слух“ (О. Десняк); „А чи нема тут якого фальшу?“ (з живих уст); „Арсенова душа не виносила брехні й фальші“ (Л. Дмитерко). Хоч категорія чоловічого роду для іменника „фальш“ старіша за категорію жіночого, проте ця друга витискає з сучасної української мови першу.

Якому роду давати перевагу в цих іменниках, залежить від характеру тексту: ділова мова, пряма мова в художньому творі чи стилізація під народну говірку.

12. ЗАУВАЖЕННЯ ДО НИЗКИ ІМЕННИКІВ

§1. Башта і вежа

Часом постає питання — яке з цих двох слів, що обидва відповідають російському іменнику башня, краще застосувати в тому чи тому контексті — „башта“ чи „вежа"?

Ці слова бачимо в українській класичній літературі, в творах сучасних наших українських письменників і в фольклорі: „Змурував високу башту“ (Б. Грінченко);„Ой позволь, батьку отамане, нам на башти стати — не одному генералу з пліч голівку зняти“ (історична дума); „Капітан стояв, висунувшись по груди з башти, і поглядав за шляхом, за рухом, за повітрям“ (Л. Первомайський) і „Верх Бескида калинова там же стоїть вежа нова“ (народна пісня зі збірки Я. Головацького); „Видніються вже віддаля увінчані ясною зіркою озорені вежі Кремля“ (М. Бажан).

Із цих прикладів читачеві ще важко зорієнтуватись, де саме слід ставити перше чи друге слово. Якщо глибше проаналізувати всі ті випадки, де трапляються ці слова, то можна зробити такий висновок: слово „башта“ треба ставити там, де мовиться про військові споруди давноминулих або минулих часів загальної й української історії (доба козаччини), як це бачимо в наведеній вище історичній думі й „Енеїді“ І. Котляревського: „для ночі вдвоє калавури по всіх поставили баштах, ліхтарні вішали на шнури, ходили рунди по валах“. Слушним це слово буде й у сучасній військовій техніці (наприклад, башта в танку), як це видно з цитати, взятої з твору Л. Первомайського. А ось там, де йдеться про будови, що втратили військове значення, наприклад, споруди Кремля, як це читаємо в вірші М. Бажана, або про архітектурні об’єкти, надто ґотичного типу, більше пасуватиме слово „вежа“. Так само в технічних конструкціях слід користуватися словом „вежа“, наприклад, „телевізійна вежа“.

Було ще слово „гуляй-городина“, що означало високу рухому дерев’яну споруду на зразок башти, яку підкочували колись під час бомбардування до ворожих мурів. Це слово втратило нині свою практичну вагу й може придатись хіба що в якомусь історичному творі.

§2. Білизна, білість, білина, білота

Іменник „білизна“ означає українською мовою спідню одежу: „Шиє ненька рукавиці сину, а сестра білизну для братів“ (М. Терещенко). Цей іменник є ще в іхтіології, де позначає породу риби, яка по-російському називається

„жерех“ або „шереспер“. Проте в нашій сучасній літературі трапляються випадки, коли цьому іменнику з наголосом на останньому складі надають значення російського слова „белизна“: „Мене зачарувала білизна снігів“.

Чи є потреба поширювати значення іменника „білизна“, коли на російське слово „белизна“ маємо в художній літературі слово „білина“ („Дід похилився так, що волосся спливало з кінською гривою в одну білину“. — М. Яцків), а в наших словниках є слова „білість“ (Українсько-російський словник АН УРСР), „білота“ (Російсько-український словник за редакцією А. Кримського)? Певно, що нема, бо дальший розвиток нашої мови потребує вточнення, а не довільного поширення семантики.

§3. Болільник чи вболівальник?

„Болільники довго не могли заспокоїтись після поразки „Динамо“, — читаємо в одному періодичному виданні, а в другому: „Обличчя вболівальників красномовно свідчать про напругу й драматизм подій, що розгортались на льодовому полі в дні світового чемпіонату“. То як треба назвати людину, що надмірно захоплюється на футбольних матчах та інших спортивних змаганнях, — „болільник“ чи „вболівальник"?

Дієслово „боліти“, від якого творять іменник „болільник“, означає українською мовою „відчувати біль або жаль чи скорботу“: „Так болить спина, трудно розігнутися“ (М. Коцюбинський); „Мене ж болить її відвічнеє страждання“ (І. Франко). Зате коли мають на увазі не самий біль, а перебіг хвороби, тоді вживають дієслова „хворіти“: „Усе літо я хворіла“ (Панас Мирний). Є ще в нашій мові слово „вболівати“, що означає — „співчувати комусь“, „журитися за когось“, „брати чиєсь горе близько до серця“: „Серце чогось щемить і щемить. Наперед уболіваючи за чужими дітьми, як за своїм сином“ (М. Стельмах). Від цього дієслова й утворено іменник „уболівальник“, яким позначають ту людину, що вболіває за невдачу або успіх гравця чи всієї спортивної команди. Наші академічні словники — Російсько-український та Українсько-російський — дають тільки слово „уболівальник“, якого й слід додержуватись, поки українські спортсмени й глядачі не вигадали нового слова для тих нестямців, що не можуть спокійно всидіти на змаганнях.

§4. Будівля, будова, побудова

Іменники „будівля“ й „будова“ інколи бувають синонімами, що означають тотожні поняття: „Громадські будівлі стояли по той бік села“ (О. Копиленко); „Хитались червоні колони будови“ (М. Бажан). У двох цих фразах обидва іменники передають закінчений наслідок будівельного процесу, що відповідає російським словам „здание“, „строение“. Проте іменник „будова“ може означати ще й процес будування: „Ми росли на колгоспному полі, на будовах, у труді і в бою“ , (П. Дорошко), структуру (будова тіла, будова речення) й конструкцію (будова машини).

Є ще іменник „побудова“, що означає закінчення процесу. Іноді його помилково вживають замість слова „будова“, коли мовиться про структуру: побудова тіла. Цього не слід допускати.

§5. Вид, на виду, на видноті, вигляд, краєвид

Багато трапляється помилок із словами „вид“ і „вигляд“ — їх ставлять одне замість одного або користуються ними там, де треба вживати інших висловів. Пишуть, наприклад: „Цього року в нас добрі види на врожай“. Краще було б: „У нас добрі сподіванки (перспективи) на врожай“. Іменник „вид“ означає насамперед „лице“: „На її виду ще й досі було знати сліди давньої краси“ (І. Нечуй-Левицький); „Поганому виду нема стиду“ (М. Номис). Цей іменник може бути й синонімом слова „зір“: „Видом видати, слихом слихати“ (Т. Шевченко).

Російський вислів „быть на виду“ по-українському звичайно передається „бути на видноті“ (перед очима, на оці): „На стіні, на видноті висів канчук-трійчатка“ (О. Ільченко). Однак підо впливом діалекту, де трапляється вислів „на виду“ в розумінні — „на видноті“, „перед очима“, чуємо в сучасній популярній пісні М. Машкіна: „Вся краса твоя чудова у мене на виду“. Розуміється, це, як і взагалі діалектизми, не варт поширювати в літературній мові, якщо на те нема особливої художньої потреби — передати колорит місцевої говірки, лишити незайманою пряму мову персонажа твору тощо.

Неприродно звучить по-українському фраза: „У вигляді кари йому наказано переписати весь твір“. Відповідно до російського вислову „в виде наказания“ по-українському „буде за кару“: „Кілька годин просидів за кару“ (С. Ковалів). Так само російському „в виде голубя“, „в виде подарка“ або „в виде опыта“ — по-українському відповідає „подібний до голуба (як голуб)“, „як подарунок“ або „як спроба (на спробу, за спробу)“.

Такого ж ґатунку фраза: „Він зробив це для вигляду“, — замість — „про око“ ("про людське око“, „про людські очі"), „для годиться“: „Щовечора збиралися до школи про людські очі, ніби на співанку“ (А. Головко); „Бачу, не сердиться, а гнівається для годиться“ (М. Стельмах).

Замість вислову „зробити (робити) вигляд“, який часто бачимо на письмі й чуємо в розмові, краще сказати удати, удавати: „Не удавай, немов не розумієш“ (Леся Українка).

Замість такого ж хибного „І вигляду не показав, що йому соромно“ треба — „і взнаки (навзнаки, знаку) не давав (не подавав)“: „Проте Орися й знаку не подала“ (А. Головко).

Відповідниками російського слова „вид“ у розумінні „пейзаж, ландшафт“ в українській мові є „краєвид“ („Вийшла в поле й стала, задивившись у далечінь на чудовий краєвид“. — М. Коцюбинський) або „вигляд“ („Ой, що за чудові вигляди тут у вас і на річку і за річку“. — І. Нечуй-Левицький).

Українськими відповідниками до російського „вид“ у розумінні „сорт, варіант“ будуть „різновид“, „ґатунок“, „рід“, „сорт“, „категорія“: „На основі безпосереднього звернення до традиції народного мистецтва виробляється й утверджується новий жанровий різновид — декоративний естамп...“ („Образотворче мистецтво“); „відміна“ („Є ще сім відмін сієї приказки“. — М. Номис); а в біології — „вид“, „різновид“: „Слід розповісти дітям про армію наших агробіологів-мічурінців, про творців нових видів рослин і тварин“ („Літературна газета“).

Російському вислову „вид на жительство“ в українській мові відповідає — „посвідка на прожиття“. У художній літературі, коли хочуть надати фразі бюрократично-канцелярського звучання, користуються словом „вид“: „Як же ми тебе приймемо, що в тебе ні виду ніякого, нічого“ (Панас Мирний).

§6. Вираз і вислів

Ці слова вважали за абсолютні синоніми, тому в класичній літературі бачимо іменник „вираз“ у різних значеннях: „Почала... солодкими виразами любові промовляти“ (І. Нечуй-Левицький); „Вираз на лиці понуро урочистий“ (П. Куліш).

У сучасній українській літературній мові ці слова розрізняються за значенням: там, де мовиться про якусь думку чи міркування, передані небагатьма словами, кажуть „вислів“: „За висловом чиїм“ (Російсько-український фразеологічний словник І. Виргана й М. Пилинської), у всіх інших випадках, зокрема й у математиці, користуються іменником „вираз“: „Ротмістр і очима і всім виразом показував, щоб він забирався геть“ (П. Панч); „вираз $a^2 + b = c$“.

§7. Відношення, взаємини, стосунок, відносно, щодо, стосовно, відносність

Відповідно до російських слів „отношение“, „относительно часто“ надуживають словами відношення, відносно, забуваючи про інші, точніші, природніші слова:„Не можна допускати поверхового відношення до такої серйозної справи“, — замість — „поверхового ставлення“ або — ще краще — „щоб поверхово ставились"; „Відносно цього не може бути двох думок“, — замість — „про це“ ("щодо цього“, „з приводу цього"); „Я з ним у добрих відношеннях“ — замість — у добрих стосунках чи взаєминах, зв’язках.

Ось що засвідчує класика: „Слід би було зав’язати міцніші стосунки з тими людьми, що оце вдались до вас“ (Леся Українка); „Щодо панни Анелі, то я — певний, що вона плаче десь по кутках“; „Чутки про землю ожили з весною“ (М. Коцюбинський). У цих прикладах бачимо тільки слова „стосунки“, „щодо“, „про“, вживання яких і слід додержуватись.

У математиці, а також у філософії й логіці слово „відношення“ є єдиний відповідник російському науковому терміну „отношение“, наприклад: „відношення а:Ь=с:а“.

В українській науковій термінології є ще слово „відносність“: „теорія відносності“.

Замість штучного вислову „у всіх відношеннях“ відповідно до російського „во всех отношениях“, наприклад: „Це мені зручно в усіх відношеннях“, — слід користуватись давніми українськими висловами „всіма сторонами“ („Славне було Запоріжжя всіма сторонами“. — Збірка пісень П. Лукашевича), „з усякого (з кожного) погляду“ („Це вигідно нам обом з усякого погляду“. — З живих уст), „як не глянь“, „як не подивись“, „з усіх боків“, „усебічно“, „зусебіч“, „у всіх планах“.

Останнім часом набуває дедалі більшого поширення слово „стосовно“ замість недоладного вислову „по відношенню“: „Стосовно місцевих умов він розробив систему обробітку ґрунту“; „Стосовно цього неподобства вже казали не раз“. Проте не слід забувати й відомі слова „щодо“, „про“, приклади вживання яких наведено вище.

§8. Відсутність, присутність, брак, наявність

Відповідно до широко вживаних у російській художній і діловій мові слів „отсутствие“, „отсутствующий“, „присутствие“, „присутствующий“ і в українській мові є схожі слова „відсутність“, „відсутній“, „присутність“, „присутній“: „Ще з-за дверей почув голосні розмови і веселі сміхи офіцерів, присутніх у залі“ (І. Франко); „Треба записати всіх відсутніх на зборах“ (із живих уст); „Злочинця допитано в присутності свідків“ (із газетної хроніки).

Проте часто слова „відсутність“, „відсутній“ уживають навіть тоді, коли мовиться не про людей, а про речі: „За відсутністю достатніх доказів такі справи слід припиняти“; „На літеру В чомусь відсутні слова „вагання“, „вагатися“. Чи на своєму місці стоять у цих реченнях такі слова, чи, може, краще сказати по-українському „за браком достатніх доказів“, „на літеру В чомусь бракує (нема) слова „вагання“? Певно, що краще. Українська художня література в своїх класичних і сучасних зразках користувалась саме такими словами: „Коли в тебе бракує того насіння, позич його“ (О. Стороженко); „Брак досвіду до лиха приведе“ (переклад М. Бажана); „Він добре знав, що в Нимидори нема грошей“ (І. Нечуй-Левицький).

Якщо росіяни, кепкуючи з надуживання цими канцеляризмами, створили жартівливий вислів „отсутствие всякого присутствия“, то ще менше підстав є в нас удаватись до них навіть у діловій мові, бо маємо, як видно, інші, потрібні для точного відтворення думки, слова, що поширюють наші мовні можливості.

§9. Відщепенець, відступник, відступця

Слово „відщепенець“, не дуже вдало перекладене з російського „отщепенец“ у творі О. Пушкіна („Хто не вважає їх за відщепенців роду людського?“), не тільки швидко поширилося в сучасній публіцистиці й подекуди в художній літературі, а навіть попало, на жаль, на перше місце в наші словники, відсунувши в них на друге — давнє українське слово „відступник“.

Російське слово „отщепенец“, яке має корінь „щеп“, спільний із російськими словами „щепа“, „щепка“ (по-українському — „тріска"), означає людину, що відкололась від певного суспільного або ідейного гурту людей, мов тріска від цілого дерева.

В українській мові є теж слова з коренем „щеп“ — „щепа“ (по-російському „прививок"), „щеплення“ ("прививка“ — в садівничому й медичному значенні), а тому українець, що не знає гаразд російської мови, сприймає слово „відщепенець“ як людину, що чи то обминає „щеплення“, чи походить від нього.

Нема ніякої потреби творити нове слово, невдало перенісши його з російської мови в українську, коли є українські слова, що точно передають потрібне поняття: „відступник“ („Май на увазі: відступникам немає вороття“. — Леся Українка), „відступця“ (Словник Б. Грінченка).

Слід завважити, що слова „відщепенець“ ми не знайдемо ні в словнику нашої класики, ні в живій народній мові, ні в словниках Б. Грінченка й за редакцією А. Кримського; воно — явне непорозуміння, що випадково потрапило в наші періодичні й неперіодичні видання, часом збиваючи з пантелику масового читача.

§10. Гірка чи гора?

„Володимирська гірка“ — бачимо напис при вході на Володимирську гору в Києві; „З Володимирської гірки видно Поділ, Дніпро-Славутич з чудовими київськими пляжами й далекі задніпрянські простори“, — читаємо в сучасному нарисі. Але чому там і там написано „гірка“, а не „гора"? Невже вона — набагато менша за інші гори, що на них розкинулась наша українська столиця, — за Батиєву, Старокиївську, Щекавицьку? Ні, не менша, отож нема причини називати її зменшеним іменником. В українській мові слово „гірка“ має не так зменшене, як пестливе значення: „Пахло березовими бруньками, шуміла повідь та дзюрчали струмочки з кожної гірки“ (Марко Вовчок). Узвишшя, менші за гору, звуться по-українському „горб“ („Вирубала дрючок та стала на горбі“. — Казка), „пагорбок“, „пагорб“, „пагорок"(„По зелених пагорбках паслися вівці“. — П. Панч). Високі Дніпрові схили здавна звуться на Україні горами:

Якби взять
всю мізерію з собою,
Дідами крадене добро,
Тоді оставсь би сиротою
З святими горами Дніпро.

Т. Шевченко

Називав горою І. Нечуй-Левицький у своїх творах Володимирову гору, та й у народі кажуть: „Як зійдете від Лаври на Хрещатик, то побачите Володимирову гору“. Тим-то треба вважати, що слушно написано в книжці „Київ. Провідник“: „Володимирова гора“.

§11. Горе-вчений, горе-майстер, біда, а не вчений, попсуй-майстер, цигикач, цигикало, ґанджа-андибер

„Цей горе-вчений мав зухвалість заперечувати досягнення справжніх учених і вихваляв свої горе-досягнення“, — читаємо в репортерській замітці. Нас дивує, що автор двічі вдається до однакової частини складених слів: „горе-вчений“ і „горе-досягнення“. Невже в українській мові нема інших слів, щоб уникнути цього повторення? Ні, вони є, але, мабуть, автор не знає їх. Замість „горе-вчений“ можна сказати: „біда, а не вчений“, замість „горе-досягнення“ — „лихо, а не досягнення“. У народній мові є дуже поширений вислів „попсуй-майстер“: „Цього попсуй-майстра тільки гукни — відразу переведе леміш на швайку, а з швайки зробить пшик“ (із живих уст). Замість вислову „горе-музикант“ у народі воліють казати „цигикач“ („Хіба Войтенко вміє на скрипці грати? Тільки цигикає. То цигикач, а не музика“. — З живих уст), „цигикало“.

Замість „горе-богатир“ Російсько-український словник за редакцією А. Кримського пропонував іронічний вислів „ґанджа-андибер“ від імені героя історичної думи Хвеська Ґанджі-Андибера. Що ж — і такий вислів може знадобитися в творі відповідного жанру.

А взагалі не слід користуватись одним висловом, коли є їх кілька, та ще, до того, таких соковитих, як ті, що наведено вище. Учімося в народу

образності вислову! Це в народній пісні чуємо: „Ой лихо не Петрусь — лице біле, чорний вус“.

§12. Госпіталь чи шпиталь

Читаємо в газеті: „Ми лікували його в госпіталі, допомагали, як могли“ — й виникає питання, для чого давнє українське слово „шпиталь“, що й досі живе в народі, замінено словом „госпіталь"? Адже це слово є в наших Українсько-російському й тритомному Російсько-українському словниках. Щоправда, стоїть воно там під рубрикою розмовного слова, цебто такого, що трапляється тільки в розмові, а не в літературі, але це не зовсім відповідає істині. У VI томі Українсько-російського словника до слова „шпиталь“ наведено такий ілюстративний матеріал: „Треба рятуватися, спочити, полежать у шпиталі або санаторії, а нема за що“ (М. Коцюбинський); „У першому ж бою його легко поранило в руку, і він два тижні пробув у шпиталі“ (О. Донченко); „Тільки другого дня очуняли погромлені. Братерство забрало їх до шпиталю, одягло, нагодувало“ (З. Тулуб). До відповідного прикметника „шпитальний“ цей словник дає ще ілюстративний матеріал із класичної й сучасної української літератури: „Ся жінка вміє бути не раз веселою, як тьотя Саша, і підтримує в домі зовсім не шпитальний настрій“ (Леся Українка); „Шпитальні вартові незабаром помітили групу людей“ (О. Гончар). Із цих прикладів бачимо, що слово „шпиталь“ і похідний прикметник „шпитальний“ є не тільки розмовні, а й літературні, якими послуговувались не лише класики, а й сучасні письменники. У народній мові, куди це слово прийшло чи не з козацьких іще часів („Трахтемирівський шпиталь для покалічених і старих запорожців“), його знають більше в значенні притулку для старих і калік („Про тебе і в шпиталях шепчуть“. — М. Номис), у літературі це слово вживають більше в розумінні військової лікарні. Слово „шпиталь“ зафіксував у своєму словнику, складеному ще в першій половині XIX ст., П. Білецький-Носенко. Воно — не суто українського походження, а з німецького „Spital“. Як і багато інших слів типу „цибуля“, „цегла“, „друкарня“, котрі наша мова, взявши з німецької, згодом освоїла цілком. Але чим слово „шпиталь“ є гірше від „госпіталь“, яке теж прийшло з французької „l’hopitale“ у російську мову, а відтіля й до нас? Принаймні за словом „шпиталь“ є давня народна й літературна традиція.

§13. Двоєчник, двієчник, двійкар

Назва „двієчник“, що стосується учня з поганою успішністю в навчанні, завдає прикрощів і клопоту не тільки батькам, учителям, а й працівникам редакцій наших періодичних видань. Одна школярка з Тернопільщини прочитала в молодіжній газеті слово „двоєчник“ і питає батька, як правильно казати: „двоєчник“ чи „двієчник"? Батько, не замислюючись, відповів: „Розуміється, двієчник!“ Так само відповіла дівчині й учителька української мови, до якої з цим запитанням звернулась учениця в школі.

Звикнувши поважати все, що надруковано в газеті чи в книжці, допитлива дівчина звернулась до редакції молодіжної газети, прохаючи пояснити їй, чому в газеті надруковано „двоєчник“, а не „двієчник“, і яке з цих слів — правильне. Літпрацівник газети відповів учениці достоту так: „Галю! Слово „двоєчник“ утворено від слова „двійка“. У закритому складі „двій“ стоїть і,

а в відкритому „дво“, це і чергується з о, тому й правильно треба писати „двоєчник“.

Украй спантеличений від такої відповіді батько школярки вдавсь до редакції журналу „Україна“, де траплялось йому читати не раз слово двієчник“. Редакція „України“ відповіла, стверджуючи свої погляди щодо написання „двієчник“. Отже, виникла проблема: на чийому боці правда — чи слушно відповів дівчині літпрацівник молодіжної газети, чи мають рацію журнал „Україна“, вчителька української мови, де вчиться Галя, та її батько, що обстоюють слово „двієчник“?

Слово „двієчник“ утворилось від іменника „двійка“, але правило чергування „і“ з „о“ та „е“ в відкритому складі, на зразок „стіл“ — „столу“, „піч“ — „печі“, про що писав Галі літпрацівник молодіжної газети, тут ні до чого. У цьому випадку діє закон не фонетичний, а морфологічний, що розглядає походження слова, отже, не звукові зміни в ньому.

Візьмімо іменник „кіл“: у родовому та інших відмінках, де буде відкритий склад, за фонетичним законом чергування „і“ перейде в „о“ — „кола“, „колу“, „колом“, „на колі“. А якщо ми візьмемо похідне від іменника „кіл“ слово „кілочок“, то, хоч тут перший склад — відкритий ("кі"), і в ньому залишилось, а не перейшло в о ("кілочка"). Чому? Бо тут уже діє закон морфологічний, який не вважає на відкритий склад, а вимагає вимовляти слово з тим звуком, від якого це слово утворилось.

Те саме можна сказати й про слово „двієчник“, у якому „і“ не переходить в „о“, а залишається, бо воно було в слові „двійка“, від якого походить.

Синонімом до слова „двієчник“ може бути таке ж похідне від іменника „двійка“ слово „двійкар“, утворене за аналогією до інших іменників із суфіксом -к-, наприклад: „шапкар“ — від слова „шапка“, „байкар“ — від „байка“.

Отже, якщо підходити до цього питання науково, то буде — „двієчник“ або „двійкар“, але не „двоєчник“.

§14. Дебошир, дебоширство, бешкетник, бешкет

Наші газетярі вподобали слова дебошир, дебоширство, дарма що ні в класичній літературі, ні в народній мові їх не натрапиш. Ми часто читаємо на шпальтах наших газет: „З дебоширами треба повести рішучу боротьбу“; „Дебоширство в місцях відпочинку трудящих — недопустиме явище“; „Затриманий п’яниця продовжував дебоширити“. Нема ніякої потреби вдаватись до неукраїнських слів, які до того ж не кожний розуміє на Україні, коли є всім відомі українські слова: „бешкетник“ („Бешкетники свистіли пронизливо й неприємно“. — О. Ільченко), „бешкет“ („Ідіть, хлопці, не чиніть бешкету“. — С. Васильченко), „бешкетувати“ („Сором ховатися — умів бешкетувати, зумій і відповідь казати“. — С. Васильченко).

З цього стає зрозуміло, що й газетним рядкам пішло б на краще, коли б там було написано: „З бешкетниками треба рішуче боротися“; „Бешкет у місцях відпочинку трудящих — недопущенна річ“; „Затриманий п’яниця бешкетував далі“.

§15. Дітище, дитя, виплід, плід

Не тільки в статтях, а навіть у сучасних віршах натрапляємо на слово „дітище“, поставлене в поважному, ба навіть урочистому плані, а не з ню-

ансом іронії, глузування чи лайки, як то звучать усі українські іменники з суфіксом -ищ-: „хлопчище“, „бабище“, „ручище“, „кулачище“ тощо.

Слово „дітище“, яке українець, за аналогією до наведених слів, вимовляє з наголосом на другому складі, може означати тільки зневажливу або глузливу форму, а зовсім не те ніжне або врочисте поняття, що має російський іменник із наголосом на першому складі — „детище“ в розумінні „дитя, виплід, плід“.

Близькими до іменника „дитя“ в переносному значенні є слова „виплід“, „плід“: „Ці припущення є виплід його фантазії“; „Бібліотека — плід моєї праці“ (Російсько-український фразеологічний словник І. Виргана й М. Пилинської).

§16. Досвід і дослід

Чи не через звукову близькість, а також через те, що іменники „досвід“ і „дослід“ часом мають у російській мові один відповідник — „опыт“, часто трапляються помилки в уживанні цих двох слів, наприклад: „Наші колгоспники набули великого досліду у вирощенні кукурудзи“; „його цікавили всі досвіди ґрунтів, що проводилися в нашій лабораторії“.

Досвід — це сума відомостей, навиків, набута протягом певного часу, дослід — це спроба, експеримент, який роблять, щоб пізнати істину або перевірити набуті відомості. Тим-то й у перших фразах треба було написати: „Наші колгоспники набули великого досвіду в вирощенні кукурудзи“; „його цікавили всі досліди ґрунтів, що їх провадили в нашій лабораторії“.

З іменником „досвід“ мають зв’язок дієслова „досвідчити“, „досвідчати“, що означають „зазнати(зазнавати), дізнатися (дізнаватися) з власного досвіду“, „потвердити (потверджувати) щось“: „(Шевченко) добре на самім собі досвідчив усього, що сердешний люд терпів під тим ярмом“ (Словник Б. Грінченка). Не слід забувати в живій мові й цих слів.

§17. Дружки, товаришки, друзяки, товариство, компанія

„А потім знову зустрівся з дружками, і все пішло по-старому: п’янки, гульня, дебоширство“, — читаємо в газеті і, поки не згадаємо російського слова „дружок“ — „дружки“, не можемо добрати, про що йдеться. Адже в українській мові є тільки слово „дружка“, що означає „подруга або молода дівчина, яка бере участь у весільному обряді“: „Ой хвалилася гречаная панна своїми косами перед дружками“ (Матеріали П. Чубинського); „Уранці йде Олеся дружок збирати“ (Марко Вовчок). Російському „дружок“, що має іронічний відтінок, відповідає „товаришок“: „Що ж це твій товаришок — такий, наче причмелений?“ (із живих уст). Коли йдеться про кількох людей, можна ще користуватися словами „товариство“ („Веселе товариство“. — О. Стороженко), „компанія“ („Злі компанії і доброго чоловіка зіпсують“. — М. Номис).

Із цього виходить, що в газетній фразі треба було написати: „А потім знов зустрівся з товаришками (або зі своїм товариством, зі своєю компанією), і все пішло по-давньому...“

Є ще українське слово „друзяка“, якоюсь мірою воно теж відповідає російському „дружок“, а ще більше — російському „дружище“: „Є ви товариші, друзяки? Собаки, а не товариші!“ (Панас Мирний).

§18. Жарт, не на жарт, неабияк

Іменник „жарт“ — дуже поширений в українській мові, мабуть, через веселу вдачу нашого народу. Це слово часто виступає в народних прислів'ях і приказках, а також у художній літературі: „З жарту й біда часом буває“ (М. Номис); „Смішками та жартами одмовилась, а правди не сказала“ (Марко Вовчок). Бачимо це слово й у таких висловах, як: „Жарт жартом, а це вже не жарт, як мене за печінки бере, ноги трусяться“ (Ганна Барвінок); „Миколі було не до сміху, не до жартів“ (І. Нечуй-Левицький); „Андрій намагався обернути все в жарт“ (М. Коцюбинський); „Я тебе питаю без жартів, — сказав Роман“ (І. Нечуй-Левицький).

Проте на сторінках сучасної української літератури це слово бачимо часом навіть там, де треба інших, що більше відповідають російському вислову „не на шутку“:„Він не на жарт здрейфив“; „Йосип не на жарт розсердився“.

Наша класична література знала вислів „не в жарт“ („Деякі тужать не в жарт“. — Ганна Барвінок), а Російсько-український словник наводить прислівникову форму „неабияк“, що цілком відповідає російському „не на шутку“. Виходячи з цього, в наведених вище фразах треба було написати: „Він неабияк злякався (сплохував)“; „Йосип неабияк розсердився“.

§19. Жора чи Юрасик, Женя чи Євгенко?

„Жора і Женя побились об заклад, хто з них з'їсть більше кисличок. Не тільки Свєта, що перед цим бігала з хлопчиками наввипередки, але й Маша, яка сама могла впорати чимало кислиць, з жахом дивились, як хлопчаки над силу запихають собі в роти маленькі яблучка, що ніяк не хочуть більше туди лізти“. Це уривок з оповідання для дітей. Якби оповідання було перекладом із російської або в ньому мовилося про маленьких персонажів десь у Росії, — все було б у ньому цілком природно, та ба, автор — українець, дія відбувається на Україні, а герої оповідання — українські дітлахи, що живуть, ростуть і бавляться на тій землі, де з діда-прадіда дітей ласкаво звали Юрко, або Юрасик, Маруся, або Марійка. Важко сказати, чому автор дав перевагу „Жорі“ над „Юрком“, „Жені“ над „Євгенком“, „Свєті“ над „Світланкою“, а з „Марійки“ зробив „Машу“. Можна було б не звертати уваги на незвичайні ласкаві найменування українських дітей в одному художньому творі, але цей автор — не одинак. Дуже часто в українській дитячій літературі стали появлятися Гриші, Васі, Колі, Петі замість Грицьків (або Грициків чи Грицунь), Васильків, Миколок, Петрусів (або Петриків). Невже нашим авторам стали чомусь не до вподоби ці лагідні й милозвучні ласкаві дитячі імена? Дивна річ, тим більше, що й росіянам подобаються деякі українські ласкаві імена, через те можна назвати не одну Оксану — росіянку не тільки в Києві, а й у Москві, яку батьки воліли назвати українським ім'ям, а не російським „Ксения“ чи ласкаво — „Ксюша“.

Захоплення іменами іншого народу можна спостерігати не тільки в нашій дитячій літературі, — це своєрідна мода, якоюсь мірою схожа з так званим стиляжництвом, коли замість Анн і Ганн з'явились Жанни, а Юріїв і Георгіїв замінили Юджини. Як і всяка мода, воно — скороминуще, тому в російських родинах тепер чимраз більше називають дітей давніми російськими іменами — Ирина, Мария, Илья, Никита. Треба сподіватися, що й наші автори дитячих книжок будуть називати своїх маленьких героїв — Юрась, Вітик,

Надійка, Марійка, Катруся та ін.

§20. Застінок, катівня

„Із тюремних застінків він вийшов тяжко хворий, але незламний духом“, — читаємо в одній статті, де автор забув, що слова „застінок“ нема в українській мові, а є „катівня“, цебто місце, де людей катують, мучать: „36 письменників Радянської України впали в ті героїчні роки смертю хоробрих на фронтах Великої Вітчизняної війни та в гестапівських катівнях“ (О. Левада). Нема потреби брати слово з іншої мови й перелицьовувати його на кшталт своєї, якщо в своїй мові є дуже точне слово.

§21. Заступник і замісник

Ці слова часто плутають. Наприклад, читаємо в однім наказі: „На час моєї відсутності призначаю своїм заступником тов. Педашенка“, — а тут саме слід було написати „замісником“, цебто „тим, хто працюватиме замість мене“. В іншій фразі, взятій із сучасного художнього твору, бачимо протилежне — „Комісаром у тебе буде Яременко, а замісником Новиков“, — тимчасом як тут саме було б на місці слово „заступник“, цебто „людина, що заступає начальника, командира чи взагалі керівника в певній галузі або на якійсь ділянці роботи постійно“: „Сосни порипували, мов снасть, заступник покійного комісара виголосив промову, і її слухали мовчки — без салютів та музики“ (Ю. Яновський).

Від цього творяться й назви посад: „заступник директора“, „заступник прокурора“ тощо, де мають на увазі працівників, що виконують певну службову функцію постійно, а не тимчасово, як „замісник директора“, „замісник командира“ та ін.

Іменник „заступник“ може бути синонімом і до слова „захисник“: „Не кажи мені нічого за нього. Є і без тебе ті заступники, що мені ним уха протурчали“ (Панас Мирний).

§22. Захист і оборона

Останнім часом слово „захист“ і похідні від нього „захисник“, „захисний“, „захищати“ стали виживати слова „оборона“, „оборонець“, „оборонний“, „обороняти“. Незважаючи на значеннєву схожість, ці слова, якщо пильно придивитись до класичних зразків і народної мови, мають деякі нюанси в значеннях. Візьмімо такі речення „Перші краплі дощу... змусили мене озирнутися навкруги, пошукати певного захисту від зливи“ (М. Коцюбинський); „Нема соломи, то нема чим і хату захистити від холоду“ (з живих уст); „Росла в гаю конвалія під дубом високим, захищалась від негоди під віттям широким“ (Леся Українка). У цих реченнях слова „захист“, „захищати“, „захищатися“ стоять тому, що йдеться про потребу обійти прикру або ворожу дію когось чи чогось, створити їй перешкоду або захист від неї. Особливо це яскраво можна бачити в фразі „Гори, що роблять кораблям захист од бурі“ (Словник Б. Грінченка). Це стверджують і такі слова, як „захищ“ — тимчасова прибудова з соломи або очерету до хати замість сіней, „хист“ — огорожа з пруття або хмизу в пасічників і мисливців. Уживають слова „захист“ і в

розумінні „охорона“, „протекція“: „Де ж бідній удові захисту шукати проти такого напасника!“ (з живих уст).

Коли мовиться про потребу застосувати фізичну силу або зброю, тоді не обійтися без слів „оборона“, „оборонець“, „обороняти“ ("боронити"), „оборонятися“: „оборона Буші“ (М. Старицький); „Сорока в ворони просить оборони“ (М. Номис); „З оборонцями ладу старого бій усесвітній, останній кипить“ (переклад „Робітничої Марсельєзи“); „Боронив я свою Україну, не лякався я злих ворогів“ (народна пісня); „Алі оборонявся“ (М. Коцюбинський).

Трапляються випадки, коли слова обох цих груп будуть слушні в одній фразі, наприклад: „Люди з околиць кинулись до фортеці, шукаючи захисту, але, поки оборонці завзято стримували ворога, що обложив їх звідусіль, багато хто в фортеці помер від голоду й спраги“.

Зі сказаного випливає, що, прагнучи використати все багатство нашої мови, треба не забувати й слів цієї другої групи й казати, наприклад: „Обов'язком кожного громадянина є боронити (або обороняти) свою Батьківщину“.

§23. Землеробство, хліборобство, рільництво, обробіток (обробка) землі

На табличках, на штампах і печатках, у діловому листуванні й на сторінках періодичних видань ми читаємо слова „землероб“, „землеробство“, „землеробський“, але цих слів не знайдемо в нашій класичній літературі та фольклорі, не чуєм і в живій народній мові. Чому? Тому що ці штучні слова мають поряд себе давні українські, які цілком відповідають російським „земледелец“, „земледелие“, „земледельческий“, а саме: „хлібороб“, „рільник“, „ратай“, „хліборобство“, „рільництво“, „хліборобський“, „рільничий“. Наведемо приклади з класики й живої народної мови: „Масюк любив хліборобство“ (І. Нечуй-Левицький); „Мій батько — з діда-прадіда хлібороб, любив землю, з землі й жив“ (із живих уст); „Чекає ратая, паруючи, чорнозем“ (М. Рильський); „Ниво неорана, ниво несіяна... де твої ратаї? Де твої сіячі?“ (М. Чернявський); „Дитина без школи, що рільник без поля“ (Ю. Федькович).

До того ж слова „землероб“, „землеробство“ створено невдало з двох складових частин — іменника „земля“ й дієслова „робити“, тимчасом як тут, коли навіть визнати потребу створення нового слова, слід було б узяти дієслово „обробляти“, адже землероб не робить землю, як то виходить за аналогією до слів „бракороб“ ("той, що робить брак"), „дармороб“ ("той, що робить дарма"), а обробляє землю. Тим-то ці терміни, створені всупереч законам українського словотвору, так важко прищепити в живому мовленні. Водночас українське слово „хлібороб“ не тільки й далі живе в устах народу, але його вподобали й освоїли в своїй мові росіяни („хлебороб“, а також „хлопкороб“ тощо).

Творці й прибічники слів „землероб“, „землеробство“, не заперечуючи, що, коли йдеться про вирощування хлібів, краще користуватись іменниками „хлібороб“, „хліборобство“, запитують: а як обійтись без слова „землеробство“, коли маємо діло з вирощуванням технічних культур? Адже є країни, де хліб не сіють. Відповідь на це дає наш Українсько-російський словник АН УРСР, пояснюючи значення слова „рільництво“: 1) „полеводство“, 2) „земледелие“, — й наводить слушну ілюстрацію: „...проґрес техніки в сільському

господарстві виявляється по-різному, залежно від системи сільського господарства, залежно від системи рільництва“.

На жаль, широковживане в нашій поезії слово „ратай“ майже зникло з нинішнього вжитку.

§24. З метою чи без мети?

Від вислову „з метою“ рябіють сторінки газетних інформацій, статей і фейлетонів. Ось кілька зразків із того потоку, який ми спостерігаємо щодня в друку й чуємо з уст: „З метою біологічної ізоляції, щоб уникнути можливого поширення місячних мікроорганізмів, космонавтів помістили в спеціальний „фургон“, де вони пройдуть тривалий карантин“; „З метою виявлення жанрових особливостей цього твору надіслали його на кваліфіковану експертизу“.

Словом „мета“ послугувалась і послугується наша література, щоб передати важливе життєве завдання або ідейне спрямування людини: „Очевидячки, досягла до своєї мети“ (І. Нечуй-Левицький); „О, бідний той, хто крізь завої сині іде самотньо, мовчки, без мети“ (М. Рильський). У народній мові це слово трапляється далеко рідше, наприклад, у вислові „на близьку мету“, що означає — „на близьку віддаль“.

А яку мету, цебто важливе життєве завдання або ідейне спрямування, вбачали автори наведених на початку газетних фраз? Тут, як і в багатьох інших подібних випадках, нема ніякої мети, а тому й треба було написати: „для біологічної ізоляції, щоб уникнути...“, „Щоб виявити жанрові особливості цього твору...“.

З цього, звісно, не слід думати, що слово „мета“ треба обминати, приміром, у таких висловах, як „поставити собі за мету“, „мати на меті“ тощо. Ідеться лише про те, щоб не обертати вислів „з метою“ в той прикрий канцеляризм, який не допомагає зрозуміти написане, а тільки паразитує в тексті, профануючи гарне слово „мета“.

§25. Знання й знаття

„Йому самому ще не вистачає знаття, а він хоче повчати інших“, — читаємо в одному сучасному оповіданні, де автор, мабуть, уважав, що слова „знання“ й „знаття“ є синоніми, й помилково написав „знаття“ замість „знання“. Ці слова, хоч і дуже подібні одне до одного, виявляють певну різницю. Слово „знаття“ звичайно заступає дієслово знати: „Якби знаття, що в кума пиття, то б і дітей забрав“ (М. Номис); „Якби знаття, що прийде підмога, — можна було б прорватися“ (Ю. Яновський). Слово „знання“ означає сукупність відомостей про щось: „І жадібно знання вона пила“ (Б. Грінченко).

§26. Інтерес і цікавість

Слово „інтерес“ має насамперед значення „користь, зиск“: „Фактор за малий інтерес робить усі ваші доручення“ (Словник за редакцією А. Кримського); „А мені в тому ділі нема ніякого інтересу“ (з живих уст). Від цього походять вислови: „пильнувати свого інтересу“, „дбати про свій інтерес“, „у спільних інтересах“, „класові інтереси“. До речі, російському вислову „остаться при пиковом интересе“ відповідає український „лишитись ні з чим“.

Деякі сучасні наші письменники поширюють значеннєву функцію слова „інтерес“, надаючи йому поняття цікавості: „З особливим інтересом поставилися товариші до цієї розповіді“ (І. Ле). Навряд чи є потреба в поширенні значення цього слова, бо український іменник „цікавість“, прикметник „цікавий“, прислівник „цікаво“ цілком відповідають російським словам „интерес“, „любопытство“, „интересный“, „любопытный“, „интересно“, „любопытно“: „Почала я з цікавістю читати...“ (Олена Пчілка); „Ти б мені розказав хоч для однієї цікавості“ (І. Нечуй-Левицький); „Мене аж з'їдає цікавість: звідки мене може знати Марина?“ (І. Вільде).

Прислівник „цікаво“, котрий звичайно стоїть у фразі з якимось іменником чи займенником у давальному відмінку (мені, тобі, йому, їй, нам, вам), має паралельну конструкцію, що складається з іменника чи займенника в називному відмінку й прикметника „цікавий“: „Тарасові цікаво було дізнатися, що саме зробив для старичка Щепкін“ (О. Іваненко); „Цікавий я знати, хто мене прийняв би“ (Леся Українка).

§27. Книга й книжка

Чи є якась різниця між цими словами, чи вони — абсолютно тотожні й їх можна довільно вживати на свою вподобу? Хоч ці слова й мають схожість, однак різниця між ними є, що залежить не стільки від змісту, скільки від розміру книжки. Найбільше ми вживаємо слово „книжка“: „Ах, я довго вас ждала, ще як над книжкою поезій сміялася, ридала“ (П. Тичина); „Письменному — книжка в руки“ (М. Номис).

Під словом „книга“ розуміємо грубий фоліант, „ґросбух“ — головну бухгалтерську книгу, книгу вхідних і вихідних паперів чи так зване Святе Письмо: „Чи то вмер чернець у келії, пишучи святу книгу?“ (І. Франко). Виходячи з цього, треба відповідно користуватися словами „книжка“ й „книга“.

§28. Ковдра, коц, ліжник, укривало

Останнім часом слово „ковдра“ стало витискати з ужитку інші українські слова, що також є відповідниками російського „одеяло“. „У магазині є вибір літніх ковдр“, — читаємо в прейскуранті, хоч навряд чи можна вважати вкривало, пошите на ваті або виткане з грубих вовняних ниток, за річ, належну до літньої постелі. Адже є інші українські назви, що залежать від матеріалу, з якого зроблено вкривало: „коц“ — „укривало з вовни або байки“ („Вона грюкнула дверима й увійшла до себе в хатину, де стояла її постіль, заслана добрим коцем“. — Панас Мирний), „ліжник“ — „укривало з дуже грубих вовняних ниток“ „...сиділа, доки не зморив її сон, тоді лягла коло опришка, прикрившися ліжником“. — Г. Хоткевич). Загальною назвою речі, що нею вкриваються, лягаючи на постелі, незалежно від того, з якого матеріалу її зроблено, є „укривало“: „До завіс, до рожевого шовкового укривала я попришивала б тонесеньке кружево, як павутиння“ (І. Нечуй-Левицький).

Отож, у прейскуранті треба було написати: „є вибір літніх укривал“ („або літніх коців“, якщо їх зроблено з байки).

§29. Копалина й копальня

„А Ювеналій Дмитрович уже розповідав про недавню катастрофу на Криворізьких копалинах, що належали французькій залізорудній компанії", — читаємо в сучасному творі, де слово „копалина" помилково стоїть тут замість „копальня".

Іменника „копалина" в однині не вживають узагалі, а в множині — „копалини" — це слово означає підземні мінеральні поклади, що їх використовують люди для промислових і господарчих потреб. У російській мові цьому слову відповідає „ископаемые": „Колокольцев прекрасно мандрує по глобусу і мріє про мандрівки й відкриття нових земель, нових копалин" (О. Копиленко).

Копальня — це місце, де добувають корисні копалини, якщо тут добувають руду, то вона зветься рудня. Відповідниками цього слова в російській мові є слова „копь", „рудник", „прииск". Читаємо: „Линуть глибокі копальні в серце залізне землі" (В. Сосюра); „У хрустальних галереях соляних копалень ми нишкли схвильовано, вражені видовищем небаченої краси" (Ю. Смолич).

§30. Коштовність, дорогоцінність, коштовні речі, скарби, дорогоцінний камінь, самоцвітний камінь, самоцвіт, брильянт, діамант

У художній літературі й публіцистиці слова „коштовність", „коштовні речі" й „дорогоцінність" майже витиснули давнє українське слово „скарби". Може, до цього частково спричинилось те, що іменник „скарб" є синонімом до другого українського слова — „клад" („Нащо ліпший клад, коли в дітках лад". — Приказка), але наша класика та й сучасна українська література широко послугувалися множиною цього іменника — „скарби": „Їхала, кажуть, одна скупа пані і везла з собою усі свої скарби великі. ..- їхала Чорним гаєм і попалася розбійникам" (Марко Вовчок); „Розум — скарб людини" (народне прислів'я); „Хай вам завжди мати мила буде скарбом дорогим" (М. Рильський). Отже, не слід цуратись і цього слова. По-різному називаємо ми також скарби, що складаються з коштовних каменів: „дорогоцінний камінь", „самоцвітний камінь", „самоцвіт". Останнє слово майже зникло чомусь тепер з ужитку, а тим часом у А. Кримського читаємо: „Срібло, злото, самоцвіти", в Панаса Мирного: „На довгих листочках грає і сяє, мов самоцвітне каміння, чиста роса". Чи не краще заради уніфікації мови взяти для постійного користування якусь одну з цих трьох назв, що означають однакове поняття, приміром, слово самоцвіт? Мабуть, варто.

Так само слід позбутись розбіжності в відповідниках російського слова „брильянт", який наші автори пишуть то „брильянт", то „діамант". Українські класики воліли писати „діамант": „Діамант дорогий на дорозі лежав" (В. Самійленко); „Найчистіші діаманти сяють ясні та прозорі" (Леся Українка). Сучасний український письменник В. Собко вживає від іменника „діамант" прикметника „діамантовий": „Тільки-но пройшов свіжий дощ, діамантові крапельки мінилися під сонячним промінням". Проте в цитованої вже Лесі Українки ми можемо прочитати фразу й зі словом брильянт: „Дістаньте шкатулку з брильянтами", — але це тільки стверджує потребу прийти до якогось одного з цих слів, що не мають ніякої значеннєвої різниці. Певно, що давня мовна традиція дає перевагу слову „діамант".

§31. Лівша і шульга

Слово „лівша“ майже витиснуло давнє українське „шульга“. Ось читаємо, наприклад, у газеті заголовок фейлетона: „Про лівшу — лівою рукою“. Тритомний Російсько-український словник наводить слово „шульга“ як застаріле, даючи перевагу „лівші“. А тим часом скільки прізвищ утворилось від цього слова: Шульга, Шульженко, Шульженчук, Шульгін! Скільки разів ми натрапляли на слово „шульга“ в класичній літературі й живій народній мові, ба навіть у сучасного українського письменника О. Ільченка, доброго знавця української мови, читаємо: „Він, шаблюку вхопивши по-татарському, лівицею, хоч і не був шульгою, рубався люто“. Навряд чи є підстави виводити це слово „за штат“ і не послуговуватись ним у нашій сучасній літературній мові.

§32. Ліс і дерево

„Ми щодня одержуємо 4 тисячі кубометрів лісу“, — читаємо в одній газеті. Така фраза звучить по-українському дуже неприродно, бо лісом зветься сукупність дерев, що ростуть на певній площі землі: „Кругом яру зеленіє старий ліс“ (І. Нечуй-Левицький). Одержувати щодня ліс, та ще до того ж не гектарами, а кубометрами — неможлива річ.

Якщо слово „ліс“ має українською мовою одне значення, то „дерево“ — два: „рослина“ („На похиле дерево й кози скачуть“. — Прислів’я) й „матеріал, що добувають із цієї рослини на різні господарські потреби“ („Я покажу, де є хороше дерево на хату“. — Леся Українка; „Нам треба ще багато будівельного дерева“. — З живих уст).

Отже, й у першій фразі треба було написати: „Ми щодня одержуємо 4 тисячі кубометрів дерева“.

§33. Магазин, крамниця, крамничка

У сучасній українській офіційній і діловій мові слово магазин замінило всі інші синоніми, широко відомі в класичній літературі й живому мовленні, де, якщо й траплялося слово „магазин“ (або „гамазин“, „гамазей“, „гамазея“, „гамазія"), то далеко в вужчому значенні. Ці слова означали не будівлю для продажу, а велику комору на зерно („Підпалюють гамазини з хлібом“. — О. Стороженко) або комору на різне начиння, знаряддя, продукти („Рушниць, мушкетів, оружжин наклали повні гамазеї“. — І. Котляревський; „На самім кінці Борислава... стояв великий магазин, де складували земний віск“. — І. Франко).

Заклад, де продають харчі або якісь інші припаси й речі, незалежно від розміру його й асортименту краму, в класичній літературі й народній мові називали й називають крамницею: „Завів крамницю з тютюном“ (І. Нечуй-Левицький); „Ще сонце не зайшло, а вже крамниці почали зачинятись“ (М. Коцюбинський); „Лелія спинилась біля одної дуже великої крамниці, там в освітленому вікні стояло багато квітів“ (Леся Українка). Крамниці, де продають спеціальні вироби, мають теж свої назви: „книгарня“, де продають літературу, „цукерня“, де продають солодощі, тощо („Перед дверима цукерні ще помацався за кишеню, чи є гроші“. — Л. Мартович).

Якщо мовиться про дрібну сільську крамницю, вживають зменшеного іменника — „крамничка“, відповідно до російського слова „лавка“: „Яків зайшов до кума в крамничку“ (Марко Вовчок).

Навряд чи є потреба заміняти всі ці слова одним-однісіньким словом „магазин“, бо таким способом збіднюється багата на різноманітну лексику українська мова.

§34. Міроприємство

Коли й хто почав запроваджувати в нашу мову неоковирне слово „міроприємство“, — невідомо, але час від часу воно з'являється в діловому листуванні й чується в доповідях: „Щоб досягти помітного успіху, треба далі поглиблювати прийняті міроприємства“, „У нас провели такі міроприємства“ і под.

Такого слова не було й нема в українській мові, його наспіх склепали ті, що не знали багатства нашої мови, але хотіли висловити свою думку по-українському. Відповідником до російських „мера“, „мероприятие“ є „захід“, а в множині — „заходи“: „Палка молодіж у живі очі сміється старому, кепкує з його заходів“ (М. Коцюбинський). Російському вислову „принимать меры“ відповідає український „уживати заходів“: „Він рідко вживав різких, аґресивних заходів“ (О. Копиленко).

Слово „захід“ має ще значення „зусилля“: „Не варта справа заходу“ (приповідка); „Шкода заходу й труду“ (І.Франко); іноді воно буває відповідником російських слів „приём“, „присест“: „За одним заходом упорав усе, що на два дні наварила“ (з живих уст); „За два заходи й воза полагодили“ (з живих уст).

Отож, у перших реченнях треба було сказати: „поглиблювати вжиті заходи“, „запровадили (здійснили, провели) такі заходи“.

§35. Нагода й пригода

Ці два слова — немов камінь спотикання для тих, що негаразд знають українську мову й тому часто ставлять їх не там, де треба: „Словник має стати в нагоді вчителеві й школяреві, професорові й студентові, письменникові й перекладачеві“, — читаємо в рецензії; „Мені ще не випадало пригоди їздити до Ужгорода“, — чуємо з уст.

Ці помилки виникають, мабуть, через те, що обидва слова мають серед багатьох своїх значень також значення російського слова „случай“: „При нагоді я скористаюсь вашою порадою“; „Зі мною сталась така пригода“. Щоб уникнути прикрих помилок, як у наведених фразах, треба запам'ятати, що іменник „нагода“ означає „випадок“ (здебільшого сприятливий): „Нагоди стріляти їй не трапилося“ (М. Шеремет), або „випадок, що зумовив якусь дію“: „Ольга мала деякі дані підозрівати, що Завадка шукає нагоди заговорити до неї...“ (І. Вільде). А іменник „пригода“ вказує на якусь подію, на якісь бувальці: „Кожна пригода — до мудрості дорога“(прислів'я), або й на лихо: „Раз сталася така пригода. Остапові зсунулась пов'язка з рани, і він ніяк не міг дати собі ради з нею“ (М. Коцюбинський); від цього є вислови „стати пригоді“, „стала пригода“ — відповідники до російських „быть беде“, „произошло несчастье“: „Ой на козаченьків ой на запоріжців та пригодонька стала“(історична дума).

Іменник „пригода“ може означати також потребу, користь: „Годувала собі дочку для своєї пригоди, щоб принесла із криниці холодної води“ (народна пісня), — від чого є вислів „стати в пригоді“: „Не бий мене, чоловіче добрий, я тобі у великій пригоді стану“ (казка).

Тим-то й у наведених на початку неправильних фразах треба було висловитися: „Словник має стати в пригоді...“, „Не випадало ще нагоди їздити...“.

§36. Наймити й найманці

Слово „наймит“ означало колись певне соціальне поняття — робітник, що наймався працювати в заможного господаря („Наймит запріг коні й поклав на віз кілька кавунів і динь“. — І. Нечуй-Левицький), але водночас його стали вживати в значенні „запроданець, відступник, перекинчик“, що „за шмат гнилої ковбаси“, як писав Т. Шевченко, перекидався до ворожого табору: „Ваші господарі — наймити татарам, турецьким султанам“ (Т. Шевченко). Згодом у переносному значенні з'явилось нове слово — „найманець“: „Не тільки чоловіки, а й жінки й підлітки брали активну участь у боротьбі проти німецько-фашистських окупантів та їх найманців“ (О. Гончар).

У сучасній літературній мові слово „наймит“ виступає в його буквальному соціальному значенні, а в значенні „запроданець“ користуються словом „найманець“.

§37. Накладна плата чи післяплата?

У діловому листуванні трапляється читати: „Книжки надіслано накладною платою“. Таку фразу може зрозуміти тільки той, хто знає російську мову, де є вислів „наложенный платеж“, бо українською мовою плата, яку вносять після одержання на пошті замовленої речі, зветься післяплатою. Тому й у наведеній фразі треба було написати: „надіслано післяплатою“.

§38. Недолік, хиба, вада, огріх, прогріх, недоробок, ґанджа, ґанжа, ґандж

Колись слово „недолік“ мало далеко вужче значення, ніж тепер, коли воно вживається відповідно до російських „недостаток“, „недочёт“, як це бачимо в таких фразах: „У роботі рільничої бригади виявлено багато недоліків“, „Це оповідання захоплює і хвилює своїм змістом читача, але в ньому, на жаль, є багато стилістичних недоліків“.

Утворений від кореня дієслова лічити в значенні „рахувати“ й заперечної частки „недо“ іменник „недолік“ був синонімом слова „нестача“: „Під час ревізії каси виявлено недолік (або нестачу) на 575 крб. 21 коп.“; „Знов у коморі натрапили на недоліки: не стає 15 кг гречки й 32 кг проса“.

Слід відзначити, що тепер слово „недолік“, набувши значення російських „недостаток“, „недочёт“, утратило колишнє значення, віддавши його синоніму „нестача“, й витискує з ділової, а часом і з художньої мови інші відомі слова, що з погляду мовної традиції є чіткішими відповідниками до російських „недостаток“, „недочёт“.

Таких слів є чимало: „хиба“, „вада“, „огріх“, „прогріх“, „похибка“, „помилка“, „недоробок“. Чи не краще й природніше зазвучала б перша фраза,

якби замість недоречного там слова „недоліки“ поставити „огріхи“: „У роботі рільничої бригади виявлено багато огріхів (або „хиб“, „недоробок")“? На краще пішло б і в другій фразі, якби там стояло слово „хиби“ (або „вади"): „Це оповідання захоплює й хвилює своїм змістом читача, але в ньому є багато стилістичних хиб (вад)“.

Українська класична література й народна мова користуються словом „недолік“ тільки в значенні „нестача“; для інших значень уживають наведених слів: „Івана кликали в селі Переломаним. Мав у поясі хибу, бо все ходив схилений„ (В. Стефаник).

Російському слову „изъян“, близькому своїм значенням до слова „недостаток“, в українській мові відповідають „ґанжа“ („ґанджа“) або „ґандж“, де перший звук — проривний, вимовляється, як латинське „g“: „Бувають люди з природженою ґанжею“ (І. Нечуй-Левицький); „У всій стайні нема коня без ґанджу“ (з живих уст).

Із цих прикладів бачимо, що наша мова має досить відповідників до російських „недостаток“, „недочёт“, „изъян“, то чи варто заміняти всіх їх одним словом „недолік"? Хоч би тільки з стилістичних міркувань, та й то нема в цьому потреби.

§39. Обслуга й обслуговування (обслужування)

„У місті відчувається погана поштова обслуга“, — читаємо в одній газеті, й відразу впадає в очі помилкове використання слова „обслуга“, яке має інше значення, ніж те, що надала йому газета.

Обслуга — це не дія, що задовольняє чиїсь потреби, а група людей, призначених виконувати певну роботу, здебільшого в військовій справі. Російським відповідником до цього слова буде „расчёт“, „прислуга“, як це бачимо в такій, наприклад, фразі: „Гармату викотили на платформу, а обслуга зайняла теплушку“ (В. Козаченко).

Коли треба передати дію, спрямовану на виконання якогось завдання, тоді слід удаватись до слів „обслуговування“ або „обслужування“.

§40. Облік і обличчя

„У постаті головного героя роману перед нами постає облік нашого сучасника“, — читаємо в рецензії на художній твір і не можемо зійти з дива: про який це облік пише рецензент? Адже цей іменник, що походить від дієслів „облічувати“, „облічити“, має в українській мові точне значення: „Скільки ще не взято на облік самостійних груп, які боролися з окупантами, але не знали, як зв’язатися з іншими підпільниками“ (Ю. Яновський); „В артілі добре організовано облік і зберігання кормів“ („Колгоспник України“).

Рецензент механічно переніс в український текст російське слово, не зваживши на те, що це слово є також в українській мові, тільки з іншим значенням. У цьому не було ніякої потреби, бо українська мова має досить відповідників до російського слова „облик“: „обличчя“ („Таке обличчя нашого сьогоднішнього села“), „образ“ („Бережучи свій національний образ...“ — Б. Грінченко), застарілі „подоба“ („Фабрика швидко стратила свою опрятну і празничну подобу“. — І. Франко) й „лик“ („Узяла на себе лик прудкого хлопчика“. — Марко Вовчок).

Узявши з цих синонімів той, що найбільше підходить до змісту фрази, рецензент міг би написати: „У постаті головного героя... виникає образ нашого сучасника“.

§41. Особа й особистість

Ці два слова — „особа“ й „особистість“ — інколи не розрізняють і пишуть: „Особа автора виявляється і в доборі теми, і в характерних, тільки йому властивих образах“, — або кажуть: „Ви наговорили мені багато образливого, прошу без особистостей!“

Слово „особа“ означає одну людину, індивід: „Він сам, своєю власною кругленькою особою, стояв, зігнувшись над пательнею“ (М. Коцюбинський); іноді, коли мовиться про багатьох людей, це слово в множині заміняє множину інших слів — „чоловік“, „душ“: „На нараду прийшло багато осіб, але тих, кого хотілось бачити, й не було“ (з живих уст); часом воно править за відповідник до російського слова „личность“, наприклад, у вислові: „Що за підозріла особа?“

Слово „особистість“ означає „індивідуальність людини“, „сукупність її духовних і фізичних властивостей“: „Авторську особистість не піддаватимеш остракізму, виганяючи її з вірша, де вона в нього існує на Правах ліричного героя“ (Є. Гуцало).

Тим-то й у першій фразі треба було написати: „Особистість автора виявляється...“, — а в другій фразі сказати: „Прошу без особистих образ!“

§42. Пам’ятник і пам’ятка

„Багато пам’ятників минулого є в степах України. Це і степові могили, і кам’яні „баби“, що стояли на цих могилах, і, нарешті, різні речі, які знаходять у могилах“, — читаємо в статті про археологічні знахідки. Але про які пам’ятники пише автор статті? Адже слово „пам’ятник“ означає українською мовою монумент, меморіальну споруду (обеліск, плита, піраміда), про які нема й згадки в статті. Те, про що оповідається в статті, є не пам’ятники, а пам’ятки, цебто речі, що належать до культури минулого, як це бачимо в фразі: „Комісія передусім хотіла дізнатися про всі старовинні пам’ятки, що збереглися в Південно-західному краї: давні церкви, замки, первісні вали, могили, городища“ (О. Іваненко). Слово „пам’ятка“ вживається й у значеннях „річ, дана на згадку“: „Це перо я дала тобі колись на пам’ятку“ (Леся Українка), — „книжка, де викладаються певні відомості чи настанови“: „Інститут готує до видання пам’ятку бригадира з квадратно-гніздового способу посадки деяких овочевих культур і картоплі“ („Радянська Україна“) — та як синонім іменника „пам’ять“: „Ці шматочки я схова́ю на спомин про цей день на пам’ятку про нашу щиру любов“ (І. Нечуй-Левицький).

Слід знати вислів „запасти в пам’ятку“, відповідний російському „запечатлеться в памяти“: „Запала їм у пам’ятку її краса, врода дівоча“ (Панас Мирний).

Пам’ятник на могилі звичайно зветься „надгробник“: „Я спорудив собі надгробник вікопомний“ (М. Старицький), — або „надгробок“: „Чернігівські земляки, вкупі з сином поета, становлять над його могилою невеличкий монумент-надгробок“ (М. Коцюбинський).

§43. Переписка й листування

Іменника „переписка“ й дієслова „переписуватись“ тепер інколи вживають у невластивому їм значенні: „У нас із ним — давня переписка“; „Я переписуюся з її братом“.

"Переписка“, чи, краще, „переписування“, означає по-українському не „обмін листами“, не „кореспонденція“, а „певний процес копіювання з уже написаного“: „Глузлива доля підсунула переписування в канцелярії якихось сухих, нікому не потрібних паперів“ (М. Коцюбинський).

Писання листів та одержання на них відповідей зветься по-українському „листування“, а дія — „листуватися“: „У Львові Франко починає жваве листування з М. Драгомановим“ (П. Козланюк).

Отож, і дві перші фрази треба було написати: „У нас із ним — давнє листування“ (або ще краще: „Ми з ним давно листуємося“; „Я листуюся з її братом“.

§44. Письменність і писемність

Певно, через звукову подібність слів „письменність“ і „писемність“ автори й промовці інколи помиляються, ставлячи одне слово замість другого, як у фразі: „Наша країна визначається абсолютною писемністю“, — де треба було поставити слово „письменність“.

Слово „писемність“ — це позначання слів відповідними графічними знаками — письменами: „Ще задовго до виникнення писемності східнослов'янські племена створили велику та різноманітну усну поезію“ („Історія української літератури“). Письменність — це вміння людини передати на письмі свою думку й читати написане: „Колгоспне село — село суцільної письменності“ (Остап Вишня).

§45. Підписка й передплата

„Підписка на газети та журнали ще не охопила всіх робітників та службовців нашого підприємства“, — читаємо в стінній газеті. Слово „підписка“ означає „затвердження підписом людини якогось зобов'язання додержуватись певних правил чи виконувати якусь вимогу“: „Однак, коли не помиляюся, видали йому підписку? Присяглися мовчати?“ (Ю. Смолич). А коли хтось хоче одержувати газети й журнали або збірку творів якогось письменника, за що треба наперед заплатити певну суму грошей, це зветься передплатою: „...Кримський... звернувся з закликом підтримати це видання передусім передплатою“ („Радянське літературознавство“); „Передплату газет і журналів продовжено ще на місяць“ (оголошення).

§46. Площа й майдан

Не тільки на таблицях, де написано назви вулиць, а й у публіцистиці, часом навіть у художніх творах майже зникло давнє слово „майдан“, хоч послідовно зберігається зменшена його форма „майданчик“ (дитячий майданчик, будівельний тощо). Словом „площа“ майже всюди чомусь заміняють майдан: „площа Перемоги“, „площа Міцкевича“, „На центральній площі села мусить бути сад, у саду пасіка“, „Кілька підвід під'їхало до базарної площі“.

В українській мові є обидва ці слова, та означають вони не одне й те ж. Слово „площа“ є просторове або геометричне поняття: „Будинки мають кілька вимірів. Але основний один — площа“ (О. Копиленко), „площа забудови“, „площа трикутника“ тощо. А незабудоване місце, де сходиться кілька вулиць, — байдуже, на селі чи в місті, — зветься „майдан“: „На майдані коло церкви революція іде“ (П. Тичина); „Майдан на хвилину ожив, залюднився“ (М. Коцюбинський).

То яка є потреба відступатись від традицій української класики й живого народного мовлення? Чому не писати, як вони вимагають: „майдан Перемоги“, „майдан Міцкевича"?

§47. Повинна, визнання провини, признання до вини, каяття

„Він довго ховався, але чи страх переміг, чи заговорила совість — прийшов-таки з повинною до міліції“, — читаємо в репортерській замітці й напружуємо думку, щоб точно зрозуміти фразу: чи то якийсь правопорушник прийшов до міліції з якоюсь жінкою, в чомусь зобов'язаною, чи то він прийшов признатись до своєї вини, визнати свою провину або помилку, покаятися в тому, що накоїв. Адже слово „повинна“ вживається в українській мові передусім як прикметник жіночого роду, а не іменник: „Весною на економії пан роздав на кожну хату по двадцять качиних яєць, а восени кожна молодиця повинна була принести на економію двадцять качок“ (І. Нечуй-Левицький); „А коли ж ти, дівко, горда, ти повинна жарти знати: як парубок зачіпає, ти повинна жартувати“ („Материалы и исследования“ П. Чубинського).

Проте в художній літературі траплялося це слово й з функцією іменника як відповідник до російського „повинная“: „Здавалося, повинну у великій провинності принесли вони з собою“ (Панас Мирний). Цей іменник заходив до літературного вжитку не з народної мови, а з російського офіційно-канцелярського лексикону, як, приміром, слово „бумага“ замість „папір“ „На щуку хтось бумагу в суд подав“. — Л. Глібов), щоб надати тексту офіційно-канцелярського колориту. Навряд чи є потреба в сучасній діловій і художній мові користуватись цими канцеляризмами, коли є в народній мові давні відповідні слова: „визнання провини“ (чи „помилки"), „признання до вини“, „каяття“. Російський вислів „принести повинную“ краще перекладати українською мовою — „признатись у провині“, „покаятися“, „повинитися“. Через те в репортерській фразі, наведеній на початку, точніше й краще було б висловитись так: „прийшов-таки повинитись до міліції“ (або „прийшов-таки до міліції признатись у провині“) .

§48. Подих, дух, віддих, дихання

„Вершник перевів подих, кинув оком на юрбу“; „Йому навіть подих перехопило. Скільки тут хліба!“ — читаємо в творах сучасних українських письменників і мимоволі згадуємо статтю М. Рильського „Словник і питання культури мови“, надруковану в „Радянській Україні“ 3 й 4 квітня 1963 р., де тонкий знавець української мови звертає між іншим увагу на недоречність у таких фразах слова „подих“. Адже це слово означає не „дихання“, а „подув“: „Клени обсипаються від найменшого подиху вітерця“ (О. Донченко), — або

вказує на нові впливи: „Подих нової епохи дійшов і до цього великого міста“ („Вітчизна“). Російські відповідники — „дуновение“, „веяние“.

Навпаки, там де йдеться про дихання, українська класика вдавалась до слів „дух“ („Вона аж зблідла, дух забивсь“. — І. Нечуй-Левицький; „Молодиця не переведе духу, верещить“. — Марко Вовчок), „віддих“ („Він затамовує навіть віддих, боячись подати знак життя“. — М. Коцюбинський), „дихання“ („Інші квіти в диханні весни розцвітуть“. — В. Сосюра).

Російському вислову „задержать дыхание“ відповідають українські „затамувати (зупинити, затримати) дух“ („Вони проминули ще десяток склепів, затамовуючи дух“. — Ю. Смолич), „затамувати віддих“ („Олег, затамувавши віддих, визирнув з-за димаря“. — О. Донченко); російському „перевести дух (дыхание)“ — українські вислови „звести дух“ „А ви дайте мені дух звести“. — Марко Вовчок), „перевести (відвести) дух“ („Вийшовши на високу гору, вони стали проти самого пам'ятника, щоб перевести трохи дух“. — І. Нечуй-Левицький), „відсапнути“ („Лаговський важко одсапував з того прудкого ходіння“. — А. Кримський), „відітхнути“ („Я став, відітхнув важко, озирнувся довкола і знов відітхнув“. — І. Франко). Російському вислову „нельзя дух перевести“ відповідають українські „не можна дух відвести“, „не здихнутися“, „не здихатися“ („Аж не здишеться, мов тільки що вловлений горобчик“. — П. Куліш).

§49. Поля, береги, краї, криси

„На полях книжки було багато дрібно писаних олівцем нотаток“, — читаємо в одному сучасному оповіданні. Чому написано „на полях“, а не „на берегах"? Адже білі краї книжки чи зошита звались і звуться по-українському „береги“: „Одну по одній перегортав сторінки. Плями на берегах таїли в собі приємні і неприємні згадки“ (Н. Рибак); „Книжка з золотими берегами“ (Словник Б. Грінченка).

Словом „береги“ інколи позначають краї чогось, наприклад: „Пофарбовані в біле береги тротуарів здавалися примарною стрічкою“ (О. Донченко); часом це слово відповідає російському „кайма“: „...Одарка мережила крайки, Маланка гаптувала береги“ (К. Гордієнко).

Часто помиляються тепер, називаючи краї капелюха або бриля полями: „Поля його капелюха намокли від дощу й сумно звисали“. По-українському вони звуться „криси“: „Солом'яний бриль широкими крисами ховав од сонця його смагляве обличчя“ (Ю. Яновський). Від цього слова в західноукраїнських гірських районах капелюх із широкими крисами зветься „крисаня“: „На нім крисаня аж горить“ (М. Шеремет).

Слово „криси“ виступає іноді як синонім іменника „краї“: „Синє полум'я хитнулось, хлюпнуло в чорні криси цистерни“ (М. Коцюбинський).

§50. Поприще, нива, поле, арена

„На поприщі вітчизняної науки ви попрацювали сорок років“, — чуємо в одному привітальному зверненні, та й чи в одному тільки? Автори статей і промовці чомусь дуже вподобали цей архаїчний старослов'янізм „поприще“, забувши про всі інші українські відповідники, що, мабуть, далеко більше відповідали б нашій сучасності. Чи не краще звучить, замість старозавітного, український вислів „на ниві"? („Сафронов працював на ниві театрального

мистецтва рівно стільки, скільки себе пам'ятав". — Ю. Смолич). Або такий же народний вислів „на полі"? „На літературному полі мені щастило". — М. Коцюбинський). Навіть у запозиченому „арена" вчувається більше сучасності, ніж у застарілому „поприще" („На арені боротьби з темрявою і безправ'ям народних мас Леся Українка засвічувала яскраві досвітні вогні". — З промови).

Жива народна мова не знає іменника „поприще", але в ній є схоже за звуковим складом дієслово „поприщити", що викликає комічні непорозуміння, коли чують під час читання газети цей непопулярний архаїзм. Бодай із цих міркувань не слід послуговуватися словом „поприще" й не минати відомих усім його синонімів.

§51. Порівняння, у порівнянні, порівняно, як порівняти, проти

Сучасна українська літературна й ділова мова знає іменник „порівняння" й широко ним користується: „З насолодою підшукував він найобразливіші порівняння, щоб роздмухати своє обурення" (З. Тулуб); „У порівнянні підсумків цьогорічного сезону з минулим — нема ніякої тенденційності" (з газети). В обох цих фразах слово „порівняння" звучить цілком природно, по-українському. А візьмімо інші фрази, де цей іменник стоїть із прийменниками в і при як відповідник російських висловів „по сравнению", „сравнительно": „При порівнянні середніх місячних температур виходить, що найтеплішим місяцем у північній півкулі є липень", — і ми вже відчуваємо якусь штучність у вислові, бо тут правильно було б сказати за нашою мовною традицією: „як порівняти середні місячні температури (порівнюючи середні місячні температури)", „з порівняння... виходить". Так само й у фразах „У порівнянні, з феодалізмом, капіталізм був кроком уперед", „На підприємствах металургійної промисловості України за перше півріччя цього року значно зросла кількість винахідників і раціоналізаторів порівняно з тим же періодом минулого року" краще було б написати: „як порівняти з феодалізмом", „як порівняти з тим же періодом минулого року".

Як відповідник до російського вислову „по сравнению" є ще в українській мові прийменник „проти", який буває дуже до речі, коли йдеться про порівняння когось або чогось із кимось або чимось: „Проти нас трьох нема в світі дужчого", (Б. Грінченко); „І стіл був багатший проти звичайного" (Л. Смілянський). Отож можна було в наведених фразах написати: „проти феодалізму капіталізм був...", „проти того ж періоду минулого року...".

Похідний від дієслова „порівняти" прислівник „порівняно" буде слушний там, де мовиться, що певна дія або якість виявляється достатньою мірою: „Ніч була тиха і порівняно тепла, повівав вологий вітер" (Я. Гримайло), — хоч і тут можна було замінити прислівником відносно: ніч була тиха й відносно тепла (не дуже тепла, не дуже жарка).

§52. Порядок, лад, у порядку, до ладу, як слід, гаразд

"Порядок" і „лад" — слова-синоніми, надто коли йдеться про хатні, господарські справи чи взагалі справи невеликого гурту людей: „Великий порядок і чистота в хаті й надворі показували, що Сухобрусівни були добрі хазяйки"

(І. Нечуй-Левицький); „Дячиха господарювала і всьому лад давала“ (Марко Вовчок). Уживається „порядок“ і тоді, коли мовиться про громаду чи суспільство, але в такому разі його звичайно ставлять у множині: „Після татарщини нові порядки на Україні постали“ (П. Куліш). Та коли мають на увазі державну або суспільну систему, користуються тільки словом „лад“.

У щоденному мовленні часто надуживають словом „порядок“, зводячи до мінімуму широкі виражальні можливості нашої мови. „Приведи в порядок усі папери“, замість „упорядкуй усі папери“, „дай лад усім паперам"; „Чи у вас усе в порядку?“, коли можна краще сказати: „Чи у вас усе як слід?“ або „Чи у вас усе гаразд?“. Замість „У нашій сім'ї був такий звичний порядок“, — краще сказати: „У нашій сім'ї був такий звичай“ або „У нашій сім'ї так повелося“. Краще сказати: „Йому наказано це адміністративним порядком“, — ніж „в адміністративному порядку"; „Я сказав це порядком пропозиції“, а не „в порядку пропозиції“. Краще сказати не „У його хаті погані порядки“, а „безладдя (безлад)“, не „підтримувати порядок“, а „пильнувати ладу“.

§53. Посмішка, посміх і усмішка, усміх, осміх

На сторінках наших газет, журналів, ба навіть у художніх творах і перекладах часто не розрізняють слів „посмішка“ й „усмішка“, уважаючи їх за абсолютні синоніми, наприклад: „На обличчях усіх присутніх сяяли радісні посмішки“; „Він глузливо всміхнувся“.

Особливо вподобали слово посмішка деякі перекладачі художньої літератури, майже забувши в своїх перекладах слово „усмішка“.

Чи таки справді ці слова — абсолютні синоніми, чи між ними є якась значеннєва різниця? Подивімось, як користувались цими словами наша класика й народна мова: „Нехай мати усміхнеться, заплакана мати“ (Т. Шевченко); „Я вам з того світа, любі, усміхнуся“ (Т. Шевченко); „До смерті не забуду його погляду, його усмішки“ (О. Стороженко); „Де той погляд молодецький, де той усміх веселий?“ (Марко Вовчок); „Нічого, нічого, ні вітру буйного, ні усміху з неба, нічого не треба“ (М. Вороний); „А радість уже осміхається то з одного, то з другого віконця темним червоним вогником“ (С. Васильченко); „І очі сміялись, а на губах перебігав осміх“ (І. Нечуй-Левицький); „А осміхнулось воно як — аж любо глянути!“ (з живих уст).

У цих прикладах слова „усмішка“, „усміхатися“, „усміх“, „осміх“, „осміхатися“ стоять там, де мовиться, що людині весело, приємно, гарно.

Наведемо тепер приклади з словом „посмішка“: „Ходили в поле, жали собі хліб і посміхалися злорадно“ (М. Коцюбинський); „Раптом Ляля обернулася до рідних і якось криво, не по-своєму посміхнулась“ (О. Гончар); „Це... посмішка з мене“ (Словник Б. Грінченка).

Не важко помітити, що тут слова „посмішка“, „посміх“, „посміхатися“ передають відтінок іронії, сарказму, кепкування чи глузування з когось. У Словнику української мови П. Білецького-Носенка слово „посміх“, що є синонімом до слова „посмішка“, перекладено тільки словами „насмешка“, „шутка“. Подібне бачимо й у Словнику мови Т. Шевченка Інституту мовознавства АН УРСР, де слово „посміх“ стоїть у тім же значенні. Слова „посмішка“ нема в цих двох словниках. Тим часом у Т. Шевченка та в інших письменників є похідні іменники від дієслова „посміхатися“: „посміШище“ („Бо на посміщище ведуть старого дурня научати“. — Т. Шевченко), „посміховисько“

(„Робила мій дім посміховиськом та метою всяких дотепів“. — М. Коцюбинський).

Якщо вже шукати синонімів до слів „посмішка“, „посміхатися“, то це будуть „насмішка“, „насміхатися“. Проте слід зазначити, що в словах „насмішка“, „насміхатися“ мовиться не стільки про глузливий вираз обличчя або очей, скільки про глузливий зміст того, що каже смішко або насмішник: „Із матки старенької насміхається“ („Українські пісні“ М. Максимовича); „Ой іде багач, ой іде дукач, насміхається — ой за що, за що бідна голота напивається?“ (народна пісня); „Не пущу я, дитя моє, в ліски по горішки, бо вже мені надоїли хлоп'ячі насмішки“ (народна пісня).

§54. Правило, як правило, як звичайно, як водиться, як заведено

У нашій мові широко вживається іменник „правило“: „Засвоївши якесь граматичне правило, він придумував до нього цілий диктант“ (О. Донченко); „Додержуйтесь правил вуличного руху“ (оголошення); „Чотири правила арифметики“.

За відповідник до російського вислову как правило в нас дуже вподобали вислів „як правило“, запозичений з інших мов і насамперед із російської: „Усі будиночки були двоповерхові, розраховані, як правило, на дві сім'ї“. А тим часом наша мова має свої ориґінальні відповідники, про які часто забувають: „як звичайно“ („На есмінці, як звичайно, в цей час панувала тиша. — М. Трублаїні), „як водиться“ „Раз ласуни, як водиться у них, поснідать добре захотіли“. — Л. Глібов), „як заведено“ („У кіно, як заведено в нас, ходимо ми, дівчата, всі разом“. Із живих уст). Не слід забувати цих давно відомих висловів.

§55. Приклад і кольба

Слово „приклад“, як частина рушниці, — дуже схоже на українське слово „приклад“, що відрізняється від нього тільки наголосом. Це часом утруднює читання тексту, приміром, у такій фразі: „Його останнім, проте дуже переконливим, аргументом був старий приклад, якого він завжди висував, коли заходила суперечка на полюванні й не знати було, хто вбив зайця“. Не відразу й збагнеш тут, чи сварливий мисливець наводив приклад з аналогічного випадку на якомусь іншому полюванні, чи він загрожував нижньою частиною своєї рушниці, — це можна зрозуміти гаразд, тільки прочитавши попередні або дальші фрази.

А чом би нам не скористатися словом „кольба“, що означає саме цю нижню частину рушниці? Це слово трапляється й у нашій класичній літературі: „Жандарми били його, одначе він мовчав. Лиш раз, — коли, вдарений кольбою, мов переломлений, упав до землі, — кликнув“ (О. Кобилянська). Це слово вживається в говорах західних областей України, а також Поділля й Волині. Його наводять під рубрикою обласного слова Українсько-російський і тритомний Російсько-український словники. Не вадило б, не боячись „провінціалізму“ цього слова, широко застосовувати його в художній і технічній літературі.

§56. П'янка, пиятика, гульня, дудліж

Слово „п'янка" дуже часто можна бачити на шпальтах наших газет, воно заходить часом і в живе мовлення, ба навіть у художню літературу, витискуючи давні українські слова: „Та недовго він додержувався своєї обіцянки виправитися: знову почалися п'янки, а далі дрібні крадіжки, й ось уже тяжкий злочин".

Українська класична література й фольклор не знали іменника „п'янка", вони знали тільки прикметник „п'янкий" (із наголосом на останньому складі): „В повітрі стояв густий і п'янкий запах квітів" (Я. Баш); „А ця вишнівка — таки п 'янка" (з живих уст).

Російським „пьянство", „пьянка" відповідають українські „пиятика" („Згадую, як Степан Кишук оцього Юхима (правильно — оцьому Юхимові) за неробство та пиятику гострим словом дорікав". — С. Журахович), „гульня" „Без нього і гульня — не гульня". — Т. Шевченко), „дудліж" „Та годі-бо вам! Другий день дудліж у хаті трива!" — З живих уст).

§57. Рицар чи лицар?

Не тільки в сучасній українській художній літературі, публіцистиці й перекладах, ба інколи також у наших класичних творах натрапляємо на слова „рицар", „рицарство", „рицарський": „Кругом усе старе рицарство розтавало" (Панас Мирний); „Старий дуже поважав його за незвичайне рицарство і військову обізнаність" (І. Ле); „Усі вони ревно берегли чистоту рицарської крові свого далекого предка" (В. Собко).

Проте більшість наших класиків, починаючи від І. Котляревського, давала перевагу словам лицар, лицарський, як то з діда-прадіда вимовляв наш народ. Читаємо в „Енеїді" І. Котляревського: „Там лицар всякий парубійко", „Товаришеві Низ сказав: — Не все вперед — назад дивися, ти з лицарства глузд потеряв", „Силач, козак лицаркуватий"; бачимо в Марка Вовчка: „Такий же то виріс козак з нього хороший! Що до коня, що до зброї, що до звичаїв лицарських!" Не іншого, а тільки цього слова додержувавсь і Т. Шевченко: „Громада вибрала гетьмана — преславного Лободу Івана, лицаря старого"; те саме знаходимо в І. Франка: „Хіба ж так чесний лицар нападає?"

Таких прикладів із нашої класики й фольклору можна навести ще багато, але мимоволі виникає питання: чи є потреба в існуванні двох паралельних слів, що мають різний звук, але однакове значення? Дехто вважає, що слово лицар слід застосовувати тільки до людей української національної належності, а в інших випадках більше пасує, мовляв, слово рицар.

Навряд чи є потреба в такому нетривкому правилі, що вносить плутанину, тим більше, що воно суперечить нашій мовній традиції: Т. Шевченко називав і кавказьких горян лицарями — „І вам слава, сині гори, кригою окуті, і вам, лицарі великі, богом не забуті"; не вагалась і Леся Українка послуговуватися цим словом, пишучи про шотландців: „Шотландське лицарство усе пішло служити в англійському війську".

З цього можна зробити висновок: краще скрізь, у всіх випадках, користуватись тільки давнім українським словом „лицар", що прийшло в нашу літературу з уст народу.

§58. Ріка й річка

Дехто помилково думає, що різниця між словами „ріка“ й „річка“ полягає в розмірі позначуваних об'єктів: велика зватиметься рікою, мала — річкою. Насправді це не так. Українським відповідником до російського слова „река“ є „річка“: „Під горою лисніла, як блакитна емаль, широка річка“ (П. Панч). Від цього іменника походить і прикметник „річковий“: „Слобода наша над самою лукою річковою на п'яти горах стоїть крейдяних“ (Марко Вовчок).

Маленька річка називається „невелика (невеличка) річка“ („Тече річка невеличка з вишневого саду“. — Народна пісня), „річенька“, „річечка“ („Ой риченько, голубонько! Як хвилечки твої, пробігли дні щасливії і радощі мої!“ — Л. Глібов).

А коли треба казати слово „ріка"? Це слово, вживане зрідка в українській мові, лишається для врочистого стилю, коли хочуть висловити своє піднесення або передати тон поважності чи статечності, як це бачимо в перекладі М. Зерова з Овідія: „Ріки текли молоком, струменіли скрізь нектаром ріки“, — або в романі Григорія Тютюнника: „...воїн потер рукою щемлячі очі над тихою пустельною рікою“.

§59. Свідомість, пам'ять, тяма, притомність

„Хлопчик уже втратив свідомість“, — читаємо в газеті і, якщо негаразд знаємо російську мову та її вислів „потерять сознание“, то не відразу збагнемо, про що тут і до чого. Адже українське слово „свідомість“ — це не стільки „здатність людини орієнтуватися в довколишній дійсності“, скільки „відчуття своєї належності до інших людей та обов'язку перед ними“. Тому й кажемо: „класова, національна, громадянська свідомість“, „свідомість синівського обов'язку“ тощо. Із тексту наведеної на початку фрази видно, що наляканий хлопчик знепритомнів чи зомлів або вмлів, то так і треба було написати. На жаль, ця помилка не є винятком, бо раз у раз натрапляємо на такі чудернацькі вислови, як: „Через годину потерпілий повернувся до свідомості“ — Таких висловів ми не знайдемо ні в нашій класиці, ні в фольклорі, ні в сучасній народній мові. Це — груба калька, створена без усякої на те потреби.

Стан людини, коли вона реагує на довколишню дійсність, зветься по-українському „притомність“ („Білі стіни будинку вертають мені притомність“. — М. Коцюбинський). Є близькі до цього іменника прикметник „притомний“ („Притомна була, поки і вмерла“. — М. Номис) і дієслова „притомніти“, „опритомніти“ („Він приходив до пам'яті не зразу, а поступово — неначе був у зомлінні і тепер притомнів“ — Ю. Смолич; „Поранений Богун опритомнів і намагався звести голову“. — Я. Качура).

Є ще слово „тяма“, що поміж іншими має також значення „притомність“: „Мені сказали, що я пролежав без тями два тижні“ (І. Франко); „Обличчя людей із хутора були бліді й перелякані: вони тільки тепер прийшли до тями й важко думали над тим, що зопалу вчинили“ (П. Панч).

До вислову „бути непритомним“ є паралель „бути (лежати) без пам'яті“: „Іцик лежав без пам'яті“ (І. Франко). Так само до слів „притомніти“, „опритомніти“, „прийти до тями“ є паралель „прийти до пам'яті“: „Тоді Олеся як до пам'яті прийшла“ (Марко Вовчок), „очуняти“: „Сава Андрійович очунює“ (О. Довженко), „очунятися“: „Знаю, що як очунялася я, то лежала на до-

щі кров'ю підлита" (Панас Мирний), „очуматися": „Очумався я від того, що дзюрчала вода" (Ю. Яновський), „очутитися": „Нарешті Кобзар очутився" (С. Журахович).

Значення „допомогти непритомному" передається висловами: „приводити до пам'яті" („Коли його привели до пам'яті, він був блідий, мов труп". — І. Франко), „приводити до притомності" („Скількись шклянок холодної води, висипаної йому на голову, привели його до притомності". — А. Кримський), „очутити" „Це очутило трохи Корнія; він підвівся і махнув рукою", — Б. Грінченко), „опритомнювати", „опритомнити" („Панно Федоренко!.. " — Великий пан вимовив це слово, ніби згори опритомнював її". — О. Кобилянська),

У нашій мові є чималий арсенал різноманітних засобів, щоб передати потрібне нам поняття, а через незнання багатства своєї мови вдаємось до творення штучних слів і висловів, у яких нема жодної потреби!

§60. Словом, одним словом, одно слово

Іменник „слово" в орудному відмінку чи в називному з числівником один або без нього — раз у раз трапляється в живій мові й на письмі, де він виконує граматичну функцію вставного слова: „Тепер у нас і Лора почала учитись, одним словом, ціла школа!" (Леся Українка); („Словом, Тверський бульвар, вісімнадцять — то була наша справжня альма-матер у час війни" (Ю. Смолич); „Одно слово, електрика міцно ввійшла в побут селян, і вони користуються нею на всі сто" („Радянська Україна").

Отже, маємо аж три варіанти вставного слова, де кожний із них означає те саме, що й інші, тому хоч-не-хоч виникає питання: якому з них дати перевагу або, обравши один, відмовитись від інших?

Чи не найхарактернішим із них, із погляду популярності в народному мовленні, є вислів одно слово? Мабуть, що так, бо саме його звичайно чуємо з живих уст, приміром: „Одно слово, як то кажуть, коли не коваль, то й рук не погань!" Саме словом, механічно перенесено з російської на український ґрунт, і навряд чи є потреба послугуватись ним, коли є змога брати потрібне з українських народних джерел.

§61. Справа, діло, річ

Дехто вважає, що слова „справа" й „діло" — тотожні, тому, мовляв, байдуже, якого з них ужити; декому так сподобалося слово справа, що викинув з ужитку слово „діло": „Він знається на своїй справі", „Він — майстер своєї справи".

Справді, бувають випадки, коли ці два слова — тотожні, наприклад, можна сказати: „Я прийшов до вас у такій справі"; „Я прийшов до вас із таким ділом" або „Я покінчив у комунвідділі з своєю справою (зі своїм ділом)". Але в перших двох фразах треба було сказати: „знається на своєму ділі", „майстер свого діла", — бо під словом справа розуміють сукупність планів і намірів здійснити чи виконати щось: „За добру справу варто добре постояти" (прислів'я); „... він робить справу величезної державної ваги..." (Григорій Тютюнник); „За всякими справами ви нічого не пишете про себе" (М. Коцюбинський). Під словом діло звичайно розуміємо якусь роботу, працю: „Діло в неї наче горіло в руках" (І. Нечуй-Левицький); „Діла незабутні дідів наших" (Т. Шевченко); „І діла не зробить, і час ізгайнує" (з живих уст).

Візьмімо ще таку фразу з нашої преси: „Святослав Ольгович був на престолі лише два тижні. А ось Святослав Всеволодович — це вже інша справа. Його княжіння тривало 14 років“. Тут теж слово справа стоїть не до ладу, бо йдеться не про сукупність якихось планів чи намірів, а про тривалість перебування на престолі двох князів, отож, треба було написати: „А ось Святослав Всеволодович — це вже інша річ. ..“ Негаразд надруковано в одній районній газеті: „Справа в тім, що так виконувати роботу не можна“, — бо тут слід було висловитись так: „Річ у тім, що так...“

Слово „річ“, як відповідник до російського „дело“, ми часто бачимо в нашій класиці („Давня ця річ: мабуть, літ сорок тому буде“. — О. Кониський), в фольклорі „Лицарська річ — у бої полягти“. — Приповідка), в сучасній українській ориґінальній і перекладній літературі.

Відповідно до російських висловів „В чем дело?“, „Дело в том, что...“ по-українському треба казати: „У чому річ?“, „Річ у тім, (тому), що...“, а не „В чому справа?“, „Справа в тім, що...“.

Аналогічно до російського вислову „не отдавать себе отчета“ іноді помилково кажуть: „Не здавати собі відчиту“. Тут саме треба вживати слова „справа“: „не здавати собі справи“ („Вони, видимо, не здавали собі справи з того, що робиться“. — Словник за редакцією А. Кримського); можна ще сказати, як пропонував сучасний український письменник О. Кундзич, — не усвідомлювати: „Він не всвідомлював, що каже“.

Можна сказати „до речі“ й „до діла“ відповідно до російського слова „кстати“: „Не війтова дочка, а до речі говорить“ (М. Номис); „Фраза була не до діла, в ній не було ні запитання, ні наказу“ (Ю. Смолич).

§62. Становище, вихід зі становища, рада, дати раду, зарадити

Часто чуємо з уст і читаємо: „Він опинився в безвихідному становищі“; „Вона не бачила виходу з цього становища“; „Він вийшов зі скрутного становища“.

Жодного з цих висловів ми не знайдемо ні в українській класичній літературі, ані почуємо з уст народу, їх штучно створили нашвидкуруч люди, далекі від народної мови й не обізнані з класичними зразками. Натомість бачимо: „Розмова вкрай схвилювала його, хлопець був безпорадиий“ (К. Гордієнко); „Побачу ще, як там буде; коли не дам ради, то тоді вже, певне, треба іти в найми знову“ (Т. Шевченко); „Мною не турбуйтеся: я собі дам раду“ (М. Коцюбинський); „Рідний брат так не зарадив би мені в тій скруті, як Іван“ (із живих уст). Із цього випливає, що в наведених на початку фразах треба було висловитись так: „опинився в безпорадному становищі (стані)“, „не бачила ради в цьому становищі“, „дав собі раду в скрутному становищі“ чи „зарадив собі в скруті“.

§63. Талан і талант

„Автор не без талану, але йому не вистачає ще життєвого досвіду й уміння організувати набуті спостереження“, — читаємо в критичній статті й саме тому, що в ній мовиться про письменника та його здібності, бачимо помилку: треба було написати — таланту. Слово „талан“ має значення „доля“ („На

вівтар Вітчизни комсомол України клав усе — сили, талан свій, життя“. — С. Скляренко), „щастя“ („Навіщо мені врода, коли нема долі, нема талану!“ — Т. Шевченко), „удача“ („А менший працює, як риба об лід побивається, а нічого не вдіє, ні в чому нема йому талану“. — О. Стороженко).

Талант — це „природжена здібність у тій чи тій галузі науки або мистецтва“: „Силу свого таланту віддають вони на справу революційної боротьби“ (В. Еллан).

Коли в людини нема таланту, то кажуть: „людина неталановита“, а не „безталанна“, як часом помилково пишуть і мовлять. „Безталанний“ — це „нещасний, знедолений“: „А ти, моя Україно, безталанна вдово“ (Т. Шевченко); „Мої безталанні діти“ (О. Стороженко).

§64. Танець і танок

Багатьом здається, що слова „танок“ і „танець“ означають одне й те ж, тому й читаємо раз у раз на афішах: „Виступає ансамбль пісні й танку“. Але це не так. Слово „танок“ означає „різновид танцю“, воно відповідає російському „хоровод“: „У місті Немирові дівок танок ходить, молодая Бондарівна всіх передом водить“ „Українські пісні“ М. Максимовича); „Стрункі високі дерева снуються перед очима, неначе водять який чарівний танок“ (Леся Українка).

Танець — це „ритмічні рухи під музику або спів“: „Добре! добре! Ну, до танців, до танців, кобзарю!“ (Т. Шевченко); „А в залі розвернулися танці на всі боки, поміст ходором ходить“ (Панас Мирний).

§65. У розстрочку чи на виплат?

У крамницях часто читаємо таке оповіщення: „У нас ви можете купити готовий одяг у розстрочку“. Або інколи ще й так: „Товар продається з розстроченням“. Обидва ці вислови — „у розстрочку“ і „з розстроченням“ — не українські й не російські, а належать до тої мовної сумішки, що зветься в народі суржиком. В українській мові є дієслово „строчити“ з похідним від нього іменником „строчіння“ („Хазяїн шиє, якусь полу від кожуха строчить“. — Марко Вовчок); є й слова, що позначають протилежну до них дію, — „розстрочувати“, „розстрочування“, але вони стосуються кравецтва, а не умов сплати під час купівлі. Відповідно до російського вислову „в рассрочку“ є в українській мові давній вислів „на виплат“: „Дурно не треба, можна на виплат“ (М. Коцюбинський). Отже, в оповіщеннях крамниць треба було написати: „купити готовий одяг на виплат“, „продається на виплат“.

§66. Фарба, барва, краска

Щодо слів „фарба“ й „барва“ помиляються часом навіть деякі письменники, неправильно вживаючи їх: „Рожеві вуста, на яких грає стільки фарби й сонця, співчутливо питають“, „Обличчя, пофарбовані полум’ям під гарячу мідь“. У цих фразах слова „фарба“ й „пофарбовані“ ніяк не підходять, бо тут мовиться не про косметичну речовину, якою фарбують жінки губи або й обличчя, а про зорове враження, колір, що зветься українською мовою — „барва“: „Край неба на сході весело рум’янився, мінився радісними барвами“ (В. Козаченко). Від цього слова походить відомий прикметник „барвистий“

(„Хай молодість наша свята і крилата іде по барвистій землі“. — В. Сосюра), як і прислівник „барвисто“ („Рай земний, едем барвисто-пишний“. — П. Куліш).

Кольорова речовина, якою мастять чи фарбують або малюють, зветься фарбою. Розрізняють фарби за матеріалом, із якого виготовлено, та за призначенням: олійні, акварельні, рослинні, друкарські, фарбарські, а також за кольором: червона фарба (або червінка чи червоне красило), біла (або білило, біль), жовта (або жовтило, жовтка), зелена (або зелінка) тощо. Наведемо приклади: „Віконниці помальовані ясно-синьою фарбою“ (І. Нечуй-Левицький); „В цю хвилину назустріч нам ішов молодий робітник з відром зеленої фарби в одній руці і з великим квачем у другій“ (Леся Українка); „На стіні проти стола висить великий портрет Шевченка, хорошої роботи олійними фарбами“ (М. Коцюбинський).

Крім слів „барва“ й „фарба“, є в українській мові й слово „краска“: „Краска сорому кинулася в обличчя Лаговському“ (А. Кримський).

§67. Шлях, дорога, путь, путівець, спосіб

У нас дуже вподобали слово „шлях“, ставлячи його іноді там, де воно зовсім не до речі, й забуваючи про інші підхожі слова — „дорога“, „путь“ тощо. „Я не знаю шляху до вашої квартири“, — чуємо з уст; „Вона йшла вже потемки, намацуючи ногою шлях на вузькій гірській стежці“; „Він минув довгий коридор, обмацуючи шлях поперед себе“, — читаємо в сучасних оповіданнях; „А яким шляхом ви досягаєте такого великого врожаю картоплі?“ — читаємо в газеті. Мимоволі постає питання: невже наша мова — така бідна, що доводиться користуватись одним словом у фразах із різним значенням або з різним відтінком значення? ..Звернімось до української класичної літератури й фольклору: „В похід у дорогу славні компанійці до схід сонця рушали“ (Т. Шевченко); „Олекса Безик їздив у містечко, але з дороги вернувся“ (М. Коцюбинський); „Позаростали дороги, де ходили панські ноги“ (з живих уст); „Через гору шлях-доріженька, ой, широкая та пробитая, слізоньками перемитая“ (народна пісня).

Як бачимо, класична література й фольклор не цуралися слова „дорога“ й широко користувались ним, бо словом „шлях“ називають проїзну, широку дорогу, відповідно до російського „тракт“: „Ой три шляхи широкії докупи зійшлися, на чужину з України брати розійшлися“ (Т. Шевченко). Уживають слово „шлях“ і в переносному розумінні, близькому до поняття „широка, далека дорога“: „На шляху поступу ми — лиш каменярі“ (І. Франко).

Коли мовиться про вирушання в дорог, про подорож, тоді до речі буде слово „путь“ жіночого роду або „дорога“: „Далекая путь, хвилини не ждуть“ (Леся Українка); „Ми путь землі покажем нову, царем на ввесь світ буде труд“ (переклад із російської); „В далеку дорогу піду“ (Б. Грінченко).

Невелика дорога між селами зветься „путівець“: „Путівцем над річкою... тихою ступою чвалала руда конячка“ (О. Довженко).

Не пряма дорога, а кружна зветься „манівець“: „Хто манівцями простує, той удома не ночує“ (прислів’я).

Дорогу нагору називають „узвіз“: „До стін Китай-городка почавсь крутий узвіз“ (П. Усенко).

Відповідно до російського „торная (укатанная) дорога“ українською мовою кажуть „битий шлях“, „бита дорога“: „Ой горе тій чайці, чаєчці небозі,

що вивела чаєняток при битій дорозі" (народна пісня).

Російському вислову „таким путём" відповідає український „таким способом" (або „таким чином"): „Батьки приводили дітей до школи, і Раїса таким способом знайомилась з селянами" (М. Коцюбинський); „Таким чином я добув вищу освіту" (з живих уст).

До речі, останнім часом став дуже поширюватися в до нас західноукраїнський вислів „у такий спосіб", що подекуди витискує вислів „таким способом": „Тільки в такий спосіб ми знайдемо, нарешті, істину". Краще додержуватися скрізь загальноукраїнського давнього вислову „таким способом", що не має впливу інших мов, тому й у щойно наведеній фразі буде природніше сказати: „Тільки таким способом ми знайдемо, нарешті, істину".

На російський вислів „туда ему и дорога!" українською мовою кажуть: „так йому й треба!", „катюзі по заслузі!", „своїм шляхом пішов!"

Не треба обмежувати свою мову одним-однісіньким словом „шлях", коли маємо стільки інших засобів. Отож у наведених на початку фразах треба було сказати або — „не знаю дороги", або „не знаю, як пройти до вашої квартири", „намацуючи ногою путь на вузькій гірській стежці", „обмацуючи путь поперед себе", „А яким способом ви досягаєте такого великого врожаю картоплі?".

Розділ 3

ПРИКМЕТНИКИ

1. Ступенювання якісних прикметників

Вищий ступінь якісних прикметників творять, як відомо, додаванням до основи чи кореня звичайного ступеня прикметника суфікса „-іш-“ або „-ш-": „червоний“ — „червоніший“, „довгий“ — „довший"; найвищий ступінь порівняння твориться з вищого ступеня прикметника додаванням до нього префікса „най-": „червоніший“ — „найчервоніший“, „довший“ — найдовший.

Є ще й складена форма вищого ступеня прикметників, що твориться додаванням до звичайного ступеня слова „більш": „витриманий“ — „більш витриманий“, — і найвищого ступеня, складеного з слова „найбільш“ і звичайного ступеня: „найбільш витриманий“.

Хоч ці форми ступенювання прикметників — проста й складена — є ніби паралельні, проте українська художня література й жива народна мова давали перевагу, за деякими винятками, простій: „Їй-бо, взяла б оцю спідницю, якби ж трошки довша була“ (з живих уст); „І були вони, всі ті таланти рідного люду, ті найулюбленіші діти свого смутного краю, як і цеє вбоге й забите дівча, — люди з найбідніших бідні, з найтемніших темні, були наймитами в чужих людей і пасинками долі“ (С. Васильченко).

Однак на сторінках газет, а часто й у науковій літературі вдаються до складеної форми ступенювання: „Цей спосіб — більш зручний для практичного застосування“, — читаємо в журналі; „Самі передові райони області ще не закінчили збирання врожаю“, — читаємо в газеті; „Найбільш цікавим був виступ акробатів“, — чуємо в доповіді; „Передова частина української інтеліґенції намагалася зробити українську літературу більш дійовою і активною“, — бачимо в дисертації. Але куди природніше звучить по-українському: „спосіб зручніший“, „найпередовіші райони“, „найцікавішим був виступ акробатів“, „зробити українську літературу дійовішою й активнішою“.

Складеної форми ступенювання вживають здебільшого тоді, коли вона стосується дієприкметника. Наприклад: „випробувати“ — „випробуваний“ — „більш (найбільш) випробуваний“. Ця форма буває потрібна й тоді, коли порівнюють не іменник з іменником через прикметник вищого ступеня, а — прикметник із прикметником: „Він — більш хитрий, як розумний“. У такому разі слово більш відповідає російському скорее: „Он — скорее хитрый, чем умный“. Допоміжне слово „найбільш“ часто не так порівнює, як відзначає

вагу або роль прикметника в фразі, відповідаючи якоюсь мірою російському главным образом: „Це є найбільш характерні ознаки нашого часу“.

Слово „самий“ як допоміжне для творення найвищого ступеня порівняння часом трапляється в класичній літературі: „Перед рундуком стояв уже трояк самих кращих поштових коней“ (Панас Мирний). Однак уживати цієї форми не варто, щоб не плутати слово „самий“ із подібним щодо звукового складу словом „самий“, яке означає „один тільки“: „Ми вже так вихарчувалися, що їмо самий хліб і цибулю“ (І. Нечуй-Левицький). Поєднуючись часто з прислівником тільки, слово самий підкреслює винятковість: „У нашій області — самі тільки передові райони, тому й область звуть передовою“.

Якщо треба надати щонайбільшої міри певній ознаці, то до найвищого ступеня порівняння додають частки „що-“ або „як-": „Він — щонайстаріший над усіма“ (Г. Квітка-Основ'яненко); „Данилові довелося лише думати про якнайскорішу реалізацію свого плану“ (І. Ле).

Вищий ступінь порівняння прикметників звичайно вимагає після себе прийменників „від“, „за“, „над“, „проти“ з відповідними відмінками або сполучників „як“, „ніж": „Страх — більший від переполоху“ (М. Номис); „Це буде мій твір, може, кращий за ті, які ви читали“ (М. Коцюбинський); „У дружбі він свої чуття гартує, у нім сильніше „наше“ над „моє“ (І. Муратов); „У нашім раї на землі нічого кращого немає, як тая мати молодая з своїм дитяточком малим“ (Т. Шевченко); „Повітря в горах — дуже прозоре, отже, й видимість тут стала набагато краща, ніж на рівнині“ (О. Гончар).

Проте в поточному мовленні часом доводиться спостерігати відступи від цього правила, коли, аби утворити вищий ступінь прикметника, вдаються до прислівникової форми з родовим відмінком слова: „У зайця задні ноги довше передніх“; „Він розумніше свого брата“. Ці відступи — помилкові. Треба казати: „задні ноги — довші, ніж (як або за) передні“, „довші проти передніх“, „розумніший за (від або проти) свого брата“, „розумніший, ніж (як) його брат“.

2. Дієслова від вищого ступеня порівняння прикметників

Українська літературна мова й народне мовлення засвідчують дієслова, утворені від вищого ступеня прикметників за допомогою інфінітивного суфікса „-ти“, а іноді й префікса „по-": „широкий“ — „ширший“ — „ширшати“, „холодний“ — „холодніший“ — „холоднішати“ — „похолоднішати“. Наведемо приклади: „Тюрма неначе ширшає“ (Т. Шевченко); „Просто фізично відчуваю, як я змужнів і навіть порозумнішав“ (Ю. Яновський); „Погіршали харчі, похолоднішало в хаті, але Пріська не звертала ні на що уваги...“ (Л. Яновська).

Із цього слід зробити висновок, що не конче треба вживати зворотів із дієсловом „стати“ або „зробитись“ і відповідним прислівником (прикметником) у вищому ступені порівняння, на зразок: „стало холодніше“, „він зробився розумнішим“, — і там, де тільки можна, треба користуватись формою дієслова, утвореного від вищого ступеня прикметника.

3. Особливості деяких прикметників у словосполуках

Прикметники „багатий“, „хворий“, „гарний“, „поганий“, „високий“, „бистрий“ та інші вимагають після себе прийменника „на“ з іменником у знахідному відмінку: „Настя така багата на слово, що я не мала коли й промовити до бабусі“ (Ганна Барвінок); „Удався бідний на розкоші, та бистрий на розум“ (із живих уст); „Він — змалку хворий на груди“ (з живих уст); „На обличчя був препоганий“ (Б. Грінченко); „На зріст височенька“ (Б. Грінченко). Прикметник „заздрісний“ ("завидющий") стоїть із прийменником „на“ та іменником у знахідному відмінку(„заздрісний на чуже“), або з прийменником „до“ й родовим відмінком іменника („заздрісний до чужого“), або без прийменника, лиш з іменником у давальному відмінку („заздрісний чужому“); прикметник „ласий“ стоїть із прийменником „на“ та іменником у знахідному відмінку („ласий на ковбаси“) або з прийменником „до“ та іменником у родовому відмінку („ласий до ковбас“).

Прикметник „свідомий: стоїть у реченнях звичайно з іменником у родовому відмінку — „свідомий чого": „Маяковський був свідомий великого значення кіно“ (журнал „Мистецтво“) .

Прикметники „близький“, „цікавий“ стоять у реченнях або з іменником у родовому відмінку, або з прийменниками „до“, „на“ й відповідним відмінком залежного іменника: близький смерті й близький до смерті, цікавий того й цікавий на те („Зо всього знає дядько потроху, а цікавий на такі речі — страх!“ — М. Коцюбинський).

Ці паралельні форми, коли прикметник вимагає після себе прийменника або виступає без нього, треба знати, особливо літераторам, коли розмір і ритм тексту потребують конденсованого вислову: „близький смерті“, „цікавий знати“ тощо.

Слід мати на увазі й те, що інколи в реченні відривають прикметника від іменника, до якого він належить, щоб надати фразі характеру врочистості: „У перснях вона срібних руками у стан хибкий узялася“ (Марко Вовчок); „Навчив його, мов сарану, скакати і голосним лякати серце ржанням“ (П. Куліш).

4. ЗАУВАЖЕННЯ ДО НИЗКИ ПРИКМЕТНИКІВ

§1. Благополучний чи щасливий?

„Фактичні результати перельоту, благополучна посадка важкої двомоторної машини в районі боліт і озер... — неперевершений приклад високої майстерності, доблесті“, — читаємо в журналі. Виникає питання: яка потреба була вдаватися в цій фразі до старослов'янізму „благополучна"? Старослов'янізмами звичайно користуються тоді, коли хочуть надати фразі тону іронії або, навпаки, врочистості, але ні того, ні того нема в наведеній на початку фразі, тому тут більше підходять українські відповідники щасливий, щасний, безпечний (коли йдеться про особу): „Щасливого лову! — кивала вона головою рибалці“ (М. Коцюбинський); „Нехай Бог дає тобі щасну годину“

(Ганна Барвінок); „Будьте безпечні!“ (Словник за редакцією А. Кримського). Те саме можна сказати про прислівник „благополучно“, який витискує з мовного вжитку прислівник „щасливо": „Усі підводи благополучно перейшли колію, пропустили зустрічний поїзд“, — а тим часом у живому мовленні чуємо: „Прощавайте, щасливо доїхати!“

Таким же, без потреби, штучно занесеним у нашу повсякденну мову, є близький до прикметника „благополучний“ іменник „благополуччя“, що часто трапляється на сторінках періодичних і неперіодичних видань, але не чується в живому народному мовленні: „Це тільки видимість благополуччя“. Якщо поминути суто стилістичні потреби, — збереження прямої мови персонажа твору, бажання надати фразі канцелярського або іронічного звучання, — не слід послуговатись цим іменником, а тим більше надуживати ним, бо маємо відомі українські відповідники: „щастя“ „Де відвага, там і щастя“. — Прислів'я), „добробут“ („Буде на сторожі добробуту народного стояти“. — П. Куліш), гаразд („Живуть собі люди в добрі та гаразді“. — Словник за редакцією А. Кримського).

§2. Виключний, винятковий, надзвичайний

У сучасного письменника, мова творів якого справляє загалом добре враження, читаємо: „Земля в житті Ванди відігравала виключну роль“, — а через сторінку знов: „І потрібно було виключного факту, щоб прихильність Ванди зламалась“.

Прикметник „виключний“ не тільки часто поглинає інші, більш підхожі слова, як бачимо в наведених фразах, а часом траплявся й у нашій класичній літературі: „Йому, либонь, трапились на сей раз якісь виключні враження“ (Олена Пчілка).

У сучасній українській літературній мові, відповідно до російського слова „исключительный“, є прикметники „винятковий“, „надзвичайний“, що їх дає тритомний Російсько-український словник. Ось приклади: „Це траплялося рідко, при виняткових випадках“ (І. Нечуй-Левицький); „Перед з'їздом стояли завдання виняткової ваги“ „Радянська Україна“); „Винятковий закон“, „Надзвичайні заходи“, „Надзвичайне становище“ (Словник за редакцією А. Кримського).

З цього випливає що й письменникові, з твору якого процитовано на початку дві фрази слід було написати „виняткову роль“, „надзвичайного (виняткового) факту“.

§3. Відкладний, виложистий, викладчастий (викладчатий), відкотний (відкотистий), із закотою

„У польовій формі військовослужбовців гімнастерку замінено на кітель з відкладним коміром“, — надруковано в газетній статті, де впадає в очі трохи дивне в цьому контексті слово „відкладний“. Адже воно, за Словником Б. Грінченка, означає по- російському „откладываемый“, „отложенный“, наприклад: „Що маєш робити, то роби сьогодні, бо тільки їден сир відкладний добрий“ (М. Номис); те саме стверджує й Словник за редакцією А. Кримського: „Відкладна справа“.

Очевидно, автор статті хотів якось передати по-українському російський вислів „отложной воротник“, так для нього є низка відповідників: „виложистий комір“ (Словник Б. Грінченка), „викладчастий“ або „викладчатий комір“ у сорочці (І. Нечуй-Левицький), „відкотний“ (відкотистий) комір“ (Словник за редакцією А. Кримського), нарешті „комір із закотою“, що має дівочий одяг (Словник Б. Грінченка). То навіщо українському слову „відкладний“ надавати невластивого йому значення, коли маємо інші слова, що точно передають потрібне нам поняття? Нема ніякої потреби.

§4. Військовий і воєнний

Слова „військовий“ і „воєнний“ є в українській мові, але означають вони не одне й те ж, тому, мабуть, і трапляються часто помилки, коли їх ставлять не там, де треба, наприклад: „На колгоспному святі врожаю були й представники воєнної частини“; „Мій батько за часів військового комунізму був ще студентом“.

Прикметник „військовий“ позначає те, що стосується війська: „військова служба“, „військовий суд“, „військова частина“ тощо, наприклад: „У хату вступив гість... військовий лікар“ (М. Коцюбинський). Але те, що походить від слова „війна“, українською мовою — „воєнний": „воєнна перемога“, „воєнна поразка“, „воєнний час“ тощо, наприклад: „Мир! Завайовано змогу мирно жити, не буде ще однієї воєнної зими“ (О. Гончар); „Я згадую тяжкі воєнні дні, коли на нас фашистська йшла навала“ (І. Нехода).

Отож, у двох перших фразах треба було написати: „були й повноважні військової частини“, „за часів воєнного комунізму“.

§5. Вірний, правдивий, правильний, певний, слушний

Прикметник вірний і прислівник вірно з якогось часу не тільки витискають з ужитку інші, відповідніші слова, а й набирають невластивого їм значення. Не тільки в діловій мові, а й у сучасних художніх творах ми часто натрапляємо на ці слова в значенні „правильний, певний“: „Учинити напад на аеродром ? це все одно, що повести на вірну загибель сотню бійців“; „Дрімлюга знайшов вірний шлях“; „Ти стоїш на вірній дорозі“; „Сама глибинами серця відчувала ? вірно робить син“ .

А тим часом в українській класиці й фольклорі цих слів уживали в далеко вужчому значенні, надаючи їм поняття тільки відданості: „Ой вийди, вийди, дівчино моя вірная“ (народна пісня); „Без вірного друга великая туга“ (прислів'я); „Хто вірно кохає, той часто вітає“ (М. Номис).

Якщо в фразі йдеться не про відданість, а про правильність, слушність, правдивість, тоді треба вдаватись до інших прикметників і прислівників: „А щоб певна була правда, то нехай шлях покаже“ (Т. Шевченко); „Землі своєї зелень і блакить любив я серцем і на схилі віку хотів про це правдиво повістить“ (М. Рильський); „Не раз, заблудившись, навмання йшли мандрівники тайгою, намагаючись знайти правильний напрям“ (О. Донченко); „Надія теж не докучала розпитами. Також відкладала до слушного вільнішого часу“ (Я. Баш); „Сьорбаючи чай, Артем чекав на слушну хвилину...“ (А. Головко).

З цих прикладів само собою випливає, що в наведених на початку фразах слід було написати: „на певну загибель“, „правдивий шлях“, „на правильній (на правдивій) дорозі“, „слушно робить син“.

Іноді поряд із прикметниками правильний, поправний уживають і прикметника вірний у таких висловах: вірний переклад, вірний рисунок (малюнок), цебто — відповідний оригіналу, натурі, точний (Словник за редакцією А. Кримського).

§6. Вірогідний та ймовірний

Ці прикметники часом уважають за тотожні й помилково пишуть: „Я знаю про це з імовірних“ джерел“; „Таке припущення — вірогідне“. А треба було написати навпаки: в першій фразі — „вірогідних“, у другій — „імовірне“.

Прикметник „вірогідний“ означає „цілком певний, цілком правдивий, достеменний, перевірений“: „Вірогідні написання букви „і“ замість „о“, починаються з XIV -XV вв.“ (А. Кримський); а „ймовірний“ — це „той, що його можна тільки припускати“: „Пригоди були довгі, плутані і завжди переходили межі ймовірного“ (В. Козаченко). Крім того, слово „ймовірний“ означає ще „довірливий, той, що легко вірить“: „Імовірний він дуже: найбрехливішому брехунові ладен зараз повірити“ (Словник за редакцією А. Кримського).

§7. Горішній, верхній, долішній, нижній

Як правильно казати — „горішня полиця“ чи „верхня“, „нижній кінець стовпа“ чи „долішній"? Таке питання постає навіть перед тими, що добре знають українську мову, але не визначаються відчуттям її.

Чи є якась значеннєва різниця між словами „горішній“ і „верхній“, „долішній“ і „нижній“, чи однаково, приміром, що „горішній“, що „верхній"? У деяких випадках ці слова бувають справді тотожні, наприклад, у назвах місцевості, надто коли її визначають за течією річки: Верхні й Нижні Млини, Горішні Млини, а також у назвах вітрів: „верхній вітер“ і „горішній“ (на Дніпрі й Кубані). Але в деяких висловах треба вжити саме одного слова, а не другого, як ось, приміром, „горішня хата“ — кімната в бік гір, „верхні зуби“, „верхня щелепа“ (Словник Б. Грінченка), „верхній одяг“, „Верхня Хортиця“, „Дніпровий Низ“.

Полиця може бути горішньою й верхньою, залежно від тексту: у вагоні чи в шафі — горішня полиця, бо її приладнано вгорі; якщо кілька полиць покладено купою долі, одна на одну, то полиця, що лежить зверху, зветься верхньою.

Так само є певна різниця між словами „нижній“ і „долішній": „нижній“ — це „той, що міститься нижче від чогось“ („Червоний відблиск від нього (багаття) осяває нижні гіллячки чорних верб“. — М. Коцюбинський), а „долішній“ — „той, що при самому долі“ („Долішня частина п’єдесталу робить чималий виступ“. — Леся Українка).

З цього можна зробити висновок, що не слід давати переваги якомусь одному слову над іншим або ставити ці слова навмання, не вважаючи на вимоги тексту, бо так звужуються наші мовні можливості, а тим самим збіднюється мова.

§8. Громадський, громадянський, цивільний

Прикметник громадський, що походить від іменника громада, означає „належний до певного колективу людей“: „Громадських людей кликали ціну-

вати“ (Марко Вовчок); „Тут кінчалося місто і далі лежав уже громадський вигін, на якому стояли гамазеї з хлібом“ (П. Панч). Прикметник громадянський вказує на суспільство або людність цілої країни, на все громадянство, що підлягає законам країни й виконує пов'язані з цим обов'язки. Від цього маємо вислови: громадянські права, громадянська війна, цебто війна різних класів одного суспільства, тощо.

Властиве українській мові слово цивільний, як і прикметник громадянський, відповідає російському гражданский, штатский: „Він не знаходив принципової різниці між своєю роботою в армії й своїми цивільними перспективами“ (Л. Смілянський); „Це був кремезний хлопець у цивільному костюмі“ (Ю. Смолич);„Художник розбудив ще якогось цивільного в кепі, в благенькому демісезонному пальті...“ (О. Гончар). Із цих прикладів бачимо, що прикметник цивільний -протилежний слову військовий тощо. Кажемо: цивільне будівництво, а не громадянське, хоч може бути громадське будівництво, коли щось будується на громадських засадах; цивільне законодавство, цивільний кодекс — протилежно до карного кодексу, цивільний шлюб, а не громадянський шлюб, — на відміну від церковного шлюбу.

§9. Дальший і подальший

Не знати чому слово подальший так уподобали сучасні автори, що воно майже заступило близьке до нього значеннєво слово дальший. Навіть стилістичні редактори наших періодичних видань, коли натрапляють у тексті оповідання чи статті на це слово, відразу виправляють його на нібито „більш українське“ — подальший. Деякі письменники, без видимих на те причин, в одному творі пишуть подальший, у другому — дальший, наприклад: „Він зрозумів — раз і назавжди, — що його подальше життя неможливе без Васси“ (Ю. Смолич) і „В запалі перебороти буржуазне мистецтво, в завзятті зачати нову — революційну — еру мистецтва пролетарського, — чи не нехтували ми нерозумно скарбами минулого, які й нам самим могли стати в пригоді, на дальшій — далекій — дорозі творення мистецтва нашого класу?“ (Ю. Смолич).

У тритомному Російсько-українському словнику на першому місці стоїть слово дальший, на другому — подальший, Словник за редакцією А. Кримського наводить тільки слово дальший: „Дальші чотири століття“. Це слово відповідає російським дальнейший, следующий. Тут ми розглядаємо це слово тільки в першому значенні.

Обидва ці слова мають право на існування, але з певною значеннєвою різницею між ними, приблизно такою самою, як і між спорідненими з ними прислівниками далі й подалі. Якийсь процес, дію чи явище, що відбулися в ближчий час, треба позначати словом дальший, як це бачимо в другій цитаті з твору Ю. Смолича; а те, що відбувається згодом, через певний проміжок часу, слід передавати словом подальший, наприклад: „Дальші роки після смерті дружини він жив у Києві, а його подальше перебування — мені невідоме“.

§10. Дійсний, дійсно, в дійсності, справжній, справді, насправді, на ділі

У доборі відповідників до російських слів действительный, настоящий, действительно, в действительности автори статей, перекладачі й доповідачі надуживають словами дійсний („Це — не вигадка, а дійсна подія“), дійсно („Я дійсно не бачив її“), в дійсності („Ми сподівалися великих наслідків від його проекту, а в дійсності це була авантюра“).

Слова дійсний і дійсно є в українській мові, але не треба забувати й інших слів: справжній („ці квіти — не справжні“. -Леся Українка), справді „Чи снилось це мені, чи справді так було?“ — І. Нечуй-Левицький), насправді („Інспектор у нас — людина молода, погарячився, а насправді не зробить лиха“. — С. Васильченко), на ділі („На словах так, а на ділі інак“. — Словник за редакцією А. Кримського).

У наведених на початку фразах правильніше було б сказати: „справжня подія“, „справді не бачив“, „насправді це була авантюра“.

Слова дійсний, дійсно (дійсне), в дійсності виступають на своєму місці в таких фразах: „Ви бачите тут одно з дійсних чудес сучасної косметики“ (М. Коцюбинський); „Ватя... примітила дійсне сільське своє життя, дійсні свої обставини“ (І. Нечуй-Левицький); „Так дійсно воно й було“ (з живих уст); „Я це дійсно знаю“ (Словник за редакцією А. Кримського).

§11. Домашній і свійський

„По двору ходило багато домашньої птиці“, — читаємо в одному сучасному оповіданні, де автор не замислився над різницею слів домашній і свійський.

Прикметник домашній означає „той, що живе в домі або стосується дому“: „Домашнього злодія не встережешся“ (М. Номис); „Іван хоче оповідати про своє життя домашнє“ (М. Коцюбинський), а свійський — „не дикий, приручений“: „Коли нема диких (качок), то з досади і свійських лупить“ (О. Стороженко); „На цвинтарі поміж бабами та дівчатами дибали чотири свійські журавлі“ (І. Нечуй-Левицький). Миша — дика тварина, але коли вона живе в хаті, її звуть домашньою мишею на відміну від такої ж дикої — польової, що водиться в полі.

Слово свійський буває синонімом слова звичний: „Соломія затулила вуха й заплющила очі. Ця пітьма більш знайома, більш свійська, не так мучила її“ (М. Коцюбинський). Інколи ним користуються як відповідником до російського нашенский: „Колись шляхта та свійська старшина в ярмо запрягали“ (П. Кочура).

§12. Дружний і дружній

Через звукову подібність слів дружний і дружній їх часто плутають і ставлять не там, де слід: „Дружніми зусиллями здолали ми всі перешкоди“; „Передайте мій дружний привіт усім товаришам“. Дружний — це „одностайний, той. що має спільні інтереси з іншими“: „Тут ми самі, дружною силою, можемо собі допомогти“ (І. Франко); „Дружній (у називному відмінку — дружна) череді вовк не страшний“ (М. Номис). Іноді це слово має значення „швидкий, нестримний“: „Весна була рання, дружна“ (З. Тулуб).

Слово дружній означає „приязний, народжений дружбою“: „Дружня розмова“ (П. Куліш).

Отож, у двох перших фразах треба було сказати: „Дружними зусиллями здолали“, „дружній привіт“.

§13. Живописний, живописно, малярський, мальовничий, мальовничо (мальовниче)

З деякого часу прикметник живописний і прислівник живописно, що походять від іменника живопис, майже витиснули на сторінках наших періодичних і неперіодичних видань давно відомі українські слова малярство, малярський, мальовничий, мальовничо.

В одній газеті читаємо; „Випускники живописного (?) факультету захищають нині свої дипломні роботи“; бачимо в журналі: „Які живописні краєвиди над Ворсклою!“; запевняє автор белетристичного твору, що його персонаж: „Уміє живописно оповідати“.

Русизм живопис трапляється в українській мові: „Кинути живопис і естетику я й не можу й не хочу, бо це — моє покликання“ (А. Кримський), — але є власне слово з цим же значенням — малярство: „Малярство, картини — це зір моїх очей“ (І. Нечуй-Левицький); є й маляр, що становить синонім не до слова фарбар, а до художник: „Коли б же мені тії малярі, — намалювала б личенько собі“ (народна пісня); „Великий італійський маляр Рафаель“ (Словник за редакцією А. Кримського). Є в українській мові похідний прикметник малярський: „Сошенко залучив Тараса до малярської школи“ (І. Нечуй-Левицький). Чому б не скористатися цим прикметником для назви факультету замість нечіткого або двозначного живописний, що є синонімом не тільки до прикметника малярський, а й до мальовничий: „Там дуже мальовнича місцевість: дикі гори, тайга“ (М. Трублаїні). Не слід забувати й про прислівник мальовничо (мальовниче): „Краї сеї хустки мальовниче спадали на спину й на плечі“ (А. Кримський).

Можна згадати випадки вживання слів живописання: „Історичним живописанням вони не вдовольняються“ (П. Куліш), живописати: „Ти ж мені недаром живописав якусь Катрю поетичними кольорами!“ (М. Старицький). Від них іноді творять похідні дієприкметники й прикметники.

§14. Заключний, кінцевий, прикінцевий, остаточний

Дієслово заключати й похідний від нього прикметник заключний, а також іменник заключення нерідко доводиться чути з уст і бачити на письмі: „Колгосп заключив договір на продаж городини“; „З досвіду минулого можна заключити, що до весни треба готуватися взимку“; „На заключення зльоту відбувся концерт“; „Заключна вистава театру пройшла з великим успіхом“; „У своєму заключному слові доповідач відповів на всі питання“.

Прикметник заключний попав навіть до наших словників, хоч дієслова заключати й віддієслівного іменника заключення там немає. Чому? Та тому, що дієслова заключати нема в українській мові, а прикметник заключний є не що інше, як калька з російського слова заключительный.

Яка потреба в такому калькуванні? Чи нема відомих українських відповідників, що доводиться на певні поняття позичати слова з інших мов? Ні,

такі відповідники є, ними широко користуються ті, що дбають за культуру своєї мови. Ось прикметник кінцевий („Кінцеві форми тієї еволюції“. — А. Кримський; „Розмір додаткової оплати визначається залежно від кінцевих результатів роботи тваринників“. — „Радянська Україна“); є ще прикметник прикінцевий („У прикінцевій строфі висловлено основну думку твору“. — „Історія української літератури“); в деяких випадках відповідником до російського прикметника заключительный є слово остаточний, наприклад: остаточний баланс, остаточна цифра („Почисливши все звільна, він прочитав остаточну цифру без голосу“. — І. Франко).

З цих прикладів бачимо, що в наведених на початку фразах можна й треба було написати: „Колгосп уклав договір“; „Можна зробити висновок“; „На закінчення(наприкінці, наостанку) зльоту“; „У кінцевому (прикінцевому) слові“.

§15. Запущений, занедбаний, занехаяний, задавнений

Прикметник запущений, написаний із найрізноманітнішими значеннями, заступає останнім часом у художній літературі й публіцистиці інші, більш підхожі для того чи того випадку слова, як це бачимо, наприклад, у газетній статті: „Тут запущена профспілкова робота, немає художньої самодіяльності“, — хоч куди краще було б написати: „Тут занедбано (або занехаяно) профспілкову роботу“. Навіть у художньому творі читаємо: „Хвороба моя була запущена, операція пройшла важко“, — хоч про хворобу треба казати тільки задавнена.

Запущеною може бути худоба в спаш, ракета на війні („Знялись серед пітьми ракети, запущені з протилежного берега“. — О. Гончар), якась річ, що її запустили в воду („На запущену принаду накидаються лини“. — П. Воронько); запущеним (по-російському вонзённым) може бути щось гостре — ніж, пазурі, запущеними, цебто довгими, відрослими, можуть бути борода, кучері („Запущена, як у того попа, борода“. — З живих уст). Нема потреби тулити це слово й туди, де є напохваті інші, відповідніші слова, тому, коли мовиться про тяжкий стан людини, неохайний вигляд парку, саду або кепсько наладнані справи, там краще казати занедбана людина, занехаяний садок, занедбані справи, ніж запущена людина, запущені справи тощо.

§16. Здібний, здатний, зугарний

Чи слова здібний, здатний, зугарний є цілком тотожні, чи між ними є якась значеннєва різниця? Ні, це — не зовсім тотожні слова. Іменник здібність, який виник від прикметника здібний, означає „наявність природжених задатків якогось таланту, розумових властивостей чи нахил до якогось уміння“: „Софія виявила неабиякі здібності“ (А. Шиян). Тому й прикметник здібний указує на наявність у людини певних природжених властивостей: „Здібний, як віл до корита“ (М. Номис); „Мая був талановитий, здібний і освічений юнак“ (Ю. Смолич).

Іменник здатність, похідний від прикметника здатний, означає „набута властивість чи підхожість людини або речі до чогось“: „Не кожен має здатність так прислужуватись, як він“ (із живих уст). Через це й прикметник здатний прикладають до людини, що підо впливом тих або тих умов у житті набула певних властивостей, а не народилася з ними: „Він на таке — не

здатний“ (із живих уст); „Мені ці халяви — не здатні, бо малі“ (Словник Б. Грінченка).

Близьким до здатний є прикметник зугарний: „Я не знаю, чи зугарен він хоч слово ласкаве сказати“ (М. Кропивницький); „А ми доженемо. — Зугарні!“ (Панас Мирний).

Отож, треба казати: „Ця людина визначається неабиякими математичними здібностями“, — а не здатностями, „він може (здатний) таке сказати“, — а не здібний.

§17. Злісний і затятий

„Ніякі вмовляння й попередження не допомогли, і він став злісним п’яницею“, — читаємо в репортерській замітці й міркуємо: чи ця людина, що пустилась берега, стала тільки без просипу пити, чи в неї водночас і зіпсувалася вдача — стала злісна, як то виходить за репортером, бо прикметник злісний є насамперед відповідником до російського злобный: „Під удари вітру злісні, що летить над морем нив, відчинив вікно я пісні, серце пісні відчинив“ (В. Сосюра). Але з дальшого читання тексту бачимо, що йдеться тут не про вдачу, а тільки про те, що п’яниця став непоправний, не піддавався ніякому впливу. На такий випадок є в українській мові слово затятий: „Коли він — такий затятий, то й я буду затятий“ (Словник Б. Грінченка). Отож у репортерській замітці треба було написати: „став затятим п’яницею“.

Проте прикметник злісний може бути відповідником і до російського злостный, коли йдеться про рослини чи комах, наприклад, злісні шкідники: „Насіння для посіву треба цілком очистити від домішок бур’янів, особливо злісних“ („Колгоспна виробнича енциклопедія“).

Зі сказаного випливає, що не слід користуватися словом злісний безоглядно, а треба ставити його там, де воно буде слушне.

§18. Значний, чималий, неабиякий (великий)

Прикметником значний і прислівником значно в сучасній українській мові так надуживають останнім часом, що вони майже витиснули інші близькі слова, тим самим збіднюючи мову. Раз у раз чуємо й читаємо: значний унесок, значні впливи, значно кращий, значно більший тощо. Замість того, щоб сказати: „Ми маємо в галузі фізкультури значні досягнення“, — точніше й краще було б: чималі (неабиякі, великі) досягнення; замість: „Значно краще зробити це ось як“, — можна сказати: „далеко (або куди набагато) краще“.

Не слід забувати, що прикметник значний буває ще синонімом до слів відомий, шанований, заслужений: „Значні пани і шляхетство“ (О. Стороженко), — а прислівник значно в деяких діалектах означає ще те ж що й слова помітно, видно: „Значно, що господар“ (Ю. Федькович).

§19. Красивий, гарний, вродливий, красний, хороший, чудовий

Усі ці слова значеннєво є дуже близькі між собою й відповідають російським красивый, хороший. Дехто так уподобав слово красивий, що забув усі інші слова-синоніми: красива дівчина, хоч можна сказати й гарна (вродлива,

красна) дівчина. Дехто каже: „Який красивий будинок!“ — не замислюючись над тим що, може краще сказати: гарний (чудовий) будинок.

Наведемо кілька прикладів із нашої класичної літератури й фольклору: „Гарна, як квітка гайова“ (М. Номис); „На городі верба рясна, там стояла дівка красна“ (народна пісня); „Вишию лишень я йому подушку гарну напродиво“ (І. Нечуй-Левицький); „Не родись багатий та вродливий, а родись при долі та щасливий“ (М. Номис); „Хвалилася сусідам своїм молодиця: яка вона хороша, яка білолиця“ (Я. Щоголів).

Прикметнику красивий народна мова надавала трохи іншого значення, ніж дехто надає йому тепер, — він указував не на саму красу, а на те, що надає людині краси: „Прибігли до його трупа, покропили цілющою водою — він зцілився; покропили красивою — то був гарний, а це ще кращий став“ (Казки й прислів'я, що записав І. Манжура).

Як бачимо з цих прикладів, українська класика й народна мова широко використовували багатство синонімів, дуже рідко вдаючись до слова красивий. Таких прикладів можна навести багато, не кажучи ще й про інші слова-діалектизми, наприклад: гожий, пригожий, красовитий, ловкий, файний („Кажуть люди, кажуть, що я — файна дівка“. — Закарпатська пісня; „Ловкий парубок. — Із живих уст на Полтавщині; „Вдовине личко красовите“. — Марко Вовчок). То яка потреба збіднювати мову, забувши цю словесну різноманітність, і пересипати писаний текст чи живу мову одним-однісіньким словом красивий? А тим часом ми вживаємо його навіть там, де воно ніскільки не підходить: „Твій учинок — дуже некрасивий“.

§20. Лікарський, лікувальний, лікарняний, лікарський

„Лікарська косметика під доглядом досвідчених лікарів“, — бачимо табличку над дверима медичного закладу; „Одразу за парканом починалися лікарські будинки“, — читаємо в одному нарисі. В обох цих фразах прикметники лікарська, лікарські пантеличать того, хто читає їх, а не пояснюють. Прикметник лікарський означає „належний лікареві“ (лікарський халат) або „такий, що стосується діяльності лікаря“ (лікарський огляд): „Хора лежала непритомна, і здавалося, що не чула лікарської гадки“ (І. Франко). Прикметник лікувальний указує на оздоровчі, збудливі, тамівні властивості, цебто має зв'язок із поняттями ліки, лікувати: „Виноград має і лікувальні властивості“ („Колгоспна виробнича енциклопедія“). Нарешті, слово лікарняний означає „належний лікарні“: „лікарняний персонал“, „Тут під стінами й коло груби навалено цілі гори лікарняного мотлоху“ (переклад із А. Чехова).

З уваги до цього треба було на табличці написати: лікувальна косметика, — бо тут мають на увазі ті процедури, що лікують, а не медичний персонал, що їх виконує; в другій фразі треба було написати: лікарняні будинки, — бо мовиться про будинки, які належать лікарні.

Треба пам'ятати, що, крім прикметників лікарський, лікувальний і лікарняний, є ще прикметник лікарський (із наголосом на другому складі). Цей прикметник відповідає російському лекарственный: „Ще на світанку своєї історії людина збирала й використовувала для лікування деякі лікарські рослини“ („Ботанічний журнал“) .

§21. Любий, любий, любимий, перший-ліпший, перший-кращий, будь-який, кожний, усякий, улюблений

„У нашій школі любий учень розповість біографію Тараса Шевченка“, — кажуть навіть учителі, замість того, щоб висловитись правильно: „Кожний (або всякий, будь-який, перший-ліпший, перший-кращий) учень розповість біографію“.

Прикметник любий означає не „будь-який“, як у російській мові любой, із якого й скалькували ті, що не знають гаразд української мови, нібито українське любий, а — „милий“: „Ні, любий, я тобі не дорікаю“ (Леся Українка); „Дихни на повні груди, народе любий мій!“ (П. Тичина), — або „приємний“: „Така люба рілля, що дитина виросла б, коли б посадив“ (М. Номис).

Інколи трапляється не тільки в сучасній публіцистиці, а й у художніх творах прикметник любимий, що має тенденцію витиснути давній прикметник улюблений: „Вишивання — це її любима робота“. Та чи є потреба в такій заміні? Давно відомий прикметник улюблений цілком передає те поняття, що його вкладають у любимий: „Улюбленим заняттям Антосі було малювання“ (О. Донченко); „І шлють усі хвалу й привіт улюбленій країні...“ (Н. Забіла) .

Іноді прикметник улюблений виступає синонімом слова коханий: „Вона бачила Ольгу ...на таємних сходинах з улюбленим“ (І. Франко).

Близькими за своїм значенням до прикметника улюблений є іменники улюбленик („...я був улюблеником у сім'ї“. — М. Коцюбинський) та улюбленець — відповідники до російських слів любимец, баловень.

§22. Минулорічний, торішній, позаминулорічний, позаторішній

У діловій та офіційній мові часто натрапляємо на невдало й неприродно створені від словосполук минулого року, позаминулого року прикметники минулорічний, позаминулорічний: „Минулорічний урожай був уже кращий, як позаминулорічний“.

Українська класична література й живе народне мовлення додержувалися звичайно прислівників торік („Виглядала козаченька молодого, що торік покинув“. — Т. Шевченко), позаторік („Твою долю, моя доню, позаторік знала“. — Т. Шевченко). Від цих слів і виникли прикметники торішній („Так рад, як торішньому снігові“. — Словник Б. Грінченка), позаторішній („І треба ж, на біду, позаторішню весну його лихий поніс чогось за Десну“. — Є. Гребінка).

Отже, не тільки в художній літературі, а й у діловій та офіційній мові слід додержуватися цих давніх українських слів і писати: „Торішній урожай був уже кращий, як позаторішній“.

§23. Музичний і музикальний

Відповідно до російського прикметника музыкальный є два українські прикметники — музичний і музикальний, що спричиняє часом помилки, коли вважають хибно, ніби ці слова — тотожні й можна їх довільно ставити в реченні: „У нашій школі відбувся цікавий музикальний вечір“; „його голос — дуже музичний“.

Прикметник музичний означає „належний музиці“, „пов'язаний із музикою, використовуваний для музики“: „У кутку стояли музичні інструменти“ (П. Панч); „Музичні варіації“ (І. Нечуй-Левицький), — а музикальний — „схильний до музики, здібний у музиці“: музикальний слух, музикальні пальці, — або „суголосний, мелодійний“: „Голос музикальний“ (М. Коцюбинський).

Отож, у наведених на початку фразах треба було написати „цікавий музичний вечір“, „голос музикальний“.

§24. Недостойний і негідний

„Недостойна поведінка п'яного хулігана обурила всіх присутніх“, — читаємо в репортерській замітці. Прикметники „достойний“ і „недостойний“ існують в українській мові паралельно з прикметниками „гідний“ і „негідний“ і не мають значеннєвої різниці, але між ними є певна стилістична відмінність. Прикметники „достойний“ і „недостойний“ як старослов'янізми надають реченню поважного або й урочистого характеру: „Покажіть ви лишень достойні пам'яті діла“ (П. Куліш); „Він — не достойний такої високої нагороди“ (з живих уст). Тим-то в реченні, де мовиться про поведінку п'яного бешкетника й де нема потреби надавати цьому врочистого тону, більш підхожим буде прикметник „негідний": „негідна поведінка п'яного хулігана“.

§25. Необхідний, необхідно, необхідність, потрібний, неодмінний, конче потрібний, доконечний, треба, конче треба, украй треба, аж-аж-аж треба, потрібно, потреба, гостра потреба, конечна (доконечна, нагальна) потреба

Прикметника „необхідний“ і похідних — прислівника „необхідно“ й іменника „необхідність“ годі знайти в творах української класики, не чути їх і з уст народу. Це — штучні слова, „ковані“, як казали раніш. А тим часом вони поширились не тільки в нашій сучасній публіцистиці, а й у художній літературі! Ось приклади: „Необхідною умовою успішного навчання є дисципліна серед учнів“; „Ці правила необхідно пам'ятати завжди“; „у цьому нема ніякої необхідності“.

Чи є в цих словах якась потреба, чи бракує в українській мові відповідників до російських слів „необходимый“, „необходимо“, „необходимость"? Звернімось до класики: „В господі постала заметня, розмова була... про подорож, про речі, потрібні для подорожі“ (Леся Українка); „Почекаємо, побачимо, що і як, і коли буде потреба, є в нас шаблі і рушниці боронити своє“ (З. Тулуб).

Якщо слід посилити значення потреби, можна додати до прикметника „потрібний“ і прислівників „потрібно“ або треба слова „конче“, „украй“ ("край"), „аж-аж-аж“ („Конче треба було довідатись, що тут сталось“. — В. Козаченко; „Позич макітри — аж-аж-аж треба!“ — З живих уст). Так само можна посилити значення самого іменника „потреба“, додаючи слова „гостра“, „конечна“ ("доконечна"), „нагальна": „Дементій відчував гостру потребу щиро поговорити з Прищепою“ (С. Воскрекасенко); „Дмитро відчув нагальну потребу побути на самоті“ (Н. Рибак).

В українській діалектній мові можна почути слово „необходимий“, але воно означає — „той, що його не можна обійти“: „Як підуть дощі, дак грязь буде необходима“ (Словник Б. Грінченка).

§26. Нерушимий, непорушний, незламний, нерухомий

„Слово шахтаря — нерушиме“, — читаємо в газеті, але трохи згодом у цій же газеті бачимо: „Слово робітника — тверде, непорушне слово“, — після чого й виникає питання: чи є якась різниця між словами нерушимий і непорушний?

Значеннєвої різниці між цими прикметниками в таких і подібних контекстах нема ніякої, обидва вони відповідають російським словам нерушимый, незыблемый, ненарушаемый, непреложный; синонімом до них є прикметник незламний: „Слово, дане залізничниками, — тверде і незламне“ („Радянська Україна“). Проте морфологічна різниця між першими словами є велика. Прикметник нерушимий виник із частки не й російського дієслова рушить, що означає по-українському „руйнувати, розвалювати, валити“; а прикметник непорушний — із частки не й українського дієслова порушувати, маючи значення „той, якого не зламати, не можна від нього відступитися“: „Стою — мов скеля непорушний“ (П. Тичина). З цього видно, що треба користуватись тільки прикметником непорушний.

Але є й українське слово нерушимий, що походить від частки не й українського дієслова рушити в розумінні „чіпати, займати“: „що діди та батьки кров'ю здобули, те нерушиме“ (М. Коцюбинський). Між цим прикметником і наведеним у першій фразі є певна не тільки морфологічна різниця, а й значеннєва: тут він є відповідник до російського неприкосновенный.

Інколи плутають прикметники непорушний і нерухомий у значенні російського неподвижный і не знають, якого з них краще вжити: непорушна тиша чи нерухома, нерухомий погляд чи непорушний?

Прикметник нерухомий означає „той, що не рухається, перебуває в стані спокою“: „Обомліла й заніміла, нерухома стала“ (П. Куліш); „А мати стояла на місці нерухома, дивилась синові вслід“ (А. Головко); прикметник непорушний, крім згаданих вище значень, указує на те, що не можна чогось порушити: „Скелі стояли непорушні над водою“ (Словник Б. Грінченка).

Отож, слід казати непорушна тиша, непорушний закон, але — нерухомий погляд, нерухоме майно тощо.

§27. Неприємний і прикрий

Наша класична література тільки зрідка користувалась прикметником неприємний і прислівником неприємно, надаючи перевагу словам прикрий і прикро. У сучасній українській літературі слова прикрий і прикро дедалі більше поступаються перед прикметником неприємний і прислівником неприємно: „Дівчині снився якийсь неприємний сон“; „Щоб мати менше неприємних розмов з директором, він уникав його“; „Людині неприємно бачити й знати, що вона відстала від життя“.

Між цими прикметниками й прислівниками є деяка семантична різниця: прикметник неприємний означає, що якась особа, дія чи явище не дають приємності людині: неприємна робота, неприємний чоловік; прикметник прикрий — емоційно наснаженіший, указує на більше враження від якості

особи, дії чи явища: „Тихович не знав уже, як покласти кінець тій прикрій сцені“ (М. Коцюбинський); „Колісник прикро подивився йому у вічі“ (Панас Мирний). Отож, може бути неприємна розмова і прикра, неприємна згадка і прикра — все залежить від того, які емоції ми вкладаємо в ці слова.

Слід пам'ятати, що прикметник прикрий має ще значення „крутий“ (прикрий берег), а також „різкий“: червоний, аж прикрий (Словник Б. Грінченка).

§28. Нужденний, бідний, той, що (який) має потребу (потребує допомоги)

Хоч як це дивно, а деякі наші довідники й періодичні видання помилково користуються прикметником нужденний, гадаючи, що він відповідає російському нуждающийся, й пишуть: „нужденні члени сім'ї“, „нужденна дружина“ тощо.

Український прикметник нужденний має інше значення; він не є синонімом слів злиденний, бідний і більше підходить за значенням до слів жалюгідний, виснажений, зморений: „Розважає душу вбогу нужденне серденько“ (П. Куліш); „В його лице нужденне, сухе, поморщене“ (І. Нечуй-Левицький); „Худоба нужденна, миршава, та й то рідко в котрого ґазди й є“ (І. Франко).

До російських висловів нуждающиеся члены семьи, нуждающаяся жена українськими відповідниками будуть: члени сім'ї (або родини), що потребують допомоги, або бідні члени сім'ї; дружина, що потребує допомоги, бідна дружина, дружина, що (яка) має потребу в чомусь, дружина, якій треба допомогти.

§29. Останні, інші, решта

„Більша частина присутніх пішла додому, а останні залишились на нараду“; „Дійсні члени залишились, а всі останні вийшли“. В обох цих фразах слово останні виступає недоречно.

Прикметник останній означає „той або такий, далі від якого вже нема іншого“: „Поки зберемо, то й останнє здеремо“ (М. Номис); „Велелюбний отче, невже оце твоє останнє слово?“ (Леся Українка). Такого змісту нема в двох наведених на початку фразах, а через те там треба було поставити слово решта або інші: „решта лишилась на нараду“, „всі інші вийшли“.

Не до речі стоїть слово останній і в такій фразі, взятій з одного сучасного оповідання: „Петров, Амбуладзе й Сокирко наздоганяли втікачів, але останній спіткнувся й упав“. Тут це слово пантеличить читача: хто це впав — останній із переслідувачів чи хтось з утікачів? У таких випадках краще сказати замість останній слово третій або повторити прізвище — Сокирко.

§30. Перекладний і перекладацький

Інколи, через звукову схожість, плутають слова перекладний і перекладацький, тому пишуть: „Перекладна робота потребує тонкого знання обох мов“. Прикметник перекладний походить від іменника переклад і стосується не роботи перекладача, а продукту його роботи — перекладу: „В історії українського народу, в його духовному зростанні велику роль відігравало друкування... перекладної літератури українською мовою“ (Вісник АН УРСР).

Де мовиться про роботу перекладача, треба послугуватися словом перекладацький: „Перекладацька мисль і перекладацький недомисел“ (О. Кундзич). Звісно, в наведеній на початку фразі треба було написати: „перекладацька робота“.

§31. Пиковий чи виновий?

Із якогось часу київська опера стала друкувати на своїх афішах назву п'єси „Пикова дама“ замість „Винова краля“, як писалось і говорилось раніш і як наводить і тепер Українсько-російський словник АН УРСР.

Нагадаймо назви мастей у картах: вино — по-російському пики, жир — трефы, дзвінка — бубны, чирва — черви („В яку масть ви ходите? Нащо жир, коли треба дзвінки або вина?“ — І. Нечуй-Левицький).

Від цих іменників — назв мастей — творяться й відповідні прикметники: виновий (винова краля), жировий („Очі витріщив, як жировий туз“. — М. Номис), дзвінковий (дзвінкова краля — Словник за редакцією А. Кримського), чирвовий („У буденні дні все в халатику та в халатику або й так вискочить — боса, підтикана. А тепер, бач, яка краля чирвова“. — І. Рябокляч).

Нагадаймо за одним заходом і українські назви фігур у картах: нижник або филька — по-російському валет, краля — дама, король — король. Від зображення нижника на картах походить образний російський вислів лежать валетом, цебто ногами поряд, а головами в різні боки, який по-українському буде не лежати валетом, як надруковано в одному сучасному оповіданні („В хаті було так тісно, що декому довелося спати валетом“), а лежати митусь (або митусем): „Ми звечора полягали як треба, а вранці митусем лежали, бо вночі дуже ворочались“ (Словник Б. Грінченка).

Наш народ послугується всіма цими словами, отож нема чого цуратись їх українським театрам, пресі й художній літературі.

§32. Подібний чи такий?

У нас повелося в усній і письмовій мові не тільки вживати прикметника подібний у значенні „схожий із чимось чи кимось“, а й ототожнювати його з висловом такий самий; ба навіть більше: прикметник подібний майже витиснув з ужитку займенник такий: „Подібні вчинки недобре характеризують людину“; „Подібних прикладів можна навести ще багато“. Інколи це призводить до того, що двозначність безоглядно вживаного прикметника породжує непорозуміння. Візьмімо фразу: „На подібні видання є великий попит“, — про що в ній говориться? Чи про те, що покупець вибирає схожі видання, чи йому до вподоби видання такого ґатунку? То чому не написати: „На такі видання є великий попит“? Так само вчувається певна значеннєва різниця між висловами подібні помилки й такі помилки.

Мабуть, слід було б залишити за прикметником подібний тільки значення „схожий“: „Вона була так подібна до тієї, що загинула на фронті“ (Д. Ткач); коли йдеться не про схожість, тоді треба користуватися займенником такий („Христі вперше доводилося бачити таке диво“. — Панас Мирний).

§33. Помірний і поміркований

Хоч як це дивно, але й освічені люди часом помиляються щодо слів поміркований і помірний, ставлячи одне замість другого: „Зима цього року була поміркована: лютих морозів майже не було, й часто траплялись відлиги“. Помилка ця виникає, мабуть, через те, що обидва прикметники мають один спільний відповідник у російській мові — умеренный: „Зима была умеренная“, „Этот человек всегда придерживался умеренных взглядов“.

По-українському поміркованою, або умірковавою, цебто розсудливою, обережною, може бути тільки людина: „Розсудливий, поміркований та обережний зроду, він усе думав, коли б часом із цього вигідного діла не вийшов якийсь невигідний для його кінець“ (І. Нечуй-Левицький); „У критиці кріпосницької системи, монархічного ладу він залишався на поміркованих позиціях дворянина-просвітителя“ („Історія української літератури“).

Слово помірний стосується погоди, клімату, явищ і речей. Воно відповідає не тільки російському умеренный, а ще й соразмерный, размеренный, посредственный: „Славиться Україна своїм чудесним помірним кліматом“ (І. Цюпа); „Самотньо й лунко одгукується в німих стінах моя помірна хода“ (С. Васильченко); „Одіта по-городянському: ...невеличкі помірні черевики на ногах із зеленими застібочками“ (Панас Мирний). Отже, в першій фразі треба було сказати: „Зима цього року була помірна...“

§34. Різний і всякий, усілякий

Автори статей і оповідань часто надуживають прикметником різний, не спиняючись думкою, чи буде це слово до речі в певному тексті: „Він наговорив багато різних слів, а нічого путнього так і не сказав“; „З різними людьми він зустрічався в житті — з розумними й дурними, чесними й підлими...“. У цих реченнях ми зосереджуємо свою увагу на різниці між словами й людьми, але не знаходимо її в дальшому тексті, бо автори оповідали нам про всякі слова й про всяких людей. Прикметник різний передає відмінність: „Ми з тобою — різні люди“ (з живих уст); „Мій п'янюга найнявся до одного пана... я до другого хазяїна найнялась — у різні села“ (Ганна Барвінок).

Якщо нема потреби підкреслювати відмінність між тим, про що йдеться, тоді краще користуватися займенником усякий: „Всього було доволі: вовків у лісах, зайців у полі і риби всякої, великої й малої в озерах і ставах“ (Л. Глібов); „У неї в хаті завелось багато всяких вузликів з насінням — великих і малих“ (М. Коцюбинський), — або займенником усілякий: „...обов'язок фольклористів — усілякими способами виявляти таланти...“ (М. Рильський); „...захоплені переказуванням усіляких новин, вони просто забували постукати Петуникові...“ (Ю. Шовкопляс).

§35. Робочий і робітничий

Зрідка трапляються помилки, коли плутають ці схожі за будовою прикметники й пишуть: „Восьмигодинний робітничий день“ (замість — робочий день); „Робочий натовп не втихомирювався“ (замість — робітничий натовп).

Прикметник робочий походить від іменника робота й означає „пов'язаний із процесом або часом праці“: „Забіжиш до Марусі у робочу часину“ (Марко Вовчок); „Клопоти робочого дня вернули йому енергію“ (М. Коцюбинський).

Цей прикметник означає ще „працьовитий, роботящий“: „Робоча, як бджола“ (М. Номис); „Дівка тиха, робоча“ (Панас Мирний).

Прикметник робітничий походить від іменника робітник і означає „пов'язаний із робітником, належний робітникові“: „На мітинґ зібралась юрба робітнича“ (М. Бажан); „Ото й почне розповідати про місто, про завод, про життя робітниче“ (Д. Головко).

Трапляються випадки, коли обидва ці прикметники вживаються з одним іменником, залежно від того поняття, що ми надаємо їм: можна сказати робітничий одяг — цебто те вбрання, яке звичайно носять робітники, характерне для робітників, і робочий одяг — убрання, що ним користуються тільки під час роботи.

§36. Складний і складаний

Щоб не помилятись у вживанні цих схожих слів — складний і складаний, як це часто доводиться спостерігати в мовленні, слід пам'ятати, що прикметник складний пов'язується з іменником складність, а складаний походить від дієслова складати; перший означає, що якась річ або явище — не прості, а становлять певну складність: „Складну ти задачу задала мені, — вже спокійніше відказав Бондар“ (М. Чабанівський); цей прикметник, із наголосом на першому складі, має й друге значення, відповідне до російського складный, тобто „доброї будови тіла“: „Її постать, повна, тілиста і разом складна, її свіже лице... все разом заворушилося в кількох дзеркалах“ (І. Нечуй-Левицький).

Прикметник складаний указує на річ, яку можна складати: „Кулемет із трьома складаними ніжками“ (з перекладу М. Пінчевського); „Поки чекали гостей, Стьопа витяг на палубу складаний гумовий човен, так званий кліпербот“ (М. Трублаїні). Такий предмет, як кишеньковий ножик, може бути не тільки складаним, бо частини його складаються, а й складним, якщо в ньому є багато приладів, призначення котрих важко відразу збагнути.

§37. Старий і давній

Іноді доводиться чути: „Ми з вами — старі приятелі“, — хоч обом співрозмовникам нема й тридцяти років віку. То які вони — старі? Вони — давні приятелі. Але якщо треба підкреслити, що йдеться саме про вік співрозмовників, а не про давність приятелювання, тоді слушний буде прикметник старі: „Ми з вами — старі обоє, багато на віку бачили“ (з живих уст).

Природніше, правильніше казати: давня звичка, давнє правило, а не стара звичка, не старе правило. Зате цілком слушно буде сказати: стара (чи застаріла) зброя, старі поняття, старий хрін тощо.

§38. Тривкий і тривалий

Тривала дружба чи тривка? Вогнетривка цегла чи вогнетривала? — постає питання перед людьми, що не замислились над походженням цих прикметників і їхніми значеннєвими функціями. Прикметник тривалий означає, що якась дія чи стосунки між людьми довго тягнуться в часі: „Знову настала тривала мовчанка“ (В. Собко). Прикметник тривкий означає „міцний, сталий, такий, що не піддається змінам“: „Як буде мур готовий, прийдуть люди

і докінчать хати, палати й храми, під захистом тривким їх праця буде тривка й доладна“ (Леся Українка).

Дружба може бути тривка, цебто міцна, і тривала, що визначається довгим часом. Цегла — тільки вогнетривка, бо йдеться про її стійкість чи тривкість перед дією вогню, а не тривалість перебування в вогні.

§39. Чисельний і численний, багаточисельний

Прикметники чисельний і численний часто плутають, ставлячи їх не там, де треба: „Цього разу збори були чисельні“, „Між населенням півночі й півдня країни є велика численна різниця“.

Прикметник чисельний указує на те, що стосується числа, що бере за основу числові вирази: чисельний аналіз, чисельна перевага, чисельна переконливість тощо. Прикметник численний означає „наявний у великій кількості“: „Небо заступали хмари. Вони насувалися з заходу, закриваючи собою численні зорі“ (А. Шиян); „Почалася система численних гірських хребтів“ (О. Гончар); „... численні тріщини в'юнились у всіх напрямках, ніби сітка жил“ (І. Вільде).

Отже, в двох перших фразах треба було написати: „збори були численні“, „велика чисельна різниця“.

Інколи трапляється в наших газетах і такий дивний прикметник: „Мітинг був багаточисельний“. Слова багаточисельний, яким автор газетної замітки хотів підкреслити, що на мітинзі було багато людей, нема в українській мові, є прикметник численний, який і треба було тут написати: „Мітинг був численний“. Якщо авторові хотілось посилити враження, він міг би додати: дуже (вельми) численний.

Розділ 4

ДІЄСЛОВА

1. Дієвідміна слів дати, їсти, відповісти, розповісти, бути

Дієслова в другій особі однини теперішнього часу та в майбутньому часі доконаного виду мають закінчення -еш (-єш), -иш (-їш): хочеш, будуєш, вариш, гоїш, захочеш, збудуєш, звариш, загоїш. Виняток становлять дієслова дати, їсти, відповісти, розповісти: ти даси, їси, відповіси, розповіси, а не даш, їш, відповіш, розповіш, як то часом, надто в західних областях України, кажуть.

Дієслово бути має в усіх особах однини й множини форму є: „Зазнаю чужої сторони, яка вона є“ (Марко Вовчок); „Ви є у нас від самого царя настановлені“ (Г. Квітка-Основ'яненко). Іноді для першої й третьої особи однини вживають форми єсть: „Я єсть народ, якого Правди сила ніким звойована ще не була“ (П. Тичина); „Коли в чоловіка хліба єсть достаток, то в нього в дому всякий буває статок“ (М. Номис). У сучасній українській літературній мові звичайно випускають форми є, єсть у складеному присудку: я — учень 5 класу, ти мені — родич, він тобі — товариш, — залишаючи їх тільки тоді, коли треба надати фразі врочистого тону: „Я єсть народ“.

Форми для другої особи однини єси й третьої особи множини суть — архаїчні. Форма суть трапляється в південно-західних діалектах. В українській класичній літературі цих форм уживали тоді, коли було треба надати фразі врочистості або іронії: „Як справді кохаєш, як вірний єси, мені серце неньки живе принеси“ (М. Вороний).

2. Давноминулий час і описова форма з словами було, бувало

В українській мові є два минулі часи — минулий і давноминулий. Минулий час, не маючи особових закінчень, означає, що дія відбувалася в минулому, колись: читав цю книжку; давноминулий час, який твориться з форм минулого часу відмінюваного дієслова й допоміжного дієслова бути, означає, що одна минула дія відбулась раніше від другої: „я читав був цю книжку, та забув її зміст“; „дознався був владика, що сліпий старець чинить

у божому домі одправу, і заборонив“ (Марко Вовчок). Цією складеною формою давноминулого часу користуються й тоді, коли треба показати минулу перервану дію: „Лукаш... знаходить вербову сопілку, що був кинув, бере її до рук і йде по білій галяві до берези“ (Леся Українка).

На минулий час указують також частки було, бувало: „А ще, було, як намалює що-небудь та підпише... що це — не кавун, а слива, так тобі точнісінько слива“ (Г. Квітка -Основ'яненко); „Дарка часто, було, дивилась понуро, спускала очі в землю“ (Леся Українка).

Варто нагадати, що слів було, було б часто вживають у розумінні слід було, слід би було: „Було тобі, моя мати, цих брів не давати, та було тобі, моя мати, щастя й долю дати“ (народна пісня); „Та було б не рубати зеленого дуба, та було б не сватати, коли я — нелюба“ (народна пісня).

3. Наказовий спосіб

Часто забувають, що українська мова має в наказовому способі не тільки форми 2-ї особи однини й множини, як російська, — читай і читайте, роби і робіть, а ще й форму 1-ї особи множини — читаймо, робімо. Російська мова, не маючи цієї форми, користується описовою конструкцією типу давайте читать або формою доконаного виду майбутнього часу дієслова — прочтём.

Українська класика й народне мовлення знають наказовий спосіб 1-ї особи множини, що надає фразі динамічності, заклику. Досить згадати хоч би народні пісні, де раз у раз натрапляємо на цю форму: „Заспіваймо пісню веселеньку“; „Пиймо за щастя, пиймо за долю, пиймо за те, що миліше“ і т. ін.

Незважаючи на це, один плакат закликає: „Завершимо будівництво вчасно!“, — замість завершімо; читаємо й у творах сучасних письменників: „Давайте підемо зараз до неї“, — замість ходімо; „Давайте спечемо, мамо, пироги“, — замість спечімо.

Часто до дієслова в наказовому способі 1-ї особи множини помилково додають закінчення -те, наприклад: ходімте. Якщо російською мовою, де нема форми наказового способу 1-ї особи множини, таке закінчення — потрібне (пор. идёмте), щоб надати фразі тону заклику чи прохання, то українською мовою в цьому нема ніякої потреби: ходімо, спечімо, виконаймо, заспіваймо.

1-ї та 3-ї особи однини й 3-ї особи множини наказового способу нема ні в українській, ні в російській мовах, через те, щоб надати реченню тону наказу, прохання чи побажання, користуються описовою формою, додаючи до дієслова теперішнього часу частки хай або нехай: „Нехай я заплачу, нехай свою Україну я ще раз побачу!“ (Т. Шевченко); „Хай чабан, — усі гукнули, — за отамана буде!“ (П. Тичина); „Хай вони виздихають йому до ночі“ (М. Коцюбинський).

Слід зазначити, що частка хай інколи поєднується й з 2-ю особою однини дієслова, коли акцентується на побажанні, а не йдеться про наказ: „Хай колись навчишся“ (Панас Мирний); „Хай же ти, молодший, будеш брехати...“ (Панас Мирний); „Хай ти скиснеш!“ (із живих уст).

Замість описової форми для 3-ї особи однини наказового способу з частками хай, нехай, можна вживати форми наказового способу 2-ї особи однини, що надає реченню дійовішого характеру: „Про мене хоч вовк траву їж“

(приповідка), замість — „хай вовк траву їсть“; „Яка штучка! І не думай ніхто її зачепити“ (з живих уст), замість — „хай ніхто не думає“.

4. Віддієслівні іменники, дієслівні словосполуки

Візьмімо фразу з газети: „Завдання ліквідації будь-яких порушень статутів і настанов, рішучого зміцнення дисципліни вимагають докорінного поліпшення контролю за діяльністю підлеглих, розумного використання дисциплінарних прав, усунення помилок в роботі“. Усі слова в цій фразі — українські, а разом із тим звучить вона не по-українському. Чому? Тому що її переобтяжено віддієслівними іменниками: порушення, зміцнення, поліпшення, використання, усунення. Таке нагромадження їх з одноманітними закінченнями порушує мелодійність звучання монотонним „няканням“, ускладнює фразу — аж стає важко зрозуміти її зміст.

Українська мова в побудові речення надає переваги дієслову в неозначеній формі й різних особових формах, а також дієприслівнику над віддієслівним іменником. Ідучи за цією вимогою, треба було наведену вище фразу скомпонувати так: „Завдання ліквідувати будь-які порушення статутів і настанов та рішуче зміцнити дисципліну вимагають докорінно поліпшити контроль за діяльністю підлеглих, розумно використовувати дисциплінарні права, переборювати помилки в роботі“. З п'ятьох віддієслівних іменників залишився тільки один, конче потрібний, — порушення, вся фраза від того полегшала, стала простішою, приступнішою.

Візьмімо ще одну фразу з газетної статті: „Всі чесні французи вимагають від уряду вжиття рішучих заходів...“ — де так і проситься поставити замість віддієслівного іменника дієслово в неозначеній формі — „вжити рішучих заходів“.

На жаль, про цю особливість української мови забувають інколи деякі сучасні письменники й пишуть: „Він щодня вчився гри на скрипці“, замість — учився грати; „Для нього стало обов'язком додержання всіх правил гуртожитку“, замість — додержуватися всіх правил; „Головний клопіт слуги — це запевнення свого пана, що тому без нього ніяк не обійтися“, замість — запевняти свого пана.

Наведімо ще фразу з наукової праці: „Тут ми бачимо вимирання окремих тваринних видів без залишення нащадків“, — де можна було висловитись простіше, ясніше й природніше по-українському: „бачимо, що вимирають тваринні різновиди, не залишаючи нащадків“.

Дехто помилково гадає, що перший варіант фрази, обтяжений віддієслівними іменниками, є зразок наукового стилю, тимчасом як другий, із дієсловом дієприслівником, — це стиль популярної брошури. За цим хибним стилем часто проступає звичайнісіньке невміння чітко й ясно висловити свою думку й незнання всіх широких можливостей української мови. Фактично тут ідеться не про науковість вислову, а про ті канцеляризми, яких притягли з дореволюційної ще бюрократично-канцелярської практики й досі не можуть їх позбутись. Хіба ми применшимо науковість викладу, якщо в фразі: „При користуванні фразеологізмами слід наперед визначити їх значення“ напишемо: „Користуючись фразеологізмами, слід наперед визначити їхнє значення“?

Аж ніяк! Так само, коли фразу „При вимовлянні цих звуків треба кінчик язика притулити до піднебіння“ ми переробимо, замінивши віддієслівний іменник дієприслівником: „Вимовляючи ці звуки, треба кінчик язика притулити до піднебіння“, — то не порушимо наукового характеру фрази, а лиш надамо їй природного українського звучання.

З цього, звісно, не слід робити хибних висновків, ніби віддієслівних іменників треба скрізь уникати. Вони є в українській мові, без них годі обійтись. Вони звичайно виконують у реченнях функцію підмета або додатка: „Заучування слів дисциплінує пам'ять“ (О. Ільченко); „Вона наче шукала виправдання для того, чого їй не хотілось робити“ (Ю. Смолич).

Іноді між дієсловом і віддієслівним іменником є деяка значеннєва різниця, наприклад: „Я не люблю заучувати“ і „Я не люблю заучування“. Друга фраза має далеко ширше поняття, бо в ній мовиться про те, що людині взагалі не подобається, коли щось завчають, тимчасом як у першій фразі йдеться лише про те, що їй самій не подобається заучувати.

5. Дієслівні форми на -но, -то й пасивні дієприкметники

„Ці кадри фільму зняті в павільйоні“; „Передплата на газети та журнали продовжена ще на місяць“; „Ці слова сказані не про вас“. У всіх цих фразах дано правильні українські слова, одначе фрази звучать по-українському негаразд. А це тому, що функцію присудка в цих фразах виконують пасивні дієприкметники: зняті, продовжена, сказані.

Одною з синтаксичних особливостей української мови, що відрізняє її від близьких і далеких мов, є широке вживання дієслівних форм на -но, -то в ролі присудка. Візьмімо, наприклад, широко відому народну пісню:

Ой у полі жито
Копитами збито,
Під білою березою
Козаченька вбито.
Ой убито, вбито,
Затягнено в жито,
Червоною китайкою
Личенько накрито.

У всіх цих сурядних реченнях нема підмета, а в функції присудка виступають дієслівні безособові форми на -но, -то: збито, вбито, затягнено, накрито.

Такі форми на -но, -то є й у російській мові (наприклад: „Сказано — сделано“), але там вони далеко рідше вживаються, як в українській. Натомість російська мова широко користується пасивними дієприкметниками в ролі присудків: „Эти кадры сняты в павильоне“; „Подписка на газеты и журналы продлена ещё на месяц“; „Эти слова сказаны не о вас“. Якби в наведених на початку фразах замість пасивних дієприкметників зняті, продовжена, сказані стояли дієслівні безособові форми на -но, -то, ці фрази зазвучали б цілком по-українському: „Ці кадри знято в павільйоні“, „Передплату газет і журналів продовжено ще на місяць“, „Ці слова сказано не про вас“.

Хибно було б думати, що пасивні дієприкметники українській мові — невластиві, вони широко вживаються в ролі означення, наприклад: „Зняті в

павільйоні кадри були дуже вдалі“; „Продовжена на місяць передплата дала багато нових передплатників“, „Сказані не про вас слова були образливі“. У цих реченнях дієприкметники зняті, продовжена, сказані виступають із функцією означення, а не присудків, якими є слова були вдалі, дала, були образливі. Пасивні дієприкметники бувають і присудками в реченні, але складеними, де, крім них, є особова форма дієслова бути (або наявність її можна припускати): „Я був дуже вражений твоїм учинком“; „Ти ж бо — такий мандрований!“ (є мандрований), „Цей глечик — уже розбитий“ (є розбитий).

6. Числові особливості дієслова-присудка

Дієслово-присудок звичайно узгоджується в числі з підметом речення: якщо підмет стоїть в однині, то й дієслово-присудок також виступає в однині („Посадила стара мати три ясені в полі“. — Т. Шевченко); а множина підмета зумовлює й множину дієслова-присудка („На чужину з України брати розійшлися“. — Т. Шевченко).

Проте бувають випадки, коли дієслово-присудок стоїть в іншому числі, ніж підмет: „Був собі дід та баба“ (казка). Здавалось би, що за наявності в цьому реченні двох підметів — дід та баба — дієслово-присудок слід було б поставити в множині, але якщо дієслово — присудок стоїть перед двома або кількома підметами, а перший підмет стоїть в однині, то й дієслово стоятиме теж в однині: „Був собі котик та півник“ (казка).

Дієслово-присудок виступає в однині також тоді, коли підмет має при собі додаток, що становить із підметом одну підметову групу речення й пов'язується з ним прийменником з: „Гарматний відгомін з першим громом мішався раз у раз в одних розкатів жмут“ (М. Бажан).

Дієслово-присудок буде в однині й тоді, коли за підмет правлять збірні слова — більшість, меншість, частина, ряд, кілька, багато, чимало, група, низка, решта, половина та інші, поєднані з залежними від них іменниками (прикметниками) в родовому відмінку: „Більшість присутніх пристала на цю пропозицію“; „Кілька відер води бухнуло на вогонь“ (М. Коцюбинський).

Якщо підмет складається з числівника два, три, чотири й іменника, а в реченні мовиться про спільну дію, дієслово-присудок слід ставити в однині: „Летить чотири утиці“ (Б. Грінченко); „На полу лежало три чоловіки“ (Панас Мирний). Якщо в реченні треба підкреслити, що особи, які складають підмет із числівником, діють кожна окремо, дієслово-присудок годиться ставити в множині: „Не вертаються три брати, по світу блукають“ (Т. Шевченко).

Якщо підметом є складений числівник, де останнє слово — один, дієслово-присудок може стояти в однині в чоловічому роді або в безособовій формі на -ло: „31 солдат вийшов з оточення“, „Вийшло з оточення 31 солдат“.

Якщо перед таким підметом є означення в множині (усі, наші й под.), присудок має форму множини: „Усі двадцять один учасник конкурсу вийшли на змагання“.

7. Дієслова, що керують іменниками в певних відмінках

Переважна більшість дієслів керує іменниками в якомусь певному відмінку. Таке саме правило є й у російській мові, але відмінки керованих іменників не завжди збігаються при аналогічних дієсловах з українськими. Наприклад, дієслово дякувати керує іменником чи займенником у давальному відмінку: дякую батькові, дякуємо тобі, — тимчасом як відповідне російське благодарить вимагає знахідного відмінка: благодарю отца, благодарим тебя, дієслово зрадити керує іменником чи займенником у знахідному відмінку: зрадив мене, зрадив своє слово, а російське изменить — у давальному відмінку: изменил мне, изменил своему слову.

Розгляньмо, як саме керують дієслова іменниками в певних відмінках.

З іменниками в родовому відмінку стоять дієслова: вживати [Пишемо вживати й уживати, вчити й учити залежно від того, на голосну чи приголосну кінчається попереднє слово (закон чергування).] („Горілки не вживав так, щоб через край“. — Г. Квітка-Основ'яненко), вчити, вчитися, навчати, навчатися („Нічого було робити, — треба Кириликові вчити сестер грамоти“. — Панас Мирний; „Малих діток доглядала, звичаю навчала“. — Т. Шевченко); глядіти, доглядати („Гляди, як ока в голові“. — М. Номис); грати, гуляти — з прийменником у (в) („Діти бігають, гуляють у ціці-баби, в хрещика“. — Б. Грінченко; „Будемо грати в свого козиря“. — Б. Грінченко), завдавати („Не завдавай мені сорому при чужих людях“. — І. Нечуй-Левицький), заживати („Будуть до тебе козаки заїжджати, будуть у тебе хліба-солі заживати“. — Народна пісня), запобігати („Не хочуть у вельможних панів ласки запобігати“. — П. Куліш), зазнавати, зазнати („Не зазнала розкошоньки, вже й літа минають“. — Народна пісня), пильнувати („Бабуся пильнує малої“. — Марко Вовчок), послухати, послухатися („Послухали доброї поради високошановного народолюбця“. — Б. Грінченко).

Частина дієслів керує залежним словом у родовому відмінку без прийменника або в знахідному відмінку з прийменником на: сподіватися („Панночки сподіваємось“. — Марко Вовчок; „Сподівався дід на бабин обід“. — Приповідка), чекати („...хірург Богдановський присів край вікна, чекаючи на початок роботи“. — О. Довженко; „Скільки він мріяв про цей момент, скільки чекав цієї хвилини“. — Ю. Смолич; „Я чекаю на тебе при каганці і співаю“. — В. Стефаник). Дієслова ждати, дожидати керують іменником у знахідному відмінку без прийменника на: „У Підпари Гафійку ждала цілоденна робота“ (М. Коцюбинський).

З іменниками в давальному відмінку стоять дієслова: боліти („Чужий біль нікому не болить“. — М. Номис); це дієслово може вимагати й знахідного відмінка („Мене ж болить її відвічнеє страждання“. — І. Франко), а також виступати з прийменником у (в) та іменником у родовому відмінку („Що у вас болить? — ластівкою припадає вона коло недужої“. — М. Коцюбинський), вибачати („Подорожньому і Бог вибачає“. — М. Номис), прощати („Скажіть їм, щоб простили мені, бурлаці, за мою смерть на чужині“. — І. Нечуй-Левицький), дякувати („Дякую тобі, Іване, — промовила вона“. — І. Франко), віддячити (оддячити) („Соломія усе старалась оддячити циганам за рятунок і захист“. — М. Коцюбинський).

З іменниками чи займенниками в знахідному відмінку стоять дієсло-

ва: зрадити („Зрадив мене милий“. — Народна пісня), опанувати („І пустиню опанують веселії села“. — Т. Шевченко), радити, порадити („Де то моя Катерина, моя чорноброва! Вона мене все радила і тепер порадить“. — Т. Шевченко; „Порадь мене, дівчинонько, як рідная мати“. — Народна пісня). Тепер при дієслові радити (порадити) ставлять іменник і в давальному відмінку („Горький, Чехов, Франко, Коцюбинський завжди радили молодим авторам учитися, наполегливо поліпшувати свою письменницьку техніку“. — „Літературна газета“).

З іменниками в знахідному відмінку й прийменником за стоять дієслова, якщо вони вказують на виконання функції чогось чи когось: бути („Ще й на весіллі в його дочки за дружку була“. — І. Нечуй-Левицький), стати („Він мені за дитину рідну став“. — Марко Вовчок), правити („Скриня моя за стіл править“. — Ганна Барвінок), мати („Мене його батько не хоче за невістку мати“. — Панас Мирний), вважати („Жаль тобі того, кого за ворога вважаєш“. — Леся Українка; „Лаврін уже вважав себе за господаря“. — І. Нечуй-Левицький). Дієслово вважати зрідка може стояти без прийменника за, тоді воно керує залежним словом в орудному відмінку („Та полювання він забавою вважав, рибальство — справою, священнодійством навіть“. — М. Рильський).

Згадані дієслова бути, стати, правити, мати з іншим значенням, ніж у наведених реченнях, стоять без прийменника за й керують іменниками в інших відмінках: „А Ганна була, як і вона, удова, мала собі дочку-одиначку“ (Марко Вовчок); „Юрко став паном, змінив своє йменння й назвав себе Юрушем“ (І. Нечуй-Левицький); „А може, й сам на небесі смієшся, батечку, над нами та, може, радишся з панами, як править миром?“ (Т. Шевченко).

З іменниками в знахідному відмінку й прийменником на стоять дієслова: бачити (бачити на власні очі, а не власними очима!) („А сам Наум таку колись пригоду на власні очі бачив“. — М. Рильський), чути (чути на власні вуха), грати („Та й найняла козаченька на скрипочку грати“. — Народна пісня), проте в сучасній літературній мові дієслово грати керує місцевим відмінком іменника з прийменником на: грати на скрипці (на роялі, на бандурі), заздрити, заздритися („На велику худобу батьківську її заздрились“. — Б. Грінченко), змилосердитися („Поки прут знайшов та відсердивсь, та на свою миленьку змилосердивсь“. — Б. Грінченко), плакатися („Не плачся на моє горе“. — Марко Вовчок), розстаратися („Як потягнувся на юшку, то розстарайся й на петрушку“. — Б. Грінченко), слабувати („Слабує на очі“. — Б. Грінченко), хворіти („...деякі пухлини, на які хворіють люди, — теж вірусного походження“. — „Наука і життя“) .

З іменниками в орудному відмінку стоять дієслова: братися, узятися в значенні „перетворюватися на щось, укриватися чимось“ („Тільки внизу, коло каменя бралась живими миготливими зморшками вода“. — І. Багмут; „Ладозьке озеро бралося кригою“. — Ю. Смолич; „Нога в хлопця взялася синіми плямами“. — О. Донченко), говорити, читати, перекладати, учити, навчати, повчати якоюсь мовою („Поучали з церковної амвони рідних братів чужою мовою“. — Б. Грінченко); іноді помилково кажуть: „Я вмію читати на англійській мові, а говорити можу й на німецькій“, замість: „Я вмію читати англійською мовою (або по-англійському), а говорити можу й німецькою (або по-німецькому)“; одружитися з кимось (іноді женитися), а не на комусь (Оженився з Палажчиною дочкою“. — І. Нечуй-Левицький; „Софія одружилась з Ізаровим“. — А. Шиян); їхати, пливти, плинути чимось, а не на чомусь

(„Їде чумак шістьма парами“. — Б. Грінченко; „Комбайн велично плине шумним широким степом навпростець“. — І. Муратов).

З іменниками в місцевому відмінку й прийменниками по, на, в стоять дієслова: знати, пізнати („Знати пана по халявах“.- Прислів'я; „Пізнати ворону по пір'ю“. — Прислів'я), розумітися, знатися на чомусь („Теля не знається на пирогах“. — Прислів'я; „На рибі теж розумітися треба“, — Ю. Збанацький), кохатися в чомусь („У химерному кохатися, видумки сплітати“. — Б. Грінченко), вибачати на слові („Вибачайте, люди добрі, на цім слові“. — Марко Вовчок); бути певним із прийменником на („Коли загублю, то вишукаю, бувай на тому певна, моя сиза голубко“. — Марко Вовчок), із прийменником у (в) („Згорда поглядають вони довкола, певні в своїх силах“. — М. Коцюбинський) або без прийменника, але з родовим відмінком („Одначе чужинець і сам не був певний правильності того, що говорить“. — О. Досвітній).

8. ЗАУВАЖЕННЯ ДО НИЗКИ ДІЄСЛІВ

§1. Взяти (узяти) себе в руки, опанувати себе, запанувати над собою

„Незнайомець узяв себе в руки й, намагаючись бути спокійним, казав далі...“ — читаємо в сучасному оповіданні. Але по-українському можна взяти в руки щось або когось, тільки не себе: „Ну, — гукнув Бертольд, — то байка! Я візьму співців тих в руки!“ (Леся Українка). Коли доводиться сказати по-українському відповідно до російських висловів „взять себя в руки“, „овладеть собой“, то треба вдаватись до таких українських висловів: „опанувати себе“, „запанувати над собою"(Словник за редакцією А. Кримського).

§2. Вибачатися, прощати, дарувати, перепрошувати

Люди, що не дбають за культуру власної мови, часто помилково кажуть: „Я вибачаюся“. Так сказати не можна, бо частка -ся означає себе, отже, виходить, що людина вибачає саму себе, тимчасом як уважає, що завинила чи помилилась перед кимось. Треба казати: вибачте мені, пробачте мені, простіть мені, даруйте мені або я перепрошую. Цей останній зворот — характерний для подільського, волинского та інших південно-західних говорів, де він поширився підо впливом польської мови.

Так само не можна казати: „За ці слова треба вибачатись“, — а слід: „треба попросити вибачення“ або „треба перепросити“.

§3. Виручити (виручати), визволити, врятувати, допомогти, виторгувати

Дієслову „виручати“ та іменникові „виручка“ надають часом невластивого українській мові значення, наприклад: „Від продажу огірків та картоплі наш колгосп виручив багато грошей“; „Середньоденна виручка підвищилась на 50 %“.

Слова „виручати“, „виручити“, „виручання“, „виручка“ мають в українській мові те саме значення, що й їхні і синоніми „визволяти“, „визволити“, „врятувати“, „допомогти“, „визволення“, „порятунок“, „допомога“, „підмога“,

цебто — „виводити, вивести (виведення) зі скрутного чи небезпечного становища“, „ставати (стати) комусь у пригоді“, „позбавляти лиха, неволі“, наприклад: „Друга вмієм виручать — друга будем виручать“ (П. Усенко); „Вийди, доле, із води, визволь мене, серденько, із біди“ (народна пісня); „Справа стала так, що треба порятувати людину“ (М. Коцюбинський); „Суховій хотів знищити сад, а ми всі, школярі, кинулись на порятунок“ (О. Донченко); „Не журись, у разі чого, люди прийдуть нам на допомогу“ (з живих уст); „Чубенківці пішли в атаку і з'єдналися з підмогою“ (Ю. Яновський).

Коли йдеться про торговельні справи, за гроші, що одержали від продажу чогось, то тут слова „виручати“, „виручка“ не підходять, і треба шукати інших слів, які є в нашій художній літературі й у живому народному мовленні. Це такі слова: „вторгувати“, „вторговані гроші“, „виторг“. Наведемо приклади: „Вторгувала, серденько, п'ятака“ (Т. Шевченко) ; „Оце три карбованці — й усі вторговані за квіти гроші“ (з живих уст); „...не так тим виторгом, мабуть, як тим, що всі його горнята отак малиново гудуть“ (Л. Костенко).

Отож, у перших фразах треба було сказати: „наш колгосп уторгував багато грошей“, „виторг підвищився“.

§4. Висікти, витесати, вирізьбити

„Холодне, мов висічене з каменю, обличчя дивилось на мене“, — читаємо в оповіданні сучасного письменника й спиняємось думкою над словом висічене. Адже висікати чи сікти означає „рубати гострим знаряддям“ чи „шмагати різками“: „Як зачав сікти мечем, — висік триста п'ятдесят чоловік мечем“ (Б. Грінченко); „Бідному Савці нема долі ні на печі, ні на лавці: на печі печуть, а на лавці січуть“ (М. Номис). Із фрази бачимо, що письменник хотів сказати інше, але забув про слова витесати, витесаний, коли мовиться про щось, зроблене з каменю („Стояв, неначе витесаний з білого каміння“. — І. Нечуй-Левицький), вирізьбити, вирізьблений, коли мають на оці матеріал із дерева, кості тощо („Там такі штучки різьбив на верстаті, що хоч на виставку“. — Ю. Яновський).

Отож, у наведеній на початку фразі треба було написати: „мов витесане з каменю обличчя“.

§5. Відкривати, відчиняти, розгортати

Часто слова відкривати й відчиняти вважають за синоніми, ніби вони означають одне й те ж, і кажуть: „Відкрий вікно“ — замість „відчини вікно“ або навпаки: „На нашій вулиці відчинили нову крамницю“ — замість правильного:„відкрили нову крамницю“. Українською мовою відчиняти можна двері, вікна, браму, ворота, кватирку, цебто те, що потребує певного фізичного зусилля рук людини („Хто торка, тому відчинять“. — М. Номис). Якщо йдеться про початок функціонування певного закладу, виявлення властивостей або про те, що стає (стало) відомим для всіх, то слід казати відкривати, відкрити: „Переможці торішніх змагань відкривають спартакіаду“ (І. Багмут); „Немов заслона впала і відкрила натури дивні краснії дари“ (Леся Українка); „В океані рідного народу відкривай духовні острови“ (В. Симоненко); „Щодесять хвилин хіміки планети відкривають, синтезують, одержують хімічну речовину“ („Наука і суспільство“).

Отже, правильно буде сказати: „На нашій вулиці відкрито нову крамницю, яку відчиняють щодня о восьмій годині ранку".

Відповідно до цього користуємось і дієсловами зачиняти, закривати: „Зачини вікно, бо буде протяг"; „Кінотеатр закрито на ремонт"; „Загальні збори закрито після прикінцевого слова доповідача".

Коли мовиться про книжку або зошит, то треба казати: розгорнути, а не розкрити, згорнути, а не закрити: „Я розгорнула книжку і прочитала епіграф" (Леся Українка); „Книжку згорнув, сховав у свою шаховку" (Б. Грінченко).

§6. Відпускати, пускати, видавати, продавати

„Тепер я вашу зброю всю у закладі лишаю, а вас додому відпущу" — читаємо ми в Лесі Українки й розуміємо, що йдеться тут про те, щоб пустити людей на волю, а не тримати їх у полоні. Ну, а як зрозуміти напис на коморі: „Відпуск товарів провадиться з 8 години ранку до 6 години вечора"? Це — явна калька з російського вислову отпуск товаров. По-українському треба написати: крам видається або видача краму.

Похідним іменником від дієслова відпускати є відпустка, а не відпуск, наприклад: „Треба брати відпустку на місяць і десь відпочити" (І. Ле).

Дієслово відпускати може означати ще „зменшувати тиск, послаблювати": „Оце наївся, треба й очкур відпустити" (Б. Грінченко); це ж дієслово й похідні від нього, зокрема іменник відпуск, трапляються в технічній термінології: відпускати болт, відпускати сталь, попускати гальмо, відпуск деталей (російсько-український технічний словник).

§7. Відрізняти й розрізняти

Ці слова часто плутають і ставлять їх одне замість другого: „Через короткозорість він не може відрізнити літери Н від П"; „Ніч була така темна, що не можна було розрізнити неба від землі".

Значення дієслів відрізняти й розрізняти — дуже близькі, але між ними є певна різниця: відрізняють ті речі й поняття, що дуже далекі одне від одного: „Мова відрізняє людей від інших звірів" (Б. Грінченко); „Тим часом хмара насунулась і так стемніло, що води від землі не відрізниш" (О. Донченко); крім того, дієслово відрізняти означає „відокремлювати частину від цілого": „Я роблю й маю право на своє добро. Одрізніть нас" (І. Нечуй-Левицький). А розрізняти — це значить„бачити або знаходити відмінність між речами й поняттями, дуже близькими своєю природою": „Не може розрізнити, що говорять: стільки було сміху" (Ганна Барвінок); „Надворі панувала така темінь, що годі було предмети розрізнити" (О. Кобилянська); крім того, дієслово розрізняти має ще значення „розлучати, розділяти": „Треба розрізнити парубка та дівку" (Б. Грінченко).

З цього випливає, що в наведених на початку фразах треба було написати: „Не може розрізнити літер"; „Не можна було відрізнити небо від землі".

§8. Відчитати чи вичитати?

В одному оповіданні для дітей є така фраза: „Карапузи вирішили відчитати Машу й добре присоромити". Ні, треба не відчитувати Машу, а — вичитати або прочитати Маші. Ганити когось, дорікати комусь або читати комусь

нотацію, цебто по-російському отчитивать, отчитать, буде по-українському вичитувати, вичитати комусь (а не когось!): „Батько вичитав їй за поламану квітку“ (Словник за редакцією А. Кримського), — або прочитувати, прочитати: „Добру молитву прочитали їй за брехні“ (Словник за редакцією А. Кримського).

§9. Включати, умикати, виключати, вимикати, поставити, унести, пустити

„Треба включити електрику“; „Виключи струм“, — кажуть неправильно, забуваючи, що по-українському слід казати: умикнути (увімкнути), умикати електрику, вимикати струм. Від цих дієслів походять і українські технічні терміни: умикач (по-російському включатель) і вимикач (по-російському выключатель). Аналогічно помилково кажуть: „Пропонується включити до порядку денного три питання“, — замість „поставити (або внести) до порядку денного“. Так само неправильно — „У роботу включили всі існуючі аґреґати“, — замість „пустили всі наявні аґреґати“ .

§10. Говорити й казати

Чи дієслова „говорити“ й „казати“ є абсолютні синоніми, як багато хто гадає, чи між ними є якась різниця? Як буде краще: „Я говорю, що прийду“ чи „Я кажу, що прийду“; „Він говорив знехотя“ чи „Він казав знехотя“? Часто в поточному мовленні не помічають між ними ніякої різниці, ба навіть надають перевагу слову „говорити“, вважаючи, що воно в усіх випадках може замінити дієслова „казати“, „мовити“, як це бачимо з таких речень, узятих із сучасної художньої літератури: „А могло ж і сюди дістати! — схвильовано говорить полевод“; „Уже зарікався сюди ходити, — говорить він“; „Кривуля говорив йому: — Все в тебе добре“.

Не кажучи вже про те, що надуживання дієсловом „говорити“ надає прикрої одноманітності стилю всього тексту, ми можемо побачити й певну відмінність між цими словами, якщо вдамось до нашої класики й фольклору: „Стара, кажуть, стала“ (Т. Шевченко);„Скачи, враже, як пан каже“ (приказка); „Ой казала мені мати ще й приказувала, щоб я хлопців у садочок не принаджувала“ (народна пісня); „Кажуть люди, кажуть, що я — файна дівка“ (народна пісня). У всіх прикладах ми натрапляємо тільки на форми від дієслова „казати"; але поряд бачимо й приклади з дієсловом „говорити": „Говорить, як у рот кладе“ (приказка); „Такий розбитний, що й по-німецькому говорить“ (із живих уст).

З наведених прикладів випливає, що в класичній літературі й народному мовленні є нахил (за деякими винятками) ставити слово „казати“ там, де є пряма мова або передається зміст повідомленого, висловленого: „щоб я хлопців у садочок не принаджувала“, „що я — файна дівка“ тощо; навпаки, там, де мовиться не про зміст, а про спосіб чи якість висловлювання, треба ставити дієслово „говорити": „уміння говорити ясно й просто“, „по-німецькому говорить“.

Близьким за значенням до дієслова „казати“ є „мовити": „Казала б, та уста не мовлять“ (Ганна Барвінок), — а дієслово „говорити“, коли воно стоїть із прийменником „з“ і керує іменником в орудному відмінку, має своїм си-

нонімом дієслово „розмовляти": „Старі люди про старе говорять“ (прислів’я); „Ой у полі могила з вітром говорила“ (Т. Шевченко); „Антін бачив перед очима те, про що говорив“ (М. Коцюбинський) .

Із цього можна зробити висновок, що аж ніяк не слід звужувати наші лексичні можливості й послугуватися скрізь тільки дієсловом „говорити“.

§11. Домовлятися й умовлятися

Останнім часом із нашої усної й писемної мови майже зникло дієслово „вмовлятись“, поступившися скрізь перед дієсловом „домовлятися": „Я домовлюся з лектором про початок лекції“; „Вони домовлялися про нову зустріч“.

Дієслово „вмовлятись“ означає „говорити з кимось, виставляючи якусь умову“: „Дід з чортом, умовлячись, пішли поруч, як товариші“ (О. Стороженко); „То було не те місце, про яке ми вмовлялися“ (Ю. Яновський), — а дієслово „домовлятись“ означає „закінчувати процес умовляння, довершувати всі вимоги умови“: „Тільки домовся з нею так, щоб вона про мене не знала“ (Т. Шевченко); „Домовся з ним про все, щоб не було нікому кривди“ (з живих уст).

Не треба забувати й про інші синоніми цих дієслів: „годитися“, що є синонімом до „вмовлятися“ („Годись на рік“. — Марко Вовчок), „єднати“, що є відповідником російського „рядить“ („Чого в’янеш, моя доню? — стара не спитала, за сивого, багатого тихенько єднала“. — Т. Шевченко), „договоритися“, що є тотожним дієслову „домовитися“ („Договорилась вона так, щоб мені очі зав’язати, і вона мене вела“. — Казка).

Отож, у перших двох фразах треба було написати дієслово „вмовитися“: „Я вмовлюся“, „Вони вмовлялися“.

§12. Дорівнювати й рівнятися

„Два та один рівняється трьом“, — помилково кажуть інколи, забуваючи, що дієслово „рівнятись“ має в українській мові інше значення, ніж те, що йому в цій фразі надають. „Рівнятися“ — значить „уподібнюватися, триматись одної лінії в ряді“: „Ні, Мессіє, я не рівняюся до тебе, ні!“ (Леся Українка); „Рівняйся на правофлангового!“ (військова команда). Дієслово „дорівнювати“ означає „бути рівнозначним, становити щось“: „Дія дорівнює протидії“ (фізичне явище). Отож, у наведеній помилковій фразі треба було написати: „Один та два дорівнює трьом“.

§13. Жити-бути, жити собі, жити-поживати

„Жив-був дід та баба“, — чуємо початок казки в радіопередачах, а то читаємо і в дитячих книжках. Але такий вислів є характернішим для російських народних казок: „Жил-был старик со старухой“; українська народна казка з діда-прадіда починалась висловом жити собі: „Жив собі дід та баба, була в них курочка ряба“ (казка) або жити-поживати: „Жив-поживав козак заможний Клим“ (Л. Глібов).

Вислів жити-бути трапляється в художній літературі („Жила-була в гаю сорока“. — Л. Глібов), але не слід заміняти ним усі інші українські народні вислови, а тим більше відкидати їх.

§14. Забивати, бити, збивати, зчиняти, здіймати, зняти

„У селі забили тривогу"; „В артілі забили сполох", — читаємо в сучасних оповіданнях, і нам ясно, що краще було б авторам підшукати інші дієслова замість забити, що має багато значень. Ми звикли чути його в розумінні „міцно затулити" („Забили вікна й двері"), „засмітити" („Щось забило відтулину"),„забуртувати, захарастити" („Забило снігом дорогу"), „знищити" („Ой упала Бондарівна близько перелазу: забив, забив пан Каньовський з рушниці одразу"),„пригнітити побоями" („Так забили того хлопчину-сироту, що він тепер усього боїться"). Чуємо це дієслово в переносному значенні в інших висловах: забивати баки, забити памороки.

Коли йдеться про тривогу, сполох, бучу, крик, гамір тощо, тоді більше до речі будуть дієслова: бити („Федір Гичка б'є тривогу, калатає в рейку-дзвін!.." — С. Олійник; „Часто і поспішно бив на сполох церковний дзвін". — Ю. Смолич), збити („Жінка аж під стелю, — таку бучу збила". — Казка), зчиняти („Гамір атенці зчинили, наче готовили бурю". — П. Тичина), здіймати („Публіка здіймає нетерплячий гомін". — Леся Українка), знімати („Зняла ж бучу Пилипиха, як визналась батькова подія". — Марко Вовчок).

§15. Заводити, накручувати

„Заведи годинника, щоб не спинився", — чуємо зрідка від тих, хто забув, що по-українському дієслово заводити має інші значення, ніж те, що треба тут: „Завів його на таку кручу, що страшно й глянути вниз" (Марко Вовчок); „Завели собі деяку городину" (казка); „Без мене не знаєш, як і взяться, як і пісню завести" (О. Стороженко); „А де ж ненька старенька? Чому не заводить, не голосить по покійнику?" (І. Франко). А коли дають рух якомусь механізму, що має пружину, то тут — накручують: „До старовинного годинника підійшов він і взявсь накручувать" (переклад М. Рильського); „Шелемаха накрутив грамофон" (М. Трублаїні).

Від дієслова накручувати походить іменник накрут — відповідник до російського іменника завод: „накрут годинника — на 24 години".

Коли мовиться про складні механізми, що діють не через накрут пружини, дієслово накручувати не підходить; замість нього слід тоді послугуватись іншими словами, наприклад, пускати (пустити): „Пустити зразу аж три трактори" (з живих уст).

§16. Заживати, гоїтися, загоїтися

Дієсловом заживати часом користуються не з його значенням: „Два поранення ніби зажили", „Рани мої зажили". Але українська класична література й народне мовлення надавали дієслову заживати іншого значення: „Зажила вона собі ще того щасливого часу слави доброї панночки" (Ганна Барвінок); „Ой не знав козак, ой не знав Супрун, як славоньки зажити" (історична дума); „Годі тобі віку мого заживати" (з живих уст).

Коли мовиться про рани й виразки, тоді треба вдаватись до дієслів гоїтися, загоюватися: „І рана гоїться ясна, пекуча, давня..." (В. Сосюра); „Рани від опіків на руках і ногах гоїлись" (В. Гжицький); „Загоїться, поки весілля скоїться" (М. Номис); „Його рана швидко загоїлась" (А. Шиян).

§17. Займатися, працювати, жити з чогось, трудитися чимось, робити щось, заходжуватися коло чогось, узятися за щось

Відповідно до російського дієслова заниматься в нас часто кажуть займатися, вельми поширюючи значеннєвий масштаб цього слова й витискаючи ним здавна відомі українські вислови, наприклад: „займатись пасічництвом“, замість пасічникувати; „займатися вчителюванням“, замість учителювати; „займатися столяруванням“, замість столярувати.

Основне значення дієслова займатися — „починати горіти, спалахувати“: „І в той час скирти і клуня зайнялися“ (Т. Шевченко). Значення цього дієслова часом поширювали, вживаючи стосовно навчання: „Революцією я тоді не займався, проте зовсім темним не був, читав різні книжки...“ (Ю. Яновський).

Є багато висловів, які можуть заміняти дієслово займатися: жити з чогось або чимось („І дід, і батько його жили з кравецтва“. — З живих уст; „Він живе хліборобством“. — Б. Грінченко), трудитися чимось („У нас тут усі трудяться гончарством“. — Із живих уст), робити щось („Наталці треба не письменного, а хазяїна доброго, щоб умів хліб робити“. — І. Котляревський).

Усі ці вислови, взяті з народних джерел, цілком можуть замінити оті штучні конструкції з дієсловом займатися на зразок „займатися кравецтвом“, „займатися хліборобством“.

Замість казати: „Брат зараз займається й не може піти в кіно“, — слід: „брат зараз працює“, замість: „Треба займатись самим собою“, — правильніше: „треба заходитись коло самого себе“ або: „треба взятися за самого себе“.

§18. Заказати (заказувати), замовити (замовляти)

Хоч на цих двох словах, що мають різне значення, — заказати й замовити — не випадало б помилятись людям, однак помиляються, як це чуємо часом з уст, а то й читаємо в сучасній літературі, наприклад, у такій фразі: „Вони сіли за вільний стіл і заказали собі пива й раків“.

Слова заказати, заказувати означають „наказувати щось комусь“ („Ой заказано і загадано всім козаченькам у військо йти“. — М. Маркович) або „забороняти комусь щось“ („Та й де той пан, що нам закаже і думать так і говорить?“ -Т. Шевченко). А коли йдеться про страву чи якийсь продукт широкого вжитку, що його просять продати або зробити, тоді треба ставити слова замовити, замовляти, наприклад: „Солодка прохолода принаджувала гостей, і вони, замовивши собі каву, мостились біля вікна або сідали на веранді“ (М. Коцюбинський); „Замовив оце шевцеві пошити нові чоботи“ (з живих уст).

Слова замовляти, замовити трапляються ще в народних повір'ях як засіб знімати біль або лікувати хвороби: „Та не замовляйте зуби — не болять“ (М. Номис), „Стара ненька говорила, що він уміє замовляти, що наслано на дитя лихими людьми“ (І. Нечуй-Левицький). З цього видно, що в наведеній помилковій фразі треба було написати: „...замовили собі пива й раків“.

§19. Залишати й покидати

Часто думають, що слова залишати й покидати є абсолютні синоніми, між якими нема різниці, а тому, мовляв, до них можна вдаватись довільно; ба навіть спостерігаємо, як дієслово залишати, іноді на шкоду стилю викладу, майже витиснуло покидати, яке стало траплятися в нас дуже рідко.

Візьмімо фрази з газетного повідомлення: „Радянські кораблі, залишаючи гостинні береги Куби, лишили по собі добру пам'ять", — і з уст: „Він залишив її саму з малою дитиною". Не кажучи про те, що замість слова пам 'ять у першій фразі краще було б поставити слова згадки, спогади, спомини, ми відчуваємо якусь неприродність у використанні дієслова залишати. Коли мовиться, що хтось надовго або й зовсім від'їздить чи відходить від когось або чогось, тоді треба ставити дієслово покидати: „Постій, постій, козаче, твоя дівчина плаче, як ти мене покидаєш, — тільки подумай!" (народна пісня); „Під гаєм хтось огонь покинув" (Л. Глібов). А коли йдеться про почуття або речі, що лишаються після когось, або в значенні „бажаючи припинити, урвати щось", тоді слушне буде дієслово залишати: „Ніхто не залишить свого кохання" (Марко Вовчок); „Він залишив дітям велику спадщину" (Словник за редакцією А. Кримського); „Не хотіла б я тебе вразити, сестро, та, бачу, прийдеться розмову залишити" (Леся Українка).

Тим-то в першій помилковій фразі треба було написати: „Радянські кораблі, покидаючи гостинні береги Куби...", — а в другій сказати: „Він покинув її саму...".

§20. Залицятися, упадати, доглядати, ходити

Для українських дієслів залицятися (до когось), упадати (біля когось), доглядати (когось), ходити (коло когось) є російські відповідники ухаживать, смотреть, присматривать. Однак російське дієслово ухаживать може бути відповідником до кожного з наведених українських дієслів, зате не кожне з них відповідає російському ухаживать. Якщо, приміром, цілком природно по-українському звучать фрази: „Ні, ти насамперед скажи, що то за дівчина була, до котрої ти тут залицявся" (І. Франко), — або „Чоловіка стрінула... як ластівка, впадала й покірно лащилася до нього..." (І. Ле), — то ніяк не можна сказати: „Хворий був у тяжкому стані, й тому коло нього треба було ввесь час упадати".

Дієслова залицятись, упадати належать до семантичної групи, об'єднаної поняттям кохання чи симпатії. А коли йдеться про догляд дитини, людини, що опинилася в безпорадному стані, або хворого, там треба вживати дієслів доглядати, ходити: „А Оришка — стара вже, нездужала, — тільки й того, що доглядає дитину..." (Панас Мирний); „Стара циганка взяла Остапа під свою опіку. Вона ходила коло нього, варила йому зілля" (М. Коцюбинський). Забуваючи про ці слова, в українській мові дехто зрідка вдається до російського ухаживать, нашвидку переробивши його на український кшталт: „Мати вже два тижні хворіє, і, крім мене, нема кому за нею вхажувати", — замість правильного „нема кому доглядати її" або „нема кому ходити коло неї".

§21. Збутися й здійснитися, справдитися

Слово збутися в значенні „здійснитися“ дедалі більше з’являється на сторінках газет, художньої літератури й публіцистики, знімаючи з ужитку давні українські слова здійснити й справдитись, як це бачимо хоча б у фразі, взятій із газетної статті: „Пророцтво Кобзаря збулося: творчість Котляревського мала дійовий вплив на розвиток нової української літератури“.

А тим часом слово збутись відповідає насамперед російським избавиться, освободиться, отделаться: „Біда здибає легко, та трудно її збутись“ (М. Номис); „Так вони й липнуть до того, як мухи до меду! Ледве вже ми їх збулися“ (Марко Вовчок); „Брянський допомагав Васі збутися легковажних підозр“ (О. Гончар).

Наша класична література й фольклор, відповідно до російських сбыться, осуществиться, користувалися словами здійснитися („Що недавно бачив у мріях, тепер здійснилось“. — М. Коцюбинський), справдитися („Той сон твій справдиться“. — Т. Шевченко). Чи варто заради двозначного слова збутися в значенні російських осуществиться, сбыться нехтувати й навіть забувати давні українські слова? Певно, що ні.

§22. Здійснити, справдити, учинити, зробити, накоїти

„П’яні молодики здійснили цей зухвалий злочин“; „Йому соромно за здійснений злочин“, — читаємо в газетній замітці й дивуємось, навіщо тут ці врочисті слова здійснити й здійснений, коли оповідається про такі мерзенні вчинки, як злочини? Невже в нашій мові нема інших, підхожих слів? Адже дієслово здійснити або справдити каже про те, що якусь ідею чи думку, довгий час далеку від дійсності, пощастило, нарешті, обернути в дійсність: „Піонери Остерського району на Чернігівщині здійснили похід слідами партизанських загонів Великої Вітчизняної війни“ („Літературна газета“); „Так сказати міг би я, але де сила, щоб оте справдити?“ (В. Самійленко).

Навпаки, там, де кажемо про якусь звичайну побутову дію, а тим більше про якесь неподобство, дієслова здійснити, справдити не підходять і треба вдаватись до інших: учинити („Скільки не відмовлялась Палажка, мусила признатись, який їй бешкет учинили парубки; як їй уразили серце“. — Ганна Барвінок; „Хто сміє тут крамолу учиняти і сварами бентежити народ?“ — І. Кочерга), зробити („його захопило непереможне бажання зробити йому шкоду“. — М. Коцюбинський), накоїти „А тепер накоїв біди, клопоту, хоч у хату не входь“. — К. Гордієнко.)

Розуміється, і в перших фразах треба було написати: „...молодики вчинили цей зухвалий злочин“, „йому соромно за вчинений (або зроблений, заподіяний) злочин“.

§23. Змарніти й схуднути

Дієслова змарніти й схуднути на перший погляд видаються тотожними, одначе між ними є деяка різниця. Дієслово змарніти, охоплюючи своїм змістом і значення дієслова схуднути, більше вказує на втрату миловидності, зовнішнього гарного вигляду: „Подивися ти на мене — бач, як я змарніла“ (Т. Шевченко), — а коли треба сказати, що мають на увазі й схудле лице, то додають — на лиці: „Невістка скаржиться, а на лиці не змарніла“ (М.

Номис). Дієслово змарніти може мати ще значення „зів'янути, зблякнути", стосуючись не тільки людської зовнішності: „А щоб наша червона китайка, гей, гей, червоніла, а щоб наша козацькая слава, гей, гей, не змарніла" (історична пісня).

Дієслово схуднути означає „спасти з лиця й тіла": „Поки гладкий схудне, то худий здохне" (приказка).

Про те, що між дієсловами змарніти й схуднути є деяка різниця, свідчить фраза такого знавця української мови, як А. Кримський: „Він страшенно змарнів, схуд і зблід".

§24. Знаходитися, знайтися, бути, перебувати, лежати

„Моя квартира знаходиться на другому поверсі"; „Діти цілий день знаходяться в теплому, світлому приміщенні"; „Острів Цейлон знаходиться в Індійському океані", — читаємо в сучасних оповіданнях, і в статтях, і навіть у підручниках, але в усіх цих фразах форми дієслова знаходитися стоять не на своєму місці. Це дієслово має в українській мові далеко вужчий семантичний діапазон, ніж у російській дієслово находиться, де ним користуються, щоб визначити місце перебування або географічне становище. Дієслова знаходитись, знайтись кажуть тоді, коли є потреба щось шукати: „Як ножем пробито, то знайдуться ліки, а як закохання — пропала навіки" (П. Чубинський); „Загубив учора шапку, й тільки сьогодні знайшлась вона на печі" (з живих уст), — або в таких фігуральних висловах, як: „Дитина знайшлася", цебто — народилась.

Коли мовиться про місце перебування когось чи чогось або географічне становище, тоді треба шукати інших українських слів: „Штаб полку містився в школі" (П. Панч); „Доки Шура перебувала на вогневій, жодне погане слово не зривалося ні в кого з уст" (О. Гончар); „Цейлон лежить поблизу Індостану" (Українсько-російський словник АН УРСР).

Іноді можна випустити дієслово-присудок, маючи на думці особову форму дієслова бути, як те слід було б зробити в першому реченні: „Моя квартира — на другому поверсі". Можна сказати й так: „Моя квартира міститься на другому поверсі". У другій фразі слід написати: „Діти цілий день перебувають у теплому, світлому приміщенні", — а в третій: „Острів Цейлон лежить в Індійському океані".

§25. Зробити (робити) вигляд — удавати (удати), зробити крок — ступити крок, зробити ковток — ковтнути

У поточному мовленні ми часто вживаємо дієслів робити, зробити з іменниками, забуваючи, що складну конструкцію можна замінити одним словом. Читаємо: „Він зробив вигляд, що не розуміє"; „Геркулес зробив крок назад"; „Це зробило неприємне враження на всіх присутніх", — а можна й слід було тут висловитись: „Він удав, що не розуміє"; „Геркулес ступив крок назад"; „Це прикро вразило всіх присутніх" або „Це справило прикре враження на всіх присутніх".

В одному непоганому перекладі художнього твору з англійської мови читаємо: „Він зробив великий ковток і відчув, як рідина обволікає язик і він приємно німіє". Тут теж замість дієслова зробити й іменника треба послугу-

ватись тільки дієсловом ковтати: „Бідна Леся, мабуть, добре ковтнула знахарчиного зілля од переполоху“ (П. Куліш). Отож, перекладачеві слід було написати: „Він добре ковтнув...“

Принагідно варто нагадати, що російський вислів одним глотком буде по-українському не одним ковтком, як часом пишуть і кажуть, а відразу хильнув (вихилив), одним проковтом проковтнув.

Таке надуживання без потреби дієсловом зробити надає тексту одноманітності й звужує наші лексично-виражальні можливості, тим самим збіднюючи мову викладу. Наслідуймо краще взірці нашої класики й традиції живого народного мовлення: „Рустем був трохи блідий, хоч удавав веселого“ (М. Коцюбинський); „Не взивай її циганкою, бо будеш битий! — кричить уже Андрій, удаючи з себе ображеного“ (С. Васильченко); „Молодих туляків незвичайно вразила краса Києва“ (І. Нечуй-Левицький).

§26. Зустрічатися, траплятися, попадатися, бувати, натрапити, надибати

Ми часто вдаємось до слова зустрічатися, коли, власне, ніякої зустрічі нема й не може бути: „Край поля зустрічалися старі пні“, — пише письменник-початківець; „Серед сільської молоді тепер багато зустрічається добрих спортсменів“, — читаємо в районній газеті; „Такі види рослин зустрічаються тільки на півдні країни“, — запевняє в статті науковець, і навіть у поважній рецензії бачимо: „У підручнику зустрічаються подекуди невдалі приклади“.

Дієслово зустрічатися (зустрітися) має вужче значення, ніж відповідне російське встречаться, його слід ставити там, де справді йдеться про зустріч когось із кимось: „Павлюк зустрівся з ним на партзборах“ (О. Копиленко); „По десятьох роках розлуки ми, нарешті, зустрілися“ (з живих уст). Тільки такого значення надавала цьому слову й наша класика: „Думав, доля зустрінеться, спіткалося лихо“ (Т. Шевченко).

Коли треба шукати українського відповідника до російського слова встречаться в значенні дієслів попадаться, наталкиваться, тоді слід уживати інших наших дієслів. Ось вони: траплятися („Села траплялися все рідше, а далі перед ними розіслався широкий степ“. — І. Нечуй-Левицький), попадатися („Чи газета попадається, чи книжка — біда неписьменному“. — А. Головко), бувати („Бувають і в нас такі дурила, що нап'ється на копійку, а нашкодить на карбованця“. — З живих уст), натрапити („Ми сміялись із радощів, що натрапили таких гарних людей“. — Ганна Барвінок), надибати („Чудові були пущі. Тепер таких і не надибаєш, бо таких уже нема“. — Марко Вовчок). Тритомний Російсько-український словник АН УРСР так само не дає дієслова зустрічатися в значенні російських встречаться, попадаться.

З цього видно, що й у наведених на початку реченнях треба було написати: „траплялися (або попадалися) старі пні“, „трапляється (буває) багато добрих спортсменів“ (або „можна натрапити на багатьох добрих спортсменів“), „такі різновиди рослин трапляються (попадаються)“, „в підручнику трапляються (або можна натрапити на) невдалі приклади“.

§27. Іти назустріч, сприяти, посприяти, допомогти, підмогти

За аналогією до російського вислову в переносному значенні идти навстречу в наших періодичних і неперіодичних виданнях трапляються такі вислови: „Завком пішов їй назустріч: улаштував дітей у заводських яслах, а їй самій дав путівку на курорт“; „Якби правління колгоспу пішло нам назустріч, ми б самі зробили спортивний майданчик“.

В українській мові вислів іти назустріч буває тільки в прямому значенні: „Жодна підвода не йшла назустріч, на схід“ (О. Гончар), — а відповідно до російського идти (пойти) навстречу українською мовою треба вживати слів сприяти (посприяти), допомагати (допомогти, підмогти). Отож, у наведених вище фразах треба було написати: „Завком посприяв їй“; „Якби правління колгоспу посприяло (або допомогло, підмогло)“.

§28. Кидатися в очі, упадати в очі (в око), убирати очі

„Кидається в очі низька успішність учнів з алгебри й геометрії та англійської мови“, — читаємо в протоколі обстеження одної школи. Тут виділений вислів скальковано з російського бросаться в глаза. Але в цьому не було ніякої потреби, бо є природний український — упадати (упасти) в очі: „Вона мені й тоді ще в око впала, що яке то молоде й хороше, та нещасливе“ (Ганна Барвінок); „Коли раптом упала мені в очі невелика пожовкла і пошарпана книжечка“ (Леся Українка); „Щоразу впадали йому в око поодинокі берізки...“ (П. Загребельний); „В око ще одна купецько-чиновнича прикмета впадала...“ (О. Ковінька).

Є ще близький до попереднього вислів убирати очі: „Кожух такий, що очі вбирає“ (С. Руданський); „Червоне поле в білих розводах очі вбирало“ (К. Гордієнко). Цей вислів виступає тільки в позитивному плані, тимчасом як перший — упадати в очі — може мати позитивне й неґативне забарвлення: „упадає в очі низька успішність“.

§29. Користуватись успіхом і мати успіх

Раз у раз у рецензіях, де пишеться про успіх, якогось артиста чи художнього колективу, бувають вислови: „Виступ співака користувався незмінним успіхом“; „Танцювальний ансамбль Вірського користується в Парижі величезним успіхом“; „Артист користується увагою“.

Чи слушно вдаватися в таких випадках до дієслова користуватися, як у російській мові до відповідного дієслова пользоваться: „Пьеса пользуется большим успехом у зрителей“? Ні, в українській мові дієслова користуватися, користатися, користати мають вужче поле застосування, справді вказуючи на одержання якоїсь користі чи прибутку: „І благо тому чоловікові, котрий користується з сього світла“ (Г. Квітка-Основ’яненко); „Прикро, але поки що доводилося користатися допомогою товаришів“ (М. Олійник); „Не штука, хлопче, сто штук знати! А штука є: з одної користати“ (Ю. Федькович); „Користую милим часом“ (Леся Українка).

Такому російському вислову, як пользоваться дурной репутацией, відповідають українські: недобру славу мати, в неславі бути; російському пользоваться славой (успехом) — український мати славу (успіх).

У наведених на початку фразах дієслово користуватися було б до речі тільки в тому разі, коли б ми хотіли сказати, що співак зі свого виступу мав ту чи іншу користь, так само як і танцювальний ансамбль Вірського; раз про це тут і мови нема, то треба було висловитись так: „Виступ співака мав незмінний успіх“, „Танцювальний ансамбль Вірського має величезний успіх“ (або „визначається великим успіхом“), „Артист привертає увагу“.

§30. Крокувати, простувати, іти...

Останнім часом у періодичних і неперіодичних виданнях дуже поширилось нове дієслово крокувати. Крокують по сторінках художніх творів люди („Через годину Пархоменко крокував з своєю командою по вулицях міста“), крокує по сторінках журналів весна („Цього року по ланах крокує рання весна“), крокує по шпальтах газет навіть Першотравень („Києвом крокує Першотравень“). Від цього слова молоді письменники творять похідні дієслова: прикрокувати, закрокувати („Спинив бричку, скочив на землю і швидко закрокував сюди“).

Цих дієслів не знала українська класична література, як фольклор, легко обходячись давніми словами: простувати („Явдоха і Галя ведуть під руки Петра, за ними простує Гринько“. — Панас Мирний), рушати („Всі рушили за ватажком Андрієм Корчакою“. — І. Нечуй-Левицький), іти („Йде весна запашна, перлами, квітами закосичена“. — П. Тичина), подаватися, податися („Теофіл мовчки встає і подається геть“. — Леся Українка), прямувати („Товариство на Січ прямувало“. — Т. Шевченко), маршувати (Українсько-російський словник АН УРСР; Словник Б. Грінченка), ступати („Не знаю, чи вітер травицю торкає, чи постать кохана край мене ступає“. — Олена Пчілка).

Як бачимо, в українській мові є досить слів, щоб не виникала потреба створювати неологізм; чи не природніше звучали б наведені вище фрази, якби замість цього крокувати, що так причарувало письменників і журналістів, поставити давні слова: „Через годину Пархоменко маршував зі своєю командою по місту“; „Цього року по ланах ступає (іде) рання весна“; „Києвом простує Першотравень“?

Мірилом потрібності й життєвості неологізму є народ і його мова: потрібне й доречне народ швидко сприймає й засвоює з книжок і преси, непотрібне, як ось, приміром, слово позаяк, що намагалося колись витиснути з ужитку давні слова бо, через те що, тому що, відкидає. Такою є й доля цього штучного, непотрібного крокувати: хоч воно й увійшло разом зі словом позаяк до наших академічних словників, та народ не сприйняв його, бо щось так і не чути, щоб десь на Україні казали: „Голова колгоспу крокує до правління, а бригадир закрокував до своєї бригади“, — а кажуть і, очевидно, далі казатимуть: „Голова колгоспу йде до правління, а бригадир подався (пішов) до своєї бригади“.

Треба пам’ятати, що іменник крок, який лежить в основі дієслова крокувати, означає українською мовою „відстань між ногами, що рухаються“, а не „рух“, як у російській мові шаг. На позначення руху є інші українські слова: хід, хода („Шкода ходу до поганого роду“. — Прислів’я; „Впоперек дороги тихою ходою повз мене йшов старий дідок“. — Я. Щоголів; „Замовк Ярема, зажурився, поїхав ходою“. — Т. Шевченко; наддавати ходу або ходи. — Українсько-російський словник АН УРСР; „Забрехали на подвір’ї собаки, почувши ходу людини“. — М. Стельмах); ступа („На тому березі почулася

кінська ступа“. — М. Коцюбинський; „Проти вітру повільною ступою ішли коні“. — С. Чорнобривець).

Отже, треба не допускати штучних висловів типу „ішов тихим кроком“, „прискорив кроки“ тощо.

Хибно створеною була й військова команда кроком руш відповідно до російської шагом марш. Українським відповідником до російських слів шаг, поступь є хід: „Екзекутор перейшов скорим ходом по хаті і стукнув палицею в один, другий і третій кут“ (М. Черемшина). Отже, й у військовій команді треба замість слова крок поставити хід: ходом руш, як це й зробили згодом чи не самі творці цієї команди.

§31. Курити чи палити цигарки й люльки?

Як правильніше сказати по-українському: курити чи палити цигарки й люльки? Адже чуємо з уст і читаємо: „Я більше не палю — кинув“; „Тут палити заборонено“; „Курити — в туалеті“ тощо. Не тільки в сучасній нашій літературі можна прочитати: „Гетьман дивився у вогонь і спокійно палив люльку“ (Н. Рибак), — а й у класичній часом виявляємо такий самий вислів. Проте в народному мовленні більше чуємо слово курити, аніж палити: „Та й викрешем вогню, та й закурим люльку, не журися!“ (народна пісня); „Дурень нічим ся не журить, горілку п'є та люльку курить!“ (М. Номис).

Дієслово палити в значенні „курити тютюн“ зайшло до української мови з польської, але воно має й інше значення — „розводити вогонь (багаття, пожежу)“, „знищувати вогнем“: „Вони довели людям, що не треба палити та й руйнувати народне добро“ (М. Коцюбинський), — від чого виник іменник палій — „людина, що нищить щось вогнем“. Того, хто курить тютюн, звуть курець, а не палій. Отже, вислови курити тютюн і палити тютюн — тотожні, паралельні. Але через те, що слово палити має два значення, краще уникати непотрібного паралелізму й там, де мовиться про тютюнові вироби, вживати тільки слова курити й курець: „Я — більше не курець: місяць тому кинув курити“. А взагалі краще — не курити (палити).

§32. Листати й гортати, перегортати, перегортувати

„Листає протяг потемнілі книги“, — читаємо в одному сучасному вірші, хоча давно відомо, що сторінки книжок і журналів не листають, а гортають, перегортають, перегортують: „Він жадібно почав гортати в букініста сторінки книги“ (П. Тичина); „Перегорни ще сторінку і там побачиш“ (із живих уст). Таке, ніби нове, слово листати аж ніяк не можна вважати за неологізм, бо його скальковано з російського дієслова листать і свідчить воно не про творчі пошуки автора, а про брак доброго знання української мови, отже, не збагачує її на ще одне слово, а засмічує.

§33. Матися, бути, траплятися, мати

„У нашому магазині мається великий вибір зимового одягу“, — читаємо в оголошенні; „Такі явища маються ще в нашому побуті, але з ними йде рішуча боротьба“, — читаємо в районній газеті; „Усі скарги, що малися в нас, ми висловили“, — чуємо з уст промовця, і в усіх цих фразах дієслово матися виступає недоречно, його треба замінити іншими словами. Чому? Адже

це дієслово є в українській мові, наприклад: „Поборовся б і я, може, якби малось сили“ (Т. Шевченко); „Якби так малось, як не мається, так що б то було!“ (М. Номис). Хоч дієслово матися є в сучасній українській мові, та його вживають рідше, ніж у російській діловій мові иметься, на зразок висловів иметься в продаже, имеются случаи тощо. У таких випадках треба вдаватись до дієслова бути: „У нашому магазині (чи крамниці) є великий вибір зимового одягу“. У деяких текстах може прислужитись дієслово траплятися: „Такі явища трапляються ще в нашому побуті“, — а інколи й дієслово мати: „Усі скарги, що ми мали, ми висловили“, — або: „Усі скарги, що в нас були, ми висловили“.

Дієсловом матися послугуємось у таких висловах: матись на обачності (бачності). („Не забудь, що я тобі сказав, і майся на бачності“. — І. Франко), матись на увазі, матись на думці („Малось на думці вже закінчити косовицю, та пішли дощі“. — З живих уст). Крім того, це дієслово буває синонімом до слів почуватися, жити: „Стара тим часом розпитувала про нього, як він собі мається“ (Марко Вовчок) ; „Здоров, Воле, пане свату! Ой як ся маєш, як живеш?“ (І. Котляревський), — також до слів передбачатися, намірятися: „По обіді малося плоскінь брати“ (А. Головко); „Скоро вже й весілля малось бути“ (Б. Грінченко).

§34. Мусити, бути повинним, мати щось зробити, належить, годиться, слід, варто, треба

У повсякденному усному мовленні, ба навіть у художніх творах дієслово мусити витискує останнім часом інші, більш підхожі для того чи іншого випадку — дієслова. Кажуть, наприклад: „Я мушу сьогодні прийти до вас поговорити про всяку всячину“, — коли тут краще було б сказати: „Я маю сьогодні прийти до вас. ..“ Чому саме так? А тому, що дієслово мусити вказує на крайній ступінь потреби („Татари мусили відступити назад, щоб не замочити капців“. — М. Коцюбинський), а яка тут крайня потреба, коли хочуть говорити про всяку всячину! Інша річ, коли йдеться про щось серйозне, поважне, — тоді треба сказати: „Я мушу до вас прийти в одній невідкладній справі“.

Так само не на своєму місці стоїть форма дієслова мусити в реченні: „Усі робітники мусять знати правила техніки безпеки“, — бо тут теж ідеться не про крайній ступінь потреби, а лише про обов'язок чи бажаність чогось. У таких випадках більше підходять слова належить, годиться, треба та інші або сполука бути повинним, яких і треба вживати: „Усім робітникам належить (годиться, слід, варто, треба) знати правила...“

Якщо такої категоричності потреби чи обов'язку нема, тоді треба користуватись висловом із дієсловом мати: „Підвода мала приїхати до Кам'яного вночі“ (І. Нечуй-Левицький); „Ось слухайте, щось маю вам сказать“ (Є. Гребінка).

§35. Нагадувати, скидатися, бути схожим, бути подібним

Великого навантаження часом надають молоді письменники й журналісти дієслову нагадувати, поширюючи його значеннєві функції: „Низенький, білобровий, з невеликим, як кулачок, обличчям, Ілько Голубчик нагадував тепер

настовбурченого горобця“; „В цей час скеля нагадує давню, як дума, вежу“;„Видзвонювала по камінню вода, нагадуючи дзвінкий дитячий лемент“.

Наша класика й народне мовлення вживали дієслова нагадувати тільки в розумінні „відтворювати в пам'яті“, а не „створювати в уяві образ“, як це зроблено в наведених сучасних фразах: „Смерті сподіваюсь, а ридаю, мов дитина, як я нагадаю Катерину“ (Т. Шевченко); „Нагадаєш же мені, щоб я не забула, що мати веліли“ (Словник Б. Грінченка). Якщо треба було висловитися, що зовнішній вигляд чогось створює в уяві певний образ, тоді українські класики й народне мовлення шукали інших слів: „На вершині й ворона скидається на орла“ (приказка); „А дитяточко, нівроку йому, гарненьке; на неї трохи скинулося, а трохи на батька“ (Панас Мирний); „Вона була схожа на Нимидору“ (І. Нечуй-Левицький); „Ой, як же ви подібні до мого покійного брата!“ (з живих уст).

З уваги до наших мовних традицій авторам наведених на початку фраз треба було написати: „Ілько Голубчик був тепер подібний до настовбурченого горобця“;„Скеля скидається на давню, як дума, вежу“; „Видзвонювала по камінню вода, подібна (чи схожа) на дзвінкий дитячий лемент“ (або: „Подібно до дзвінкого дитячого лементу, видзвонювала по камінню вода“).

§36. Нервувати й нервуватися

Дуже часто, надто в деяких південних говорах, уживають слова нервувати в невластивому йому значенні: „Він цілий день нервує й ніяк не може заспокоїтися“. Нервувати людину може хтось інший, а не вона саму себе: „Особливо це чомусь нервувало, непокоїло Никанора“ (І. Ле). Коли треба висловитися, що людина перебуває в збудженому, нервовому стані, тоді слід послуговатись дієсловом нервуватися: „Руднєв щогодини запитував Ковпака про хід роботи і, одержуючи невтішні відповіді, нервувався“ (П. Воронько).

§37. Носити ім'я, зватися, мати назву

„Ця вулиця носить ім'я Кобзаря“; „Театр заслужено носить славне ім'я корифея української сцени“, — чуємо часто в промовах і читаємо в газетних статтях.

Дієслово носити має в українській мові точно визначений зміст: „Ненагодоване і босе сорочку до зносу носить“ (Т. Шевченко); вживають його також у переносному значенні, в образних висловах, де мовиться про рух, дію: „Таки явивсь! Де тебе носило так довго?“ (Леся Українка); кажуть і про коней: „Мене коні не раз носили“ (Словник Б. Грінченка), — або в розумінні „підіймати“, відповідно до російського слова вздымать: „Кашель носив його груди“ (І. Франко). Але це дієслово в українській мові не повязують із речами нерухомими, які не можуть щось нести. Коли говориться про найменування вулиці чи якогось закладу, тоді вживають дієслова зватись або мати назву. „На нашому заводі, що зветься „Світлий шлях“, вона одна працює на чотирьох станках“ (Г. Бойко); „Ця вулиця має назву Першого травня“ (з живих уст).

§38. Обеззброїти, роззброїти, озброїти

За аналогією до книжного творення дієслів із префіксом обез- — обездолити, обезкровити, обезсилити, обезчестити — поряд із природними знедолити, знекровити, збезчестити — змодельовано дієслово обеззброїти: „Решта банди перейшла кордон, де її обеззброїли й інтернували". Але яка потреба в цьому паралельному слові, що за значенням нічим не відрізняється від дієслова роззброїти? Хіба погано передає той самий зміст це дієслово, приміром, у фразах:„Міліція нагнала басмачів у Кзил-Су, дев'ять чоловік роззброїла" (І. Ле); „Його роззброїла та непохитна впевненість, яка прозвучала в голосі бригадира" (С. Журахович)?

Із префіксом о- є в українській мові дієслово озброювати, що має протилежне значення: „Могутні були новгородські бояри та купці, не один полк могли озброїти, та ще й зброя яка!" (А. Хижняк).

§39. Облюбувати й уподобати

До паралельних дієслів з однаковим значенням належать дієслова облюбувати й уподобати: „Він облюбував уже собі місце, щоб звідти все було видно"(А. Шиян); „А я тобі заспіваю другої, коли цеї не вподобав" (П. Куліш); „Не вподобав козак дівки, пішов до вдовиці" (П. Чубинський). Зрідка можна натрапити на дієслово облюбувати в українській класичній літературі, зате в сучасній воно явно переважає над дієсловом уподобати й навіть витискує його. Чи є потреба в такому паралелізмі, чи збагачує це нашу мову? Певно, ні, бо, не маючи ніякої різниці між собою, такі паралельні слова стоять на заваді вточненню вислову, тим більше, що в українських діалектах є близьке до дієслова облюбувати — облюбити, що має значення „полюбити", а не „вибрати те, що сподобалось": „Я собі облюбив тебе ще змолоду" (Народні пісні зі збірки Я. Головацького).

§40. Одягати й надівати, узувати й обувати

Дієслова одягати й надівати — не зовсім тотожні, як то здається тим, хто каже: „Одягни шапку"; „Дід одяг окуляри". Одягати можна одежу: сорочку, спідницю, пальто, кожух тощо („Степан сідлає коня, свого товариша, й жупан одягає". — Т. Шевченко; „Одягли в нову одежину, як панночку". — Панас Мирний), — а шапку й окуляри надівають: „Що це за дівчина? Де вона взялася в нашому селі? — думав молодий Джеря, надіваючи шапку і перекидаючи свитку через плече" (І. Нечуй-Левицький); „Надівши сині окуляри, він сів під грушею" (І. Нечуй-Левицький). Узуття — чоботи, черевики, калоші тощо — взувають: „Сніг рипів під Раїсиними ногами (калоші вона забула взути)" (М. Коцюбинський); „Він швиденько одягнув пальто, взув калоші" (А. Шиян), — обувають: „червоні чоботи обула" (І. Котляревський).

§41. Питається, постає (виникає) питання, спитати б

„Збудували вони такий великий будинок, а питається — для кого, хто в нім жити буде?" — читаємо в газеті, й одразу впадає в очі слово питається, недоречне тут у такій формі, ніби автор статті буквалістично переклав російську фразу „а спрашивается — для кого".

Дієслово питатися в українській мові стоїть завжди в особовій формі: „Посіяно, поорано, та й нікому жати, питається син матусі: — Що будем діяти?" (народна пісня). У тих випадках, де мовиться. що виникає питання відповідно до російського безособового спрашивается, треба писати постає (виникає) питання: „Після огляду виставки мимоволі постає те ж прикре питання, що виникає іноді після читання деяких романів та повістей..." (О. Довженко), спитати б: „Він усе мудрує над книжками, а спитати б: чи їстиме він із того хліб?" (із живих уст).

Отож, у газетній фразі треба було написати: „...а спитати б — для кого..."

На жаль, ця помилка дуже часто трапляється в наших журналістів.

§42. Підозрівати, запідозрювати, гадки не мати, на думку не спадати

Дієслова підозрівати, запідозрювати означають українською мовою „припускати вчинення злочину чи якоїсь недоброї дії": „Підозріваю, що він — підкуплений" (І. Франко); „Пам'ятайте ж, спокійніш дивіться, щоб не запідозрили" (Марко Вовчок).

У сучасній усній і писемній мові цим дієсловам надають невластивого значення: „Він не запідозрював того, що його „Світлана"(моточовен) вже розвила найвищу швидкість". Тут нема кого чи чого запідозрювати в чомусь, а тому треба вдаватись до інших українських висловів: гадки не мати („Не журиться Катерина і гадки не має". — Т. Шевченко), на думку не спадати („Мені й на думку не спадало, що вона вже все знає". — З живих уст).

§43. Повезти, пощастити, поталанити

Дієслово повезти має свої синоніми пощастити („Може, на той рік пощастить мені зібрати більше матеріалу..." — М. Коцюбинський; „Якби тільки пощастило Артемові з хлопцями!" — А. Головко), поталанити („Еге-ге! поталанило мені, — радіє старий", — М. Коцюбинський). Останнім часом воно витискує ці синоніми: „Дивись, як йому повезло: купив один квиток і виграв „Ниву".

Основне значення дієслова повезти — „почати переміщати що-небудь транспортним засобом" („Порадились разом, і Прокіп повіз продавати пшеницю". — М. Коцюбинський). Чому б не залишити йому тільки це значення, а в інших випадках послугуватись дієсловами пощастити, поталанити: „Дивись, як йому пощастило (поталанило): купив один квиток і виграв „Ниву"?

§44. Повстати (повставати) й постати (поставати)

Дехто не розрізняє схожих слів повстати й постати, через те каже: „Отоді передо мною повстала проблема — як мені жити в такому становищі далі?"

Слова повставати, повстати означають „підніматися (піднятися), вставати (встати) відразу кільком людям": „Повставали з-за столу, подякували хазяїнові" (Панас Мирний), „пробуджуватися (пробудитися) до активних дій", „учиняти (учинити) заколот, повстання", „діяти (подіяти) вороже до когось": „І соромно мені вам зізнаватися, що повстав я проти шлюбу" (Ю. Яновський). Слова постати, поставати означають „виникнути (виникати), утворитися (утворюватися)": „Силами ентузіастів-запоріжбудівців постала з руїн

„Теплоелектроцентраль“ (Остап Вишня); „Ні, я покорити її не здолаю, ту пісню безумну, що з туги постала“ (Леся Українка).

З цього видно, що в першій помилковій фразі треба було сказати: „Отоді передо мною постала проблема...“

§45. Показувати (подавати) вигляд — давати взнаки, навзнаки не давати

Через незнання української фразеології дехто механічно переносить в українську мову російські вислови, надаючи їм нібито української зовнішності. Отак російські вислови показывать вид, не показывать вида перекладають: „Він показув вигляд, наче все розуміє“; „Вона й вигляду не подала, що образилася“. Проте є давні українські вислови з цим значенням: давати взнаки (Словник Б. Грінченка); навзнаки не давати (Словник за редакцією А. Кримського). Отже, треба казати: „Він дає взнаки, наче все розуміє“; „Вона й навзнаки не дала, що образилась“.

§46. Поширювати й розповсюджувати

Дієслова поширювати й розповсюджувати часто плутають і ставлять їх не там, де слід: „Із нового року в нас на тридцять примірників більше поширили журнал „Жовтень“; „Досвід передовиків став швидко розповсюджуватися по всій області“ .

Дієслово поширювати означає „збільшувати в обсязі, в масі чи просторі“: „Хто відкриває прийдешність нашому почуттю, той поширює межі вічності нашій душі“ (Леся Українка); аналогічне значення має й зворотна форма цього дієслова — поширюватися: „Мабуть, ніде доцільна думка, свіжа ініціатива не поширюється з такою блискавичною швидкістю, як на фронті“ (О. Гончар).

Дієслово розповсюджувати (розповсюджуватися) означає „розподіляти (розподілятися) по багатьох місцях чи скрізь, але не суцільною масою, а окремими предметами з маси“: „Зараз будемо вивчати, як бур'яни розповсюджують своє насіння“ (О. Донченко); „Ми розповсюдили в нашому селі багато примірників Шевченкового „Кобзаря“ (з живих уст).

Отже, в перших двох фразах треба було написати: „на тридцять примірників більше розповсюдили журнал“, „Досвід передовиків став швидко поширюватись“.

§47. Почати (починати) й стати (ставати)

Часто на письмі й в усному мовленні надуживають дієсловом почати (починати): „Одержавши цю звістку, Галя почала плакати“; „Почувши це, він почав сміятися“, — хоч це дієслово має далеко вужчу сферу вживання, ніж відповідні слова в російській мові начать (начинать), де цілком природно звучать фрази: „Получив зто известие, Галя начала плакать“; „Услышав это, он начал смеяться“. В українській класичній літературі й фольклорі дієслово почати виступає тоді коли мовиться про початок якоїсь дії: „Коли почав орать, так у сопілку не грать“ (М. Номис); „А Настя вже шістнадцятий рочок починає“ (Марко Вовчок). Коли в фразі нема наголошення про початок

дії, а мовиться про якусь дію взагалі чи про перехід від одної дії до другої, тоді наша класика й фольклор уживали дієслова стати: „Стала вона до діброви учащати“ (Марко Вовчок); „Ждала, ждала козаченька та й плакати стала“ (народна пісня); „Ой став козак цар-зілля копати стала над ним зозуля кувати“ (народна пісня).

§48. Привести й призвести

Дієслова привести й призвести — дуже подібні одне до одного, й, мабуть, тому трапляються помилки, коли дієслово привести виступає замість призвести: „Ця задавнена хвороба привела до ускладнень і трагічного кінця“.

Дієслово привести ставимо в його безпосередньому значенні: „І справді: чому вона не йде? Ходімо силою її приведемо“ (Панас Мирний), — або в переносному значенні — „породити“: „Один у другого питаєм, нащо нас мати привела? Чи для добра? Чи то для зла?“ (Т .Шевченко), — чи в таких висловах, як привести до пам'яті, привести в рух, привести до рівноваги тощо. А коли мовиться про щось таке, що спричинилось до певних неґативних наслідків, тоді послугуються дієсловом призвести: „Рана загоювалась, але виснаження і застуда призвели до захворювання на туберкульоз“ (С. Скляренко). Отож, у наведеній вище фразі треба було поставити дієслово призвести: „задавнена хвороба призвела до ускладнень...“.

§49. Приймати участь — брати участь, приймати пропозицію — ухвалювати пропозицію

Недобре надруковано в одній районній газеті: „У збиральній кампанії прийняли участь не тільки школярі, а й старі люди села“. Тут треба було написати взяли участь, як і в інших аналогічних випадках: „Чув Прохор, що Зінька брала участь у виставі“ (А. Шиян).

Дієслово приймати буде слушне там, де воно має значення „одержувати, перебирати“ („Месники дужі приймуть мою зброю“. — Леся Українка), „брати“ („Ну, нема часу балакати, — приймай гроші“. — Словник Б. Грінченка), „зачислювати до установи, закладу, організації“ („Приймали там мене в селі до комсомольських лав“. — М. Нагнибіда), „давати комусь притулок, пригощати“ („Прийняв його Бородай на зиму за харч та одежу“. — Панас Мирний), „уважати за когось“ („То ви мене приймаєте за вітрогонку?“ — І. Нечуй-Левицький), „забирати“ („Лаврін прийняв драбину“. — І. Нечуй-Левицький).

Негаразд буде по-українському сказати прийняти пропозицію; треба — схвалити пропозицію, якщо присутні на зборах поставились до запропонованого прихильно, й ухвалити пропозицію, якщо пропозиція стала резолюцією зборів. Узагалі, замість вислову прийняти постанову краще користуватись тільки дієсловом ухвалити або постановити: „Учора на зборах ухвалили колгоспники відправити в Ленінград вагон кавунів та динь“ (О. Донченко).

§50. Присвоїти й надати

У друкованих виданнях, а звідси й у живому мовленні трапляється дієслово присвоїти в невластивому йому значенні: „Артистові присвоїли звання заслуженого артиста республіки“.

Дієслово присвоїти має в українській мові два значення: „привласнити“ („Такий захланний, він ще навіть за німців присвоїв собі Ротову ниву під лісом“. — П. Козланюк) і „прийняти до громади, товариства або визнати за свого“ („Ото ви присвоїли собі цигана, а він у вашому селі і краде коні“. — Словник Б. Грінченка). Коли мовиться про те, що комусь дано звання, ордени чи якісь права, слід послугуватись дієсловом надати (надавати).

Відповідно до цього треба ставити похідний від дієслова надати дієприкметник наданий, а не присвоєний, який забарвлює фразу небажаним неґативним відтінком: „Наданим високим званням треба пишатись і не зганьбити його недобрими вчинками“. Дієслово присвоїти буде на своєму місці в такій фразі: „Авантюрник самочинно присвоїв собі звання заслуженого артиста, підробивши документи, але його вчасно викрито й належно покарано“.

§51. Продовжувати, продовжуватися, далі тривати

Не тільки в сучасних публіцистичних творах, а навіть у белетристиці часто виступають слова продовжувати, продовжуватися: „Він продовжує користуватися моєю допомогою, хоч міг би вже й обійтися без неї“; „Незважаючи на великі досягнення, він невтомно продовжує свої дослідження“; „Пошесть грипу продовжується“; „Наша робота успішно продовжується“.

Дієслово продовжити (продовжувати) означає українською мовою „зробити (робити) довшим, тривалішим“: „Нехай бог віку продовжить“ (Ганна Барвінок);„Продовжимо й тепер наше змагання“ (Ю. Яновський); відповідним є значення й у дієслова продовжитися (продовжуватися): „Наша знов оновиться країна, наш народ продовжиться в роду“ (П. Тичина). До російських висловів продолжает пользоваться, продолжает свои исследования в українській мові є свої звороти з прислівником далі й тим або іншим дієсловом: „Він і далі користується моєю допомогою“, „він невтомно провадить далі свої дослідження“ (або „невтомно досліджує й далі“).

Для російського продолжаться український відповідник — тривати (відбуватися, точитися, йти) з прислівником далі або й без нього: „Пошесть грипу триває далі“; „Наша робота успішно йде далі“; „Неспокій однак триває довго“ (Леся Українка); „Життя точилось своєю чергою“ (М. Коцюбинський). Негаразд наприкінці частини оповідання чи статті, якщо їх мають друкувати в кількох номерах періодичного видання, писати: продовження буде, — слід, як завжди писалось: далі буде.

§52. Рахувати, рахуватися, числити, числитися, уважати

Ще й досі трапляються такі вислови: „Я рахую, що так робити не можна“; „З тим треба числитися“, — а в одній районній газеті було надруковано навіть таке: „Доярка Петрушак стоїть у колгоспі на доброму рахунку“. Усі ці вислови — неправильні, бо дієслова рахувати, рахуватися, числити, числитися та іменник рахунок — це тільки математичні поняття: „А було колись так, що люди не знали, як рахувати час“ (М. Коцюбинський); „Легше з ведмедем борюкатися, ніж із паном рахуватися“ (прислів'я); „Бабуня шептала молитву, а я, приклякнувши і спираючись ліктями на її колінах, числила морщинки, що повкладалися над її очима“ (М. Коцюбинський); „Раніше хоча хлопець і числився членом товариства „Спартак“, проте спортом не особливо захоплювався...“ (О. Гончар). У деяких південно-західних говорах дієсловам числити,

числитися надається значення „уважати, сподіватися, покладатися“: „Я задумав видавати місячник літературний... Я знаю твоє гарне перо, чи можу на тебе числити в тім ділі?“ (І. Франко); „Тяжко з батьком не числитись, тяжко й матір... не любити“ (Н. Кобринська), — але сучасна українська літературна мова цього не допускає: „Вона сподівалася, що Марина почне говорити перша, а дівчина все мовчала“ (В. Собко); „Тепер я можу вам порадити не поспішати і не дуже покладатися на час“ (І. Кочерга); „Уважайте, що я вам не давала руки“ (Леся Українка).

До дієслів рахувати, числити є ще в нашій мові синонім лічити („Де гроші лічать, там не пхайся“. — М. Номис), від якого походять іменники лічба („Он бачиш поза зорями ще зорі... нема їм лічби“. — Ганна Барвінок) і лічильник („У напруженій тиші чітко цокотіли лічильники кенотронного апарата“. — Я. Баш) і прикметник лічильний (лічильна машина. — Українсько-російський словник АН УРСР).

Із цього випливає, що в перших фразах треба було написати так: „Я вважаю“; „На це треба вважати“; „Про доярку Петрушак іде в колгоспі добра слава“ (або „Доярка Петрушак має в колгоспі добру славу“).

§53. Розглагольствувати й просторікувати, просторікати, патякати, теревенити, балабонити, талалаїти

Дуже часто натрапляємо в газетних статтях на дієслово розглагольствувати: „Тут треба не розглагольствувати про несприятливі умови, а й діло робити“. Яка потреба в цьому важкому старослов'янізмі, коли є природні, зрозумілі українські слова просторікувати, просторікати: „Годі просторікувати“ (М. Номис); „Пишається, неначе пан, і просторікать заходився“ (Л. Глібов); „Що мені вітер, що мені хвиля“, — добродушно просторікував Шандор“ (О. Гончар). Нема ніякої потреби, тим більше, що такі, не до речі вжиті, старослов'янізми віддаляють мову газети від живого мовлення народу, де напевно кажуть: „Тут треба не просторікувати (або не патякати, не теревенити, не балабонити, не талалаїти) про несприятливі умови, а — діло робити“.

§54. Розташуватися, розміститися, отаборитись, стояти, лежати

Помилково думають ті, хто вважає, ніби українські слова розташуватися, розташований цілком відповідають російським расположиться, расположенный, і кажуть: „Наш завод розташований неподалеку від залізниці“; „Місто Одеса розташоване на березі Чорного моря“.

Дієслово розташуватись означає „тимчасово розміститися, стати, отаборитися“; до того ж воно стосується тільки людей, людського колективу, а не будівель, міст тощо: „Біля села була невеличка станційка, де розташувався штаб полку“ (О. Досвітній); „Що ти розташувався тут, як на базарі?“ (з живих уст). В інших випадках треба вдаватись до дієслів розміщати, розмістити („Він розстебнув портфель і вийняв кілька записних книжок, блокнотів і довгих аркушів паперу. Це все він розмістив на своїх колінах“. — О. Іваненко), розміщатися, розміститися („Комсомольський клуб розмістився в колишньому будинку пана пристава“. — А. Шиян), отаборитися („От цар і отаборився над морем“. — Казка), стояти („Село Келеберда стоїть на ліво-

му березі Дніпра“. — Ю. Яновський), лежати („Перед ним лежав на десятки кілометрів рівний степ“. — П. Панч).

Звичайно, у перших двох фразах треба було написати: „Завод стоїть недалеко від залізниці“; „Місто Одеса лежить (чи розкинулось) на березі...“.

§55. Співпадати й збігатися, сходитись, зійтись

„Моя точка зору не співпадає з думкою моїх колег“, — читаємо в одній дисертації, де науковий працівник забув або не знав, що дієслова співпадати нема в українській мові, це — калька з російського совпадать. Натомість у нашій мові є слова, що цілком відповідають значенням цього російського слова: збігатися („Найближчий розгляд показує, що погляди багатьох вчених різних країн на найважливіші проблеми, що хвилюють зараз людство, цілком збігаються“. — З газет), сходитись („Дивувались трохи, що слова проповіді і вчинки батющини не зовсім сходяться якось“. — М. Коцюбинський), зійтися („От бачиш, се випадок нещасливий, — він мовив навмання, не знав, що вигад зійдеться з правдою“. — Леся Українка).

Цих слів і слід додержуватись, замість того щоб творити без усякої потреби нові недоладні слова на кшталт „співпадати“.

§56. Терпіти (потерпіти), страждати (постраждати), зазнавати (зазнати)

Дієслову терпіти (потерпіти) надають іноді більшого функціонального значення, ніж те випливає з мовної традиції: „Україна дуже потерпіла під час німецько-фашистської навали“. А тим часом це дієслово означає лиш „виявити терпіння протягом певного часу“: „Поживемо ще, потерпимо ще за гріхи наші на сім світі“ (Г. Квітка-Основ’яненко); „Потерпіть, мамо, ще трохи“ (Панас Мирний). Як відповідники до російського дієслова потерпеть у значенні „зазнати болю, страждання, муки“ є такі слова в українській мові: страждати (постраждати) („Мій дорогий, коли б ти знав, як тяжко мені, що ти за мене постраждав“. — Леся Українка), зазнавати (зазнати) („Наші діди зазнали біди, наші внуки зазнають муки“. — М. Номис; „Багато горя зазнала моя Саша, а тут іще я роблю їй боляче“. — А. Шиян). Цих дієслів і треба додержуватись залежно від тексту: „Україна дуже постраждала під час німецько-фашистської навали“.

§57. Тиснути, муляти, мулити, трудити, душити, давити

„Тиснуть гостроносі чоботи останньої моди“, — читаємо в одному сучасному художньому творі. Але і, українська класика й народне мовлення засвідчують у дієслові тиснути інше значення: „А сам же тисну ніж у жмені, — аж пальці заклякли“ (М. Коцюбинський); „Троянці сильно наступали і тиснули своїх врагів“ (І. Котляревський); „Свій своєму лиха не мислить: як побачить на сухому, то в болото тисне“ (М. Номис). Коли дошкуляє взуття, одяг тощо, тоді наша класика й народне мовлення вживають дієслова мулити (іноді муляти), трудити, душити, давити: „І червоні чоботи мулять“ (М. Номис); „Щось муляє під коліном“(Ганна Барвінок); „Старий дедалі все старів, горбатів; частіше жалівся: то те болить, то те трудить“ (Панас Мирний); „Комір душить (давить) шию“ (Словник за редакцією А. Кримського).

Отож, у фразі з сучасного художнього твору треба було написати: „Мулять (муляють) гостроносі чоботи...“

§58. Трапитися, статися, скоїтися, зчинитися, учинитися

У сучасній художній літературі, а звідси в публіцистиці й діловій мові дієслово трапитись має тенденцію поширюватися, переходячи за свої значенєві межі й поглинаючи інші дієслова. Кажуть і пишуть, наприклад: „Учора з моїм братом трапилася біда — попав на вулиці під автомашину“, — хоч тут куди більше підходять: сталась, скоїлась, зчинилась, учинилась біда.

У нашій класичній літературі й живому народному мовленні дієслова траплятися, трапитися стоять звичайно тоді, коли хочуть висловити дію, неозначену в часі, коли щось відбувалося чи відбулось у дуже віддаленому часі: „Наталці траплялись женихи“ (І. Котляревський); „Трапляється, часом тихенько заплаче“ (Т. Шевченко); „На віку, як на довгій ниві, всього трапляється: і кукіль, і пшениця“ (прислів'я).

Там, де якась подія, а надто якесь лихо відбулись не так давно, де вони мають виразніший щодо часу характер, — треба шукати інших підхожих слів: статися („Жінка занедужала. Не знаємо, що з нею й сталося“. — Панас Мирний; „Не так сталось, як гадалось“. — Приповідка), скоїтися („Що там скоїлося вчора межи вами, що Олександра прибігла до нас, мов несамовита?“ — М. Коцюбинський), зчинитися („Тут гримнув залп, зчинилося таке, мов буря всіх крилом своїм торкнула“. — П. Тичина), учинитися („Скажіть мені, будь ласка, що тут учинилося?“ — Панас Мирний).

§59. Улаштувати, залагодити, заладнати, поладнати, полагодити

Таку саму тенденцію поширюватись і поглинати інші слова виявляє дієслово влаштувати, надто коли воно буває пов'язане в реченні з іменником справа: „Коли влаштую всі справи, тоді й прийду додому“. Дієслово влаштувати відповідає російському устроить: „Стефан Потоцький часто влаштовував урочисті бенкети й полювання“ (З. Тулуб); „Заремба влаштував її з допомогою Ковіньки в конторі депо“ (О. Донченко). А коли йдеться про справи, то краще користуватись дієсловами: залагодити („Мені байдуже, як він залагодить справу“. — М. Коцюбинський), заладнати („Це треба заладнати, бо доки ви будете дурниці витівати, а я дивитися!“ — Переклад М. Рильського), поладнати („Ну, звісно, щодо грошових справ, то ми з Вами якось поладнаємо, коли я буду в Чернігові“. — М. Коцюбинський), полагодити („Справу свою завтра полагодите, а тепер їдьте зі мною на весілля“. — О. Маковей).

§60. Уявляти, являти, бути, уява, уявлення

„А що уявляє собою це явище — випадок чи закономірність?“ — іноді кажуть помилково, замість правильного: „А що це за явище?“, „А що являє собою (або становить) це явище?“.

Уявляти собі щось може тільки людина внаслідок діяльності її мозку, яку ми називаємо уявою; а продуктом уяви є уявлення про щось чи про когось: „Чудно, всі гострі хвилини в моїй уяві зв'язано з ніччю й дощем“

(Ю. Яновський); „Димарі в моїй уяві встають, як привиди ласкаві...“ (В. Сосюра); „Не мав Бородавка жодного уявлення про тактику і стратегію“ (З. Тулуб). Тому й кажемо: „Наша уява не може ще охопити сьогодні всієї величі майбутніх міжпланетних польотів“, але: „Мій дід не мав ніякого уявлення не то що про космічний корабель, а навіть про звичайний літак“. Сказати „Дід не мав уяви“ не можна, бо уява в нього була, тільки вона не створила уявлення про літак.

§61. Ходить, мова мовиться, мовитись, річ у тім, ітися (ідеться), у тім сила

За польською мовою, подекуди, надто в південно-західних говорах України, кажуть: „Тут ходить не о (про) волю, а о (про) мус“. Нема потреби запозичати з інших мов слова, коли є свої, українські: мова мовиться („Батько промовив ті слова так спокійно, наче мова мовилася про когось іншого, а не про нього“, — І. Нечуй-Левицький), мовитись („Тут, бачите, мовиться ось про що“, -З живих уст), річ у тім („Не в тім річ, що в хаті піч, то біда, як нема“. — М. Номис), ідеться („Тут ідеться, чи додому вернеться“. — З живих уст), у тім сила („Не в тім сила, що кобила сива, а в тім, що не везе“. — Приказка).

§62. Чекати, дожидати, ждати, сподіватися

Дієслова чекати й дожидати, ждати є абсолютні синоніми, між ними нема ніякої значеннєвої різниці, тільки й того, що перше вживається переважно в говорах Правобережжя України, а Друге й третє — здебільшого в говорах Лівобережжя, але в літературній мові їх однаково широко вживають: „Олександра давно вже зварила вечерю і чекала чоловіка“ (М. Коцюбинський); „А мати спати не лягала, дочку вечерять дожидала“ (Т. Шевченко); „Не на тебе ждать я буду“ (Леся Українка). Надарма не в міру ретельні працівники редакцій часом виправляють дієслово дожидати на чекати: в цьому нема ніякої потреби. А от між дієсловами чекати, дожидати, ждати й дієсловом сподіватися є деяка семантична різниця. Якщо візьмемо дві фрази: „Я чекала на тебе“ і „Я сподівалася, що ти прийдеш“, — то враз відчуємо певну відмінність у змісті. Якщо в першій мовиться лише про дожидання, то в другій, крім дожидання, вчувається ще й надія на прихід. У фразі „Я не сподівалась нікого до себе в гості“ (Леся Українка) мовиться про те, що не покладалось надії на прихід гостей, а в фразі „Я не чекала нікого до себе в гості“ відчувається, що прихід гостей, може, й був сподіваний, але до цього не готувались.

Пам’ятаючи про перевагу, яку надає українська мова дієслову й дієприслівникові над віддієслівним іменником, про що мовилось вище, слід уникати таких висловів із віддієслівними іменниками, як у чеканні, в сподіванні: „Він простояв перед дверима в чеканні дві години“; „Я залишилася в сподіванні, що він таки повернеться“. Такі фрази краще й природніше побудувати, користуючись дієприслівником: „Він простояв перед дверима, чекаючи дві години“; „Я залишилася, сподіваючись на те, що він таки повернеться“.

Розділ 5

ДІЄПРИКМЕТНИКИ

1. Активні дієприкметники, віддієслівні прикметники й пасивні дієприкметники

Візьмімо такий уривок із художнього твору одного з відомих стилістів сучасної української прози М. Стельмаха:

„І тепер, проживши піввіку, я згадую далеке вечірнє стависько, потемнілі в жалобі трави, що завтра стануть сіном, велетенські шоломи копиць, останній срібний дзвін коси і перший скрип деркача, і соняшник вогника під косарським таганком, і пофоркування невидимих коней, що зайшли в туман, тонкий посвист дрібних чирят, що струшують зі своїх крилець воду, і дитячий схлип річечки, в яку на все літо повходили м'ята, павині вічка, та й не журяться, а цвітуть собі.

І над усім цим світом, де пахощі сіна злегка притрушує туман і дух молодого, ще не затужавілого зерна, сяють найкращі зорі мого дитинства. Навіть далекий вогник на хуторі біля містка теж здається мені зорею, що стала в чиємусь вікні, щоб радісніше жилося добрим людям...

І здається мені, що, минувши потемнілі вітряки, я входжу в синє крайнебо, беру з нього свою зірку та й навпростець полями поспішаю в село. А в цей час невидимий сон, що причаївся в узголов'ї на другому покосі, торкається повік і наближає до мене зірки".

У цьому довгому уривку ми бачимо низку підрядних речень: що зайшли в туман, що струшують зі своїх крилець воду, що стала в чиємусь вікні, що причаївся в узголов 'ї на другому покосі, — а крім того, дієприкметники з суфіксом -л-: потемнілі, не затужавілого. Уявімо собі, який вигляд мав би цей уривок у перекладі російською мовою. Можна напевно сказати, що всі ці підрядні речення, замість описових конструкцій що зайшли, що струшують, починались би активними дієприкметниками: зашедшие в туман, стряхивающие со своих крылышекек воду, ставшая в чьем-то окне, притаившийся в изголовье; українські дієприкметники з суфіксом -л- було б замінено російськими активними з дієприкметниками з суфіксом -вш-; зворотам потемнілі трави, потемнілі вітряки відповідали б потемневшие травы, потемневшие мельницы, а звороту не затужавілого зерна — не затвердевшего зерна.

Чом так відрізняються граматичні форми українського оригіналу й російського перекладу? Тому що форм активних дієприкметників із суфіксами

-ущ-, -ющ-, -ящ- і -вш- немає в українській мові, й письменник мусив удатись до описової форми на зразок що зайшли або до дієприкметників із суфіксом -л- — потемнілі, затужавілі.

Але ми знаємо багато слів із суфіксами -ущ-, -ющ-, -ач-, -яч-, що походять від дієслів: лежачий („Лежачого не б'ють". — М. Номис), питущий („Я — не питущий, отже, не підкочуйтесь до мене з чаркою". — В. Кучер), невмирущий („Слався, горде комсомольське плем'я, невмируща молодість моя". — І. Нехода), трудящий, роботящий („А трудяще, а чепурне, а роботяще!" — Т. Шевченко) тощо. Хіба ці слова не є активні дієприкменики? Ні, це віддієслівні прикметники, що втратили дієслівні ознаки (час і вид) і означають уже не дію, як дієприкметники, а сталу властивість когось чи чогось.

Немає в українській мові й форм пасивного дієприкметника теперішнього часу на зразок російських читаемый, получаемый, делаемый, але зрідка трапляються віддієслівні прикметники з суфіксами -им- (невгасима любов), -ом- (невідомий чоловік), що також утратили ознаки дії й набули постійної якості.

Щоб легше було зрозуміти сказане, порівняймо дві фрази: „Під лежачий камінь вода не тече" й „Павло підняв лежачу на підлозі монету". У першій фразі слово лежачий є віддієслівний прикметник, що втратив ознаки дієслова й має постійну властивість — лежати; в другій фразі слово лежачу виконує функцію невластивого українській мові активного дієприкметника, через що фраза звучить важко, неприродно, штучно. Так сказати по-українському не можна, а треба: „Павло підняв монету, що лежала на підлозі".

Розгляньмо ще такий приклад: „Питущого й близько не підпускай до комори чи каси, бо проп'є все". Так сказати по-українському можна, бо тут слово питущий — віддієслівний прикметник, що передає постійну властивість п'яниці. А спробуймо лиш надати цьому слову функцію активного дієприкметника й подивімося, що вийде: „Людина, питуща некип'ячену воду, може заслабнути на шлунково-кишкові захворювання". Кожний, хто хоч трохи знає українську мову, відчує, що така фраза звучить по-українському дико, її конче треба перебудувати так, щоб у ній не було активного дієприкметника питущий. Це можна зробити двома способами — або користуючись описовою формою підрядного речення: „Людина, що п'є некип'ячену воду, може заслабнути на шлунково-кишкові захворювання", — або вдаючись до дієприслівника: „Людина, п'ючи некип'ячену воду, може заслабнути на шлунково-кишкові захворювання".

Тут виникає слушне питання: чи ця особливість української мови — уникати вживання форм активних дієприкметників — не обмежує наших можливостей вислову? Чи описові конструкції, до яких мусимо вдаватися замість активних дієприкметників із зазначеними вище суфіксами, не обтяжують фрази, не позначаються кепсько на стилі викладу? Як бачимо з наведеного на початку статті уривка з твору М. Стельмаха, це нітрохи не порушило ні мелодійності ритму, ні стрункості, простоти викладу авторової думки. І навпаки — як псують милозвучність, стрункість, простоту й утруднюють вимовляння незграбні спроби живосилом застосувати в українському реченні невластиву форму активного дієприкметника! Ось невдала фраза з одного сучасного оповідання: „Нам важко бачити тебе прикутим і страждаючим". Можна за попереднім прикладом поставити замість страждаючий дієслово: „Нам важко бачити, як ти страждаєш прикутий"; можна скористуватись і віддієслівним прикметником: „Нам важко бачити тебе прикутим і страждден-

ним“. Часто буває можливо замінити активний дієприкметник пасивним дієприкметником від того ж дієслова.

Інколи можна замінити активний дієприкметник дієприслівником від того ж дієслова або іменником іншого кореня: замість неправильно складеної фрази „Під час обговорення доповіді всі виступаючі товариші зазначали важливість поставленого питання“ можна сказати: „Під час обговорення доповіді всі товариші, виступаючи, зазначали важливість поставленого питання“ або „Під час обговорення доповіді всі промовці зазначали...“. Тим, кому потреба протокольної точності, можна скористуватись описовою конструкцією: „Усі товариші, що виступали (або — брали участь у виступах), зазначали...“

Як бачимо, є багато різних способів, щоб, не порушуючи милозвучності української мови, правильно й точно передати те, що в російській мові передається активними дієприкметниками.

2. Пасивні дієприкметники

Як уже зазначалося, в українській мові дуже поширеними є пасивні дієприкметники на -ний, -тий. Від деяких дієслів уживаються паралельні форми: одягнений — одягнутий, замкнений — замкнутий, затягнений — затягнутий. Українська літературна мова однаковою мірою засвідчує обидві ці форми.

Замість пасивних дієприкметників із суфіксом -ем- у російській мові, українська мова знає описову форму: получаемый результат — наслідок, що його (або — який) одержуємо, сравниваемая величина — величина, що її (або — яку) порівнюють. Замість описової конструкції можна іноді поставити пасивний дієприкметник недоконаного виду, якщо він утворюється з суфіксом -ува-, -юва- : одержуваний наслідок, порівнювана величина.

Як зазначалось вище, пасивні дієприкметники виконують у реченні здебільшого функцію означення: „В накинутій на плечі сірячині, — порожні рукави обвисли перебитими крилами, — він стояв під стіною, в кутку“ (Б. Харчук). Але пасивний дієприкметник нерідко буває й частиною складеного присудка: „За війну він був чотири рази поранений“ (І. Волошин).

3. ЗАУВАЖЕННЯ ДО НИЗКИ ДІЄПРИКМЕТНИКІВ

§1. Бажаючий — що (котрий, який) бажає — охочий

Часто можна натрапити на таке оголошення: „Бажаючі взяти участь в екскурсії, повинні записатися в місцевкомі“. Ми знаємо з попереднього, що форма активного дієприкметника не належить до рис української мови, а тому треба добрати способу, щоб уникнути в наведеній фразі штучного дієприкметника бажаючі. Як це зробити?

Можна, як ми бачили вже, вдатись до описової конструкції: „Усі, що (котрі, які) бажають узяти участь в екскурсії“; можна, не міняючи змісту фрази, висловитись інакше, підшукавши відповідний прикметник. Узяти хоч би прикметник охочий — він цілком відповідає тому поняттю, що його намагались висловити автори оголошення незграбним утвором бажаючий: „В козацькому

таборі по-старому не чути було ні співів, ні криків, не виїжджали з табору охочі молодці помірятися з паном козацькою силою“ (Я. Качура). Цим прикметником можна передати думку й у згаданому оголошенні: „Охочим узяти участь в екскурсії слід записатися в місцевкомі“.

§2. Відпочиваючий, відпочивальник, що (котрий, який) відпочиває, відпочиваючи

На Україні, зокрема в Криму і Карпатах, щороку відпочиває багато трудящих у різних будинках відпочинку, а наші газетярі й досі не можуть знайти путнього відповідника до російського слова отдыхающий і пишуть: „У цьому будинку дуже кепсько організовані розваги відпочиваючих: не буває екскурсій, змістовних лекцій самодіяльних концертів“.

У цій фразі також можна легко обминути невластивий українській мові активний дієприкметник відпочиваючих, що виконує тут функцію іменника. Для цього треба вжити від дієслова відпочивати іменника відпочивальник: „...організовано розваги відпочивальників“. Від цього фраза набуває більшої стрункості, ніж коли побудувати її з підрядним реченням: „...розваги тих, що відпочивають“.

Слово відпочивальник увійшло до наших Українсько-російського й Російсько-українського словників АН УРСР, і лишається тільки дивуватися, чому воно не витиснуло остаточно на сторінках наших періодичних і неперіодичних видань словесного покруча відпочиваючий.

Проте словом відпочивальник не можна безоглядно послугуватись. Воно буває доречним тільки тоді, коли виконує в фразі функцію іменника, цебто втратило характер дії. Але можуть бути випадки, коли наявність дії треба зберегти, наприклад, як перекласти українською мовою таке російське речення: „Отдыхающие во время обеденного перерыва рабочие слушали интересную лекцию“? Тут слово відпочивальник не підійде, бо йдеться не про тривалий відпочинок, як то буває під час відпустки в будинках відпочинку, а лише про короткий, тимчасовий перепочинок, у якому нюанс дії треба зберегти, отож фразу слід перекласти або підрядним реченням: „Робітники, що (котрі, які) відпочивали під час обідньої перерви...“, — або дієприслівником: „Відпочиваючи під час обідньої перерви, робітники...“,

§3. Відстаючий — що (котрий, який) відстає — відсталий

„У нашому колективі не повинно бути відстаючих!“ — читаємо в районній газеті й бачимо потребу виправити неприродне для української мови слово відстаючих. Можна виправити на описову форму: „У нашому колективі не повинно бути тих, що (котрі, які) відстають“, але можна обійтись і без неї, взявши прикметник відсталий: „У нашому колективі не повинно бути відсталих“.

§4. Захоплюючий — що (котрий, який) захоплює, захопливий, звабливий, привабливий, знадний, знадливий, принадний

Газетну фразу „Особливо захоплюючі і привабливі подорожі повз Дніпрові кручі“ можна виправити кількома способами: поставити замість дієприкметника захоплюючі дієслово: „Особливо захоплюють і приваблюють подорожі повз Дніпрові кручі“, — або скористуватись одним із прикметників -захопливий, привабливий, звабливий, знадливий, знадний, принадний: „Особливо знадними й привабливими є подорожі...“.

§5. Знаючий — що (котрий, який) знається, (розуміється тямить), тямущий (тямучий), тямовитий, тямкий

„Тут треба знаючої людини“ — прочитали ми в одному оповіданні, де автор допустився подвійної помилки, незугарно переклавши російську фразу: „Здесь нужен знающий человек“. Передусім упадає в очі невластива українській мові форма активного дієприкметника — знаюча, а по-друге, її створено від дієслова знати, хоча треба виходити від дієслова знатися, цебто — „тямити на чомусь“,

Цю фразу можна було б замінити описовою формою: „Тут треба людини, що (яка, котра) знається (розуміється, тямить)“, а можна, скористувавшись близькими за значенням прикметниками, й так висловитися: „Тут треба тямущої (тямучої, тямовитої, тямкої) людини“.

§6. Пануючий чи панівний?

До наших нових словників поряд із природним, милозвучним словом панівний проник дієприкметник пануючий: „У Чорному морі спостерігається складна система течій, обумовлена дією різних сил, в основному — пануючими вітрами“ („Колгоспне село“); „Панівним класом у Київській Русі були феодали: князі і бояри“ („Історія української літератури“). Між цими двома словами нема ніякої значеннєвої різниці, слово пануючий суперечить духу нашої мови, тому слід, виходячи з мовних традицій, завжди додержуватись тільки слова панівний: панівна думка, панівна висота, панівні вітри тощо.

§7. Подорожуючий — що (котрий, який) подорожує — подорожній

„В руках у нього була „авоська“, неодмінна супутниця всіх подорожуючих“, — написав один автор повісті для школярів, не замислюючись над тим, як важко вимовити по-українському це, ніби українське, слово. А тим часом цю фразу він міг би написати й правильно, звернувшись до описової форми: „У руках у нього була сіточка, неодмінна супутниця всіх, що (котрі, які) подорожують“, — або скористувавшись прикметником подорожній: „Була сіточка, неодмінна супутниця всіх подорожніх“.

§8. Початкуючий — початківець

„На вечорі виступили з читанням своїх творів початкуючі письменники“, — надруковано в газетній замітці, автор якої не знає, що відповідно до російського вислову начинающий писатель (художник, композитор тощо) в сучасній українській літературній мові вживається слово початківець: початківець-письменник, початківець-художник, початківець-композитор і т. ін. „Опублікування першої книги початківця — свято не тільки для читача, для літератури, для молодого автора, але й для старшого письменника“. — Ю. Смолич).

§9. Працюючий — що (котрий, який) працює — трудящий, трудівник, трудар, трудовик, працівник

Слово працюючий трапляється в значеннях активного дієприкметника („Працюючий на новому верстаті робітник не був добре обізнаний із його властивостями“), прикметника („Велика увага приділяється навчанню працюючої молоді“) та іменника („Літо — найкраща пора для відпочинку працюючих“). Але ні в першому, ні в другому, ні в третьому значеннях воно не дається до використання. Ми бачили вже, що цей дієприкметник можна, нітрохи не порушуючи загального змісту, замінити дієприслівником: „Працюючи на новому верстаті, робітник не був добре обізнаний із його властивостями“; можна висловити цю фразу й описовою конструкцією: „Робітник, що (котрий, який) працював на новому верстаті, не був добре обізнаний із його властивостями“. Замість слова працюючий у значенні прикметника можна скористуватись відомим, прикметником трудящий (або трудовий): „Трудяща ластівка край берега літала“ (Л. Глібов); отож у другому реченні треба написати: „Велика увага приділяється навчанню трудящої (трудової) молоді“. Слово трудящий можна ставити й у значенні іменника: „Літо — найкраща пора для відпочинку трудящих“.

Не слід забувати й інших іменників, що цілком можуть замінити форму працюючий: трудівник („Це, напевне спросоння обізвався дятел, невтомний трудівник“. -М. Стельмах; „Моя хвала трудівникам незнаним...“ — П. Грабовський; „Налагоджуємо культурний зв'язок свідомості мільйонів трудівників“. — В. Еллан); трудар(„Ми в комсомольській бригаді вийшли в степ на зорі — юні, веселі і раді вільних полів трударі“. — П. Воронько), трудяка („... я сів у тритонку до шофера Н. ...Це був справжній трудяка“. — О. Довженко); працівник („Працівники заповідника мали що показати нашій вибагливій екскурсії“. — І. Ле).

Іменник працівник буває й відповідником російського работник („Величезну кількість працівників преси можна було тут бачити тільки в перші дні процесу“. — Я. Галан). Іноді помилково замість слова працівник уживають іменник робітник: „Серед робітників цього науково-дослідного інституту є кілька кандидатів і докторів наук“. Слово робітник позначає трудівника тільки фізичної праці, а працівник — і фізичної, й розумової. Є ще іменник співробітник, який відповідає російському сотрудник є близьким за значенням до українського працівник — „трудівник розумової праці“. Отож, у помилковій фразі слід було сказати: „Серед працівників (або — співробітників) цього науково-дослідного інституту...“.

§10. Утопаючий, потопаючий, що (котрий, який) утопає (потопає), утопальник (потопальник), потопельник

„Ви стрибатимете, а я... поблизу їздитиму, рятуватиму втопаючих“, — читаємо в одному сучасному оповіданні. У цій фразі дієприкметник утопаючий виконує функцію іменника; але це слово часто трапляється й з функцією дієприкметника: „Утопаючий Іван хапався посеред річки за будь-що“. У цьому випадку активний дієприкметник утопаючий звучить неприродно. Цю фразу можна перебудувати, зберігаючи її зміст, удавшись до описової конструкції з підрядним реченням: „Іван, що втопав (котрий, який утопав...)“, — або послугуючись дієприслівником: „Утопаючи, Іван...“.

Але візьмімо ще таку фразу: „Утопаючий хапається за соломинку“. Можна, звісно, й тут скористуватись описовою конструкцією: „Той, що втопає (котрий, який утопає), хапається...“, — або й дієприслівником: „Утопаючи, хапається...“, — але це трохи змінює зміст фрази, бо тут слово утопаючий виступає в ролі іменника, а не дієприкметника. Чому б у такому випадку не вжити українського іменника від дієслова утопати — утопальник, як це вже робили, творячи від дієслова відпочивати іменник відпочивальник? Далебі, непогано виходить: „Утопальник хапається за соломинку“.

Усе це можна сказати й про слово-синонім потопаючий: „Щури перші тікають із корабля, що (котрий, який) потопає“, — замість „із потопаючого корабля“; „Дівчина, потопаючи, кілька разів ще виринала на поверхню води“, — замість „потопаюча дівчина“. Від дієслова потопати можна також утворити іменник потопальник: „Потопальник щиро дякував за порятунок“. До речі, є іменник потопельник — відповідник російського утопленник, що бачимо й у нашій класичній літературі: „...закинуте, глухе містечко лежало, як потопельник, у чорному баговинні“ (О. Слісаренко); „Худа печаль і довга туга, мов потопельник, попливла“ (М. Бажан).

§11. Хвилюючий — що (котрий, який) хвилює, зворушливий, бентежний, збудний (збудливий), животрепетний

У нашому поточному мовленні слово хвилюючий рідко трапляється в ролі активного дієприкметника, як у цій фразі: „Колись хвилюючі багатьох слова нині втратили свою первинну силу“, — де треба правильно висловитись так: „Слова, що (котрі, які) колись хвилювали багатьох...“ Це слово виступає раз у раз у значенні прикметника, що, хоч і створено його від дієслова хвилювати, втратив характер дії: „Художник майстерно показав у своїй картині хвилюючий прояв материнської любові“; „Третя частина книжки — це хвилююча розповідь про подвиг“; „Хвилююча краса тут сприймається серцем будівника“.

Не тільки з стилістичних міркувань, а й щоб не набридати читачеві або слухачеві й не пантеличити їх цим незграбним словом, яке рябіє на сторінках журналів, газет, а іноді й художніх творів, слід звертатись до природних прикметників: зворушливий („В оповіданні про ясні дні дитинства було щось зворушливе“. — Переклад із М. Горького), бентежний („Якийсь теплий, бентежний сум стискав її серце“. — В. Козаченко), збудний (збудливий) („Збудний запах гарячого кулешу приємно лоскотав у ніздрях“. — Я. Качура), жи-

вотрепетний („Дуже цікава животрепетна новина“. — Словник за редакцією А. Кримського).

Хіба не досить цих зразків, щоб уникати або й зовсім відмовитись від цього штучного невдалого витвору, якого не знайдемо ні в нашій класиці, ані почуємо в народному мовленні, і хіба не краще зазвучали б наведені на початку фрази в такому вигляді: „Художник показав у своїй картині зворушливий прояв материнської любові“; „Третя частина книжки — це бентежна розповідь про подвиг“; „Зворушлива краса тут сприймається серцем будівника“? Безперечно, краще!

Розділ 6

ДІЄПРИСЛІВНИКИ

Українська мова, будучи біднішою на дієприкметникові форми проти російської, має далеко більше від неї дієприслівників. Наша класична література й живе народне мовлення, пісні, казки, прислів'я, приказки й приповідки рясніють дієприслівниками. Наведемо кілька прикладів: „Чого сидіти отакеньки, руки, склавши, не мавши ні діла, ні розваги?" (Марко Вовчок); „І зваривши обід, і подавши на стіл, Маруся заливалася слізоньками, відгадувавши певно, що востаннє бачить свого Василечка" (Г. Квітка-Основ'яненко); „Не кайся, рано вставши, молодим оженившись" (М. Номис); „Доброго здоров'я пивши!" (з живих уст).

Цікаві випадки бувають у зразках народного мовлення, де дієприслівник інколи пов'язується не з підметом, як у попередніх прикладах, а з додатком: „Прошу тебе, не зморозь мене, не так же мене, як мужа мого, з походу йдучи, коня ведучи, коня ведучи й зброю несучи" („Материалы и исследования" П. Чубинського); „Благословіть же мене, у шлюб уступаючи" (Г. Квітка-Основ'яненко). Дієприслівники йдучи, ведучи, несучи, уступаючи походять від давньослов'янських активних дієприкметників, які зникли в сучасній українській мові, але збереглися в російській, де ці речення звучали б у перекладі так: „Прошу тебя, не заморозь меня, да не так меня, как мужа моего, из похода идущего, коня ведущего, коня ведущего и оружие несущего", „Благословите же меня, в брак вступающего". Такі явища інколи трапляються й у російській мові, якось у байці І. Крилова: „Увидя то, на мысли волку спало", — але рідше, ніж в українській.

У попередньому розділі про дієприкметники ми вже бачили ті випадки, коли замість невластивого українській мові активного дієприкметника стоїть дієприслівник, приміром, у цій фразі: „Жовтіли, спіючи, ниви" — замість: „Жовтіли спіючі ниви", — як написав сучасний поет. Ще частіше користується українська мова дієприслівниками, заміняючи ними віддієслівні іменники з прийменниками по, при, після. По-українському слід казати не „По закінченню роботи треба прибрати своє робоче місце", а — „Закінчивши роботу, треба прибрати..."; не „При читанні вголос треба правильно наголошувати слова", а — „Читаючи вголос, слід правильно..."; не „Після закінчення звіту я перевірю його ще раз", а — „Закінчивши звіт, я перевірю...". Звісно, ці фрази можна побудувати й так: „Після того як закінчиш роботу, треба прибрати"; „Коли читаєш уголос, правильно наголошуй..."; „Коли закінчу звіт, я перевірю...".

Таке широке вживання дієприслівників надає українській мові легкості вимовляння й мелодійності. Отож нема потреби цуратися цього давнього способу висловлювання заради запозичених канцелярських штампів на зразок при виконанні, по одержанні тощо, які зводять нанівець природну красу нашої мови.

1. ЗАУВАЖЕННЯ ДО ДЕЯКИХ ДІЄПРИСЛІВНИКІВ

§1. Не дивлячись, незважаючи, невважаючи, не зважаючи, не вважаючи, дарма що

„Не дивлячись на дощі, ми цього літа вчасно закінчили жнива", — пише одна районна газета, але так висловитись тут не можна, бо годі не дивитись на дощі, коли вони йдуть; тут мовиться про те, що, хоч і йшли дощі, люди добрали способу вчасно закінчити жнива; отож, треба було замість дієприслівнйка не дивлячись поставити прийменник незважаючи, як ось у фразі: „Коли Леся вийшла, Сергієві, незважаючи на веселий вечір, стало журно" (В. Козаченко). Можна в таких випадках послугуватись іншим схожим прийменником — невважаючи: „Невважаючи на глибоку старість, Захар Беркут був іще сильний і кремезний" (І. Франко).

З цього не треба робити висновок, що дієприслівник не дивлячись узагалі не може бути в українській мові. Трапляються часом такі випадки, коли треба саме його, а не прийменників незважаючи, невважаючи, наприклад: „Він ішов навпростець, не дивлячись ні на кого" (з живих уст), — бо в цьому реченні мовиться не про перешкоду для дальшого руху людини, а про те, як людина йде. Так само може бути потрібний і дієприслівник не вважаючи: „Маруся була проворна, жвава... ходила вона швидко, поралась проворно, не вважаючи на свою старість" (І. Нечуй-Левицький), — цебто працювала й не звертала уваги на свою старість, хоч і було це їй тяжко. Так само слушним може бути й дієприслівник не зважаючи: „Не зважаючи на особи" (Українсько-російський словник ДН УРСР).

Іноді, замість прийменника незважаючи, більш до речі буде поставити сполучник дарма що: „Дарма що стояло тихе, сонячне безвітря — листя тріпотіло на деревах уздовж шляху" (Ю. Смолич). Цей сполучник можна було б поставити в наведеній на початку фразі замість недоречного там дієприслівника не дивлячись: „Дарма що були дощі, ми цього літа вчасно закінчили жнива".

Розділ 7

ЧИСЛІВНИКИ

1. Узгодження іменників із числівниками

Як відомо, з числівниками два, три, чотири, коли вони стоять у називному відмінку, іменники теж стоять у називному відмінку множини: „Як у дівчини тієї славні трудодні, так вона чотири літа сниться все мені“ (А. Малишко); з числівниками, починаючи від п'яти, іменник стоїть у родовому відмінку множини:„П'ять маленьких діток сплять“ (переклад Лесі Українки); „Оженила старших п'ятьох синів, поставила кожному нову хату“ (І. Нечуй-Левицький). Із дробовими числівниками іменники стоять у родовому відмінку однини: „Оживали образи, події, які, здавалось, повинні були стертись за півтора десятка років“ (О. Копиленко). Зі складеними числівниками відмінок іменника залежить від останнього числа, цебто коли останнє число — два, три, чотири, тоді буде називний: сто сорок два карбованці, з останніми числами — п'ять і далі — родовий відмінок множини: двісті сорок п'ять карбованців.

Коли числівники два, три, чотири показують не точну кількість, а тільки приблизну, тоді відповідний іменник треба ставити перед ними в родовому відмінку множини: років чотири не бачив я брата; пробуду в місті днів зо два.

2. Узгодження прикметників з іменниками при числівниках

Для багатьох людей, що навіть добре володіють українською мовою, часто постає питання, як правильно сказати по-українському: два вихідні дні чи вихідних дні? Адже відомо, що з числівниками два, три, чотири, коли вони стоять у називному відмінку множини, належні до них іменники також стоятимуть у тім же відмінку, але чи узгоджуються так само й прикметники з іменниками при відповідних числівниках?

Аналізуючи твори наших класиків, бачимо, що обидва варіанти мають право на існування, цебто прикметник може стояти в називному й родовому відмінках множини. У Лесі Українки читаємо: „Уже минуло з того часу аж три довгі роки“, бачимо, прикметник у називному відмінку множини

використовує І. Нечуй-Левицький: „Знайшла два невеличкі горщечки“. Але в Марка Вовчка знаходимо вже родовий відмінок прикметника: „Два-три далеких постріли давали відчувати цю тишу“; те саме бачимо в І. Тобілевича: „Два невідомих мені товстющих пана приїхали з оцим листом, кажуть, з Кракова“.

Отже, ці обидві форми є паралельні; кожний може користуватись ними відповідно до вподоби. У своїй белетристиці й публіцистиці я волію ставити в таких випадках прикметник у називному відмінку множини: „Чотири вірні товариші не зрадили його й тут“.

3. Збірні числівники

В українській мові часто вживаються збірні числівники обоє, двоє, троє, четверо, дванадцятеро тощо.

Числівник обоє можна вживати тільки тоді, коли йдеться про чоловіка й жінку: „А ідіть лишень сюди; та йдіть обоє“ (Т. Шевченко); „обоє рябоє“ (приповідка). До числівників двоє, троє, десятеро звертаються, коли кажуть про людей: „У салоні їх дожидало троє людей“ (Леся Українка), — а також коли вони поєднується з особовими займенниками: „Нас було четверо: білявий та чорнявий чоловіки, парубок рябий та я“ (Марко Вовчок), — та з іменниками, що мають тільки множину:„Нащо тобі аж троє ножиць?“ (із живих уст).

4. Кількісні й порядкові числівники часу

І досі ще багато хто не знає, як треба точно означити час, і питає: „Скільки зараз годин?“, — замість — „Котра година?“. Чуємо інколи: „Зараз година ночі“, — замість — „Зараз перша година ночі“ тощо. Навіть в Українсько-російському словнику АН УРСР натрапляємо на паралельні вислови: „не пізніше трьох годин“ і „не пізніше третьої години“, а вислів „о другій годині дня“ перекладається „во втором часу дня“ і „в два часа дня“.

Такий паралелізм у справі означення часу, де має бути абсолютна точність, — недопущенна річ. Тут конче треба твердо стати на бік якоїсь одної форми вислову й ставити на означення часу доби або кількісні числівники („Я встав у сім годин ранку“), або порядкові („Я встав о сьомій годині ранку“). Наша мовна традиція стоїть за порядкові числівники: „О п'ятій годині виїхали ми з монастиря“ (М. Коцюбинський); „Завтра об одинадцятій на мене чекатиме інженер“ (Ю. Смолич). У цих фразах порядкові числівники п'ятій, одинадцятій означають не проміжок часу між двома годинами — четвертою й п'ятою, десятою й одинадцятою, як у російських висловах в пятом часу, в одиннадцатом, а точно визначену годину, що по-російському буде: в пять часов, в одиннадцать часов. На доказ цього можна навести ще одну фразу з творів М. Коцюбинського: „Рівно о пів до сьомої панна Анеля пройде через столову у кухню“. Виходячи з цього, треба питати не „Скільки годин?“, а — „Котра година?“, казати не „одна година ночі“, а — „Перша година ночі“ тощо.

Якщо треба сказати не про точно означений час, а лиш приблизно назвати період між двома годинами, відповідно до російських висловів в пятом часу,

в одиннадцатом, тоді слід ставити перед порядковим числівником прийменник на: „Ой сплю годину, сплю і другую, й а вже повертає та на третюю" (С. Гулак- Артемовський). Отож російську фразу „Я приду в пятом часу" треба сказати по-українському: „Я прийду на п'яту годину", а не „Я прийду о п'ятій годині", — бо це означає вже точний, а не приблизний час.

Дробові числівники часу передаються відповідним дробом із прийменником на до половини години: чверть на третю, — з прийменниками на або до, коли буде половина години: пів на сьому, або пів до сьомої як це ми вже бачили в фразі з твору М. Коцюбинського, чи з прийменниками до або за, коли перейшло вже за половину години: за чверть сьома, або чверть до сьомої цебто: чверть години залишилось до сьомої або за чверть години буде сьома. Не дробові числівники, а цілі, що означають кількість хвилин якоїсь години, треба ставити з тими ж прийменниками за попередніми правилами: десять на другу, тридцять на другу або тридцять до другої, за двадцять друга або двадцять до другої.

Коли мовиться не про означення часу доби, поділеної на 24 години, а про кількість часу, витрачену на якусь роботу чи дію, тоді слід користуватись кількісними числівниками: „Як ось із неба дощ полився, в годину весь пожар залив" (І. Котляревський); „От ми й узялися перевіряти рахунки з десятої ранку аж до сімнадцятої дня, витративши на це діло сім годин" (із живих уст).

5. ЗАУВАЖЕННЯ ДО ДЕЯКИХ ЧИСЛІВНИКІВ

§1. Один, одні, самий, самі

В українській мові числівники один, одна, одне, одні мають або кількісне значення: „З одного вола двох шкур не деруть" (прислів'я); „Ой одна ж я, одна, як билиночка в полі" (Т. Шевченко), — або значення займенника якийсь: „В одній долині під горою високий явір зеленів" (Л. Глібов). Але ці числівники не мають значення займенників самий, сама, саме, самі, як у російській мові: „Он выбежал в одном белье". Однак трапляється читати не тільки в сучасних газетних і журнальних статтях, а навіть у художніх творах: „Вона вийшла в одному жакеті", „Одні старі залишилися в селі".

Українська класична література й народне мовлення в таких випадках користувалися здебільшого займенниками самий, сама, саме, самі: „Самий борщ та борщ, без нічого як щодня їсти, то хіба наїсися?" (казка); „Зосталися самі вишкварки" (М. Номис); „Самі діти в хаті сидять, а батьки кудись пішли" (з живих уст). Отож авторам наведених вище двох фраз слід було написати: „Вона вийшла в самому жакеті", бо фраза з висловом в одному жакеті дає змогу припускати, що жінка носить часом і по два-три жакети; „Самі старі залишилися в селі", бо тут ідеться не про кількість людей, що залишилися в селі, а про їхній вік.

§2. Другий та інший

Слово другий буває українською мовою порядковим числівником („А в другий раз пройшла не глянувши на нього". — Леся Українка) або, зрідка,

синонімом займенника інший („Сам він не знав, не міг сказати, а другі з нього сміялись“, — М. Коцюбинський). У сучасній українській мові повелося вживати цього слова тільки як порядкового числівника, користуючись для другого значення займенником інший: „Війна є продовження політики іншими засобами“. Часом цим займенником надуживають і ставлять його там, де без числівника другий не обійтись: „Від цього берега до іншого буде не більше як двадцять метрів; невже не перепливеш?“ Тут неодмінно треба поставити слово другий: „Від цього берега до другого...“, — бо в річки два береги — один і другий. Займенник інший інколи надає фразі характеру віддаленості: „Де на інших берегах і ростуть кущі, а тут, у нас, — голісінько“ (з живих уст).

§3. Пара й кілька

„Позич мені на пару днів гроші“; „Зустрінемося через пару днів“, — чуємо інколи в розмовах, а зрідка читаємо й на сторінках сучасних художніх творів. Так сказати по-українському не можна, а слід: „Позич мені на кілька день (днів) (на два-три дні, на які два дні) гроші“; „Зустрінемось через кілька день (днів)(через два-три дні, через які два дні)“.

Числовий іменник пара треба ставити при іменниках, що позначають однакові речі — пара чобіт , пара білизни („Йому Дідона підослала... штани і пару чобіток“. — І. Котляревський), людей, чимось між собою пов’язаних („Цвіт лине, лине і закриває закохану пару“. — Леся Українка) , худобу („Ой на тобі пару волів лисих“. — „Материалы и исследования“ П. Чубинського).

Розділ 8

ЗАЙМЕННИКИ

1. Деякі відмінкові особливості

Особовий займенник я, стоячи в знахідному відмінку з прийменником про може мати два значення: „Вони говорили про мене“, — цебто мовилося про мою особу, — і „Про мене, що вони собі там говорять“, — цебто мені байдуже, що там мовиться. „Про мене, хоч вовк траву їж!“ (приказка), — цебто мені байдуже чи мені однаково, хоч буде вовк траву їсти.

Особовий займенник я й присвійні мій, твій, його, її, наш, ваш, їхній часто стоять у знахідному відмінку з прийменником на, відповідаючи російським прислівникам по-моему, по-нашему: „А на мене, — говорю, — то я б із малою дитиною розмовляла“ (Марко Вовчок); „Панас Кандзюба хвилювався найбільше. — А що? На моє вийшло“ (М. Коцюбинський); „Не вийде, Пане ляше, на ваше“ (приказка).

Слід запам'ятати оригінальний український вислів із прийменником на та означальним займенником самий у знахідному відмінку — на саму згадку, на саму думку: „Сухі губи в Маланки стиснулись од болю, на саму згадку“ (М. Коцюбинський), — замість якого іноді помилково пишуть: при одній думці, при одній згадці.

У розділі про іменники ми вже принагідно бачили, що за українською мовною традицією дійова особа в реченні, виражена іменником чи займенником, звичайно стоїть у називному відмінку, а не орудному, як часто буває в російській мові. Недобре звучить по-українському така, наприклад, фраза: „Головну увагу мною приділено таким явищам“, — а слід: „Головну увагу я приділив таким явищам“. Так само неприродно звучить цитований уже вислів з одного сучасного оповідання: „Щось нове, не звідане нами“, — замість якого краще сказати: „Щось нове, що не звідали ми (чого не зазнали ми)“. Візьмімо речення з твору С. Васильченка: „Такого отруйного нуду ніколи не зазнавав я, як тої пам'ятної травневої ночі“, — і подивімося, що з нього вийшло б, якби письменник поставив дійову особу я в орудному відмінку, як те зробив автор попереднього вислову: „Такого отруйного нуду ніколи не зазнано мною, як тої пам'ятної травневої ночі“. Речення втратило свою природну еластичність і стало незграбне...

Означальний займенник усе, поставлений у місцевому відмінку, з прийменником по становить образний вислів по всьому, рівнозначний висловам

кінець усьому, з усім покіичено: „А тепер уже по всьому. Тепер я спокійна" (І. Франко).

2. ЗАУВАЖЕННЯ ДО ДЕЯКИХ ЗАЙМЕННИКІВ

§1. Воно — він, вона

Особовий займенник середнього роду воно може відповідати роду того іменника, якого він заступає („Послухає моря, що воно говорить". — Т. Шевченко), а в деяких випадках може й не відповідати, заступаючи іменники чоловічого або жіночого роду: „Та де ж таки йому за писаря ставати? Воно ж таке молоде та дурне" (Словник Б. Грінченка). Тут займенник воно поставлено замість іменника чоловічого роду, щоб висловити тим певну зневагу. „Куди їй заміж? Хто її візьме? Таке ж воно недорікувате, ще й негарне до того" (з живих уст). У цій фразі займенник воно виступає замість іменника жіночого роду з тих же причин.

Займенник воно може заступати іменники чоловічого й жіночого роду також для того, щоб висловити ласкаве чи пестливе ставлення до когось: „Гомонить він до мене, а я усе мовчу. Воно поміж народом пленталось, та й бачило доволі... говорить до мене, а я усе соромлюсь" (Ганна Барвінок). Уживають цього займенника й тоді, коли мовиться про невідому, лиху особу: „Чую — а воно вже в комору залізло й шарудить там" (із живих уст).

Займенник воно може й не заступати іменників, виконуючи в реченні функцію частки, відповідно до російського слова это у висловах типу что это за штука: „А що ж воно таке?" (Леся Українка); „І що воно за серце отаке дурне: яких подруг знайшла — Ониську та бабу Середиху" (А. Головко).

§2. Їх і їхній

Займенник їх звичайно є родовим або знахідним відмінком множини від займенника вони: „Товкло б їх отак головами!" (М. Рубашов). Цей займенник трапляється іноді й у функції присвійного займенника, тотожного до займенника їхній: „На їх окраденій землі" (Т. Шевченко). Проте нині в художній літературі й живому народному мовленні перевага надається присвійному займеннику їхній: „Батьки ніколи не знають того, що одбувається в душі їхніх дітей" (А. Кримський); Їхня кров ще гаряча на ранах, їхні рани горять ще в огні" (О. Олесь).

Щоб уникнути зайвого паралелізму, який не поширює наших мовних можливостей, а, навпаки, створює плутанину, краще в нашій поточній усній і писемній мові додержуватись присвійного займенника їхній: „У їхній стороні й зимою сонце" (Леся Українка).

§3. Що, який, котрий, который

У багатьох людей, що вивчили українську мову не в колисці з уст матері, а з книжок, часом виникає питання, коли саме слід ставити той чи той займенник із цих трьох — що, який, котрий. Дехто вважає, ніби відповідно до російського слова который треба скрізь на початку підрядного речення

ставити тільки займенник що, наприклад: „Людину, що стояла на розі вулиці, я вже десь бачив“, — а займенниками який (яка, яке) й котрий (котра, котре) можна користуватись тільки в запитаннях: „Яка в тебе мета?“, „Котра зараз година?“. Іншим здається, що займенник який стосується тільки речей, а котрий — людей, тимчасом як займенника що можна, мовляв, уживати однаково до людей і до речей тощо.

Усі ці здогади не мають під собою реального ґрунту. Справді, вживаємо що до людей і до речей: „Біжи, коню, біжи, ворон, з гори кам'яної до тієї дівчиноньки, що чорнії брови“ (народна пісня); „Дай мені сокиру, що в коморі лежить“ (із живих уст). Те саме можна сказати й про займенник який: „Який їхав, таку й стрів“ (М. Номис); „Край дороги, якою котився віз, лежав білий пісок і пересипався на вітрі“ (М. Коцюбинський). І точнісінько те саме можна повторити про займенник котрий: „Та нещаслива та дівчинонька, котра любить козака“ (народна пісня); „Або погибель, або перемога, сі дві дороги перед нами стане... Котра з цих двох нам судиться дорога?“ (Леся Українка).

Займенник котрий (-а, -е) може бути синонімом до якийсь(якась, якесь): „Поклав би на місці, як пса, нехай би зваживсь котрий!“ (М. Коцюбинський).

В українській мові є й займенник которий — тотожний до котрий, але його майже не чуємо в сучасній літературній мові, тимчасом як у нашій класиці й фольклорі він траплявся часто: „Часом несподівано до мене забіжить котора дівчина з будинку“ (Марко Вовчок); „Которий би міг турчин-яничар сей сон одгадати, міг би йому три гради турецькії дарувати“ (історична дума).

Розділ 9

ПРИСЛІВНИКИ

1. Загальні зауваження

В українській мові далеко більше вживаються прислівники, ніж у російській, де вони часто поступаються перед конструкціями з прийменниками й іменниками назразок с нетерпением, с удовлетворением, в нерешительности. Наприклад, читаємо: „Нічого ви не знаєте! — нетерпляче перебила вона“ (Леся Українка); „Гармаші не відстають, — виглянувши крізь вирву вікна на перехрестя, задоволено промовив Чумаченко“ (О. Гончар); „Гафійка раптом почервоніла і нерішуче стояла“ (М. Коцюбинський); „У вітринах крамниць Таня заздрісно розглядала красивих, великих ляльок“ (О. Копиленко). Однак деякі сучасні автори забувають про це й пишуть: „Олена Іванівна стояла в нерішучості в коридорі“; „Ото лається, собацюга. Де тільки навчився? — із заздрістю сказав Ігор“. Розуміється, в цих фразах далеко краще було б написати: „стояла нерішуче в коридорі“, „заздрісно (заздро) сказав Ігор“.

2. ЗАУВАЖЕННЯ ДО НИЗКИ ПРИСЛІВНИКІВ

§1. Виключно, винятково, тільки, суто, єдино

„Він їв виключно черствий хліб“, — читаємо в медичній статті, хоч важко почути щось подібне в живому народному мовленні й класичній літературі, де було б: „Він їв самий черствий хліб“ („Він їв тільки черствий хліб“), або, щоб підкреслити сказане: „Він їв самий тільки черствий хліб“. Прислівник виключно штучно створене чи скальковане слово, яким надуживають наші науковці й публіцисти, хоч є ще й інші, більш підхожі, природні слова. Крім наведеного вище тільки, є ще винятково („З усіма він чемний і винятково ввічливий“. — Я. Баш), суто („Піднести їй на болячку ту суто золоту гіллячку“. — І. Котляревський), єдино („Мене судити могли б єдино тільки королі“. — Б. Грінченко).

§2. Довжиною, шириною, глибиною, висотою, вишиною, товщиною — завдовжки, завширшки, завглибшки, заввишки, завбільшки, завдальшки, завгрубшки, завтовшки

„Кімната була довжиною вісім метрів, шириною чотири й висотою три метри“; „Ставок, глибиною подекуди аж до семи метрів, прикрашає тепер наше місто, що не має річки“: Такі неукраїнські вислови ми читаємо іноді тільки в ділових паперах, а навіть у статтях і в художній літературі. Цих висловів не знає українська народна мова, не знала їх і наша класика, а користувались іншими прислівниками: „Роги по аршину завдовжки, коли не більш“ (О. Стороженко); „Сам той Ох на корх заввишки, а на сажень борода“ (Леся Українка); „Яма завглибшки була вже двадцять і два сажні“ (І. Франко); „Наша річка, хоч і неабияка там завширшки, проте рибу має“ (з живих уст); „Камінь такий завбільшки, як де є хата велика“ (казка); „Намисто було завгрубшки як моє“ (Словник Б. Грінченка); „Так завдальшки, як до тії греблі, сиділи в очеретах дикі качки“ (Словник Б. Грінченка).

Отже, для російських висловів длиной, в длину, шириной, в ширину, высотой, глубиной, величиной, толщиной, на расстоянии маємо українські відповідники — завдовжки, завширшки, заввишки, завглибшки, завбільшки, завтовшки, завгрубшки, завдальшки, яких і слід додержуватися в писемній та усній мові.

Російський вислів на расстоянии може передаватись українською мовою не тільки прислівником завдальшки, а часто й прийменником на та іменником віддаль (віддалення) або відстань: „Тепер обличчя обох були на віддаленні якихось три чверті метра“ (І. Ле); „На відстані пострілу“ (Українсько-російський словник АН УРСР).

§3. Доки — доти, поки — поти

Прислівники доки й доти, поки й поти чуються в фразах як спаровані, взаємозалежні: „Доти лях мутив, доки не наївся“ (М. Номис); „Доки на передовій було спокійно, доти й Багіров поводився спокійно“ (О. Гончар); „Поти все вередуватиму, аж поки купиш ласощів“ (Г. Квітка-Основ'яненко); „Поки Рось зоветься Россю, Дніпро в море ллється, поти серце українське з панським не вживеться“ (П. Куліш).

Не слід перемішувати ці спаровані прислівники й ставити доти з поки, а доки з поти, як це часом, хтозна для чого, роблять: „Слава продавця росла й ширилася доти, поки слідчий не поцікавився“; „Я поти ждав її, доки не прийшла аж увечері“. Чуття мови підказує неприродність такого сполучення.

§4. Зараз, тепер, нині, тепереньки, теперечки, тепера, ниньки

Прислівник зараз витискує останнім часом прислівники тепер, нині: „Де гули набої, зараз сміх звучить“ (В. Сосюра); „У нас зараз весна“ (С. Плачинда). Проте між цими прислівниками є деяка значеннєва різниця.

Українська класика й народне мовлення надають прислівнику зараз вузького значення — „цієї миті, цю хвилину, негайно“: „Ходім зараз до матері“

(М, Коцюбинський); „Зараз я піду“ (Леся Українка); а коли мовилося про час, що оце триває, користувалися словами тепер, нині: „Не тепер, так у четвер“ (приказка); „Не той тепер Миргород, Хорол-річка не та“ (П. Тичина); „Герман Гольдкремер устав нині дуже злий“ (І. Франко); „Їх смольний дух п'янить мене і нині“ (М. Рильський).

У фольклорі трапляються ще й такі прислівники: тепереньки („Ой колись була розкіш-воля, а тепереньки — неволя“. — Народна пісня), теперечки „Теперечки дивись, до чого він доживсь“. — Л. Глібов), тепера — відповідник до російського теперича й ниньки — відповідник нынче.

З цих прикладів випливає, що й у наведених на початку фразах із сучасної літератури краще було б, якби замість недоречного тут прислівника зараз стояли інші, саме в цьому тексті потрібні слова: „Де гули набої, нині сміх звучить“; „У нас тепер весна“.

§5. Зрідні — бути (доводитися) родичем, бути ріднею, рідний брат (рідна сестра) комусь або чомусь, родичі

Читаємо в одному науковому творі: „Така хибна провідна думка автора книжки — зрідні тій плутанині, яка властива людям, що не звільнилися ще від впливів ідеалістичних концепцій“. У цій фразі трапився прислівник зрідні, якого нема в українській мові й який є невдалою калькою з російського сродни. Українська мова, щоб передати це поняття, вдається до дієслова з іменником або з прикметником та іменником: бути (доводитися) родичем, бути ріднею, рідний брат (рідна сестра) комусь або чомусь, — чи самим іменником: „Вони йому — родичі: дідового сусіда молотники“ (жартівлива приповідка); „його жінка — то рідна сестра відьми!“ (з живих уст).

Тим-то й у фразі науковця треба було написати: „рідна сестра (родичка, рідня) тій плутанині...“.

§6. Навшпиньках чи навшпиньки?

У сучасній українській літературі, а так само й у наших словниках бачимо слова навшпиньках і навшпиньки, що не мають ніякої значеннєвої різниці: „Я навшпиньках пройшла до першого ряду крісел і сіла на першому вільному місці“ (І. Вільде); „щоб краще бачити, навшпиньки поставали, а може, й на те, щоб вищий мати зріст“ (М. Рильський); „Повз материне купе кожному хотілося пройти навшпиньки“ (О. Гончар).

Є ще слово навшпинячки, що означає те саме: „Старіші на лавках, а молоді позаду стають навшпинячки“ (переклад М. Рильського).

Так яке слово правильніше — навшпиньках чи навшпиньки? Гадаю, що друге. Перше слово набуло закінчення -ах за аналогією до російського відповідника на цыпочках, друге слово має закінчення -и дуже характерне для українських прислівників: наввипинки, наввиринки, наввипередки, навзаводи, навперемінки тощо. Таке ж закінчення й у слова навшпинячки, яке має всі права на існування.

§7. Обґрунтовано, з цілковитою (з повною, з незаперечною) підставою, підставно

У публіцистиці й діловій мові часто трапляються слова обґрунтовано, з цілковитою (з повною, з незаперечною) підставою, наприклад: „до вибору робочих швидкостей аґреґатів передові механізатори підходять обґрунтовано...“ („Радянська Україна“); „Можна сказати з незаперечною підставою, що третій з'їзд Рад відкрив нову епоху всесвітньої історії“ (переклад із творів В. І. Леніна).

Та ось у „Вечірніх розмовах“ М. Рильського бачимо прислівник підставно: „Клопотався він, учасник війни, цілком підставно й законно“ („Моє і наше“). Чи це маловживане слово підставно — цілком рівнозначне попереднім висловам, чи воно має свій нюанс? Якщо вислів з незаперечною (з цілковитою, з повною) підставою — близький значенням до прислівника підставно, то цього не можна сказати про слово обґрунтовано: адже якесь клопотання об'єктивно може бути й мало обґрунтованим через юридичну непідготованість особи, що писала це клопотання, й разом із тим — цілком підставним, або, інакше кажучи, законним, бо має під собою за підставу закон. Саме тому М. Рильський, добрий знавець української мови, поставив тут цей прислівник. Слово підставно, відоме й раніше в українській мові, — не зайве, бо дає змогу точніше висловити думку й має свій загальновідомий антонім — безпідставно.

§8. Одноразово й одночасно

Чуємо інколи в радіопередачі таке дивне повідомлення: „Одноразово працює радіостанція „Маяк“ на хвилі...“ По-українському це означає, що радіостанція „Маяк“ працює чомусь тільки один раз, хоч усім відомо, що радіостанції взагалі, зокрема й „Маяк“, функціонують не раз і не два чи три, а постійно. Одноразово можна допомогти комусь, позичити гроші, нагадати про щось, наприклад: „Вам можуть дати субсидію тільки одноразово, а далі не сподівайтесь постійної фінансової допомоги“.

Слово одночасно означає, що якась дія відбувається в один час з іншою дією: „Одночасно пробитися всім підводам — неможливо“ (О. Гончар); „Чикаленко одночасно їв, запивав вином і розповідав безперестану“ (Л. Смілянський).

Очевидно, наше радіомовлення хотіло сказати, що „одночасно працює радіостанція „Маяк“, але не зуміло правильно висловити.

§9. Під рукою і напохваті

„Нащо ти ото шукаєш по кімнаті, нишпориш по шухлядах? Треба, щоб усе потрібне було в тебе під рукою“, — читаємо в одному сучасному оповіданні, де спиняємо увагу читача на вислові під рукою. Так сказати по-українському можна, як це бачимо хоч би з такої фрази в М. Коцюбинського: „Багато читаю, бо під руками велика бібліотека та багато газет та часописів на всяких мовах“. Але є ще український прислівник напохваті, що передає те саме поняття, що й вислів під рукою в переносному значенні: „Ще завидка понаготовляли кожен собі сокиру чи лома, мішки на зерно, налигачі на худобу, — держали напохваті“ (А. Головко).

Не слід забувати це слово в певних випадках, тим більше, що воно — таке характерне для нашої народної мови, з якої треба черпати свій практичний словник нашій літературі.

§10. По рахунку чи видавцем?

„Він давав їй гроші по рахунку, щоб не тринькала їх дарма“, — читаємо в одному фейлетоні, де з попереднього тексту здогадуємося, що йдеться не про папірець-рахунок, на підставі якого давалося жінці гроші, а про те, що давано їй грошей небагато, ощадно. У цьому розумінні сказати по рахунку ніяк не можна: це буквалістичний переклад російського по счету. Тут мало б стояти слово видавцем, що саме й є відповідником російських висловів по счету, по мере:„Все подавалось ніби видавцем“ (І. Нечуй-Левицький).

§11. Так чи отак?

„Усякі бувають дива. Так ідеш собі лісом, коли бачиш...“ — читаємо в одному оповіданні. Усе ніби гаразд у цих двох реченнях, але чомусь не задовольняє слово так на початку другого. Якби друге речення починалося ствердженням певної події чи явища, про що мовилося в першому, тоді слово так було б на своєму місці, як це бачимо в творі І. Нечуя-Левицького: „Пан не згоджувавсь брати назад того поля. Так воно й стояло ціле літо толокою“. Якщо речення не являє собою логічного завершення щойно сказаного, а висловлює загальні міркування, звісно, пов'язані певною мірою з усім попереднім текстом, тоді краще послугуватися прислівником отак: „Отак жив Чіпка, ріс, виростав у голоді та холоді, у злиднях та недостачах“ (Панас Мирний).

Ми спинились над цими двома словами, які, будучи дуже схожі одне з одним, мають, проте, різні нюанси, тому, що раз у раз натрапляємо в художній літературі й публіцистиці на фрази з початковим словом так замість отак, про яке ніби забули автори. Відбувається це, видимо, підо впливом російських зразків, де прислівник так в аналогічних фразах — дуже поширений: „Эти явления замечались и раньше. Так, еще в прошлом году, мы наблюдали...“

Прислівник отак інколи буває синонімом слів наприклад, приміром, як це бачимо в першій фразі: „Усякі бувають дива. Наприклад (приміром), ідеш собі лісом...“ Із цього видно, що й у наведеному на початку реченні більше пасувало б слово отак: „Отак ідеш собі лісом...“, — тимчасом як у реченнях „Темрява була така густа, що ми не бачили, чи їдемо ще селом, чи в'їхали вже в ліс. Так, це був ліс“ відчуваємо, що тут треба поставити тільки слово так.

§12. Раптом, а що як, ану (ж)

Не завжди слушно ми користуємося прислівником раптом. Якщо в фразі „То цілий місяць не було його, а це вчора раптом приїхав“ (із живих уст) цей — прислівник стоїть до речі, то цього не скажеш про таку фразу, взяту з сучасної белетристики: „Туди вона і глянути боїться: раптом побачить там когось із земляків“.

Прислівник раптом, як і рівнозначні прислівники зненацька, враз, нараз, указує на несподівану дію або наяву когось чи чогось: „Раптом усе затихло“ (Леся Українка); „Раїса раптом одхитнулась од приятельки й тихо скрикнула, як ранений птах“ (М. Коцюбинський). А коли йдеться не стільки про несподіваність дії, скільки припускається можливість дії або появи когось, тоді краще користуватись висловами а що як, ану (ж): „Піду я до Бондаренків — ану ж Петро вже приїхав“ (із живих уст); „Я можу піти туди; а що як ніхто ще не повернувся й хата — замкнена?“ (з живих уст).

Отож, у наведеній вище невдалій фразі краще написати: „Вона й глянути боїться: ану (або — а що як) побачить там когось“ .

§13. Уперто чи наполегливо?

„Завод уперто працював далі, щоб учасно виконати почесне замовлення“, — читаємо в одній газетній статті. У такому тексті прислівник уперто не підходить, бо він надає дієслову, якого стосується, неґативної функції, наприклад: „Барометр уперто показував „дощ“, хоча в той день не капало навіть і сонце блищало часом крізь хмари“ (М. Коцюбинський). У наведеній на початку фразі дієслово працювати вимагає прислівника з позитивним значенням; таким буде слово наполегливо.

Те саме можна сказати й про прикметники впертий і наполегливий: „Упертий, як свиня“ (з живих уст); „Василь — людина наполеглива, трудовита“ (О. Копиленко).

§14. Щоденно, щодня, щодень, щоднини

Слова щоденно, щодня, щодень, щоднини ми бачимо в нашій класиці й сучасній українській літературі: „Я єсть той, який щоденно на будові, на посту“ (П. Тичина); „Ходив я в садочок щодня виглядати“ (Л Глібов); „Споконвіку Прометея там орел карає, що день божий добрі ребра й серце розбиває“ (Т. Шевченко); „Для величних будов Батьківщини, для майбутнього щастя — щоднини лийся, лийся, гаряча сталь!“ (Я. Шпорта).

Усі ці чотири слова мають однаковісіньке значення, хіба тільки з тою різницею, що слова щодня, щодень ми часто чуємо в народному мовленні, але далеко рідше можна натрапити на щоднини й не трапляється чувати з народних уст прислівника щоденно, дарма що прикметник щоденний — дуже поширений: „Оце такий мій щоденний наїдок“.

Чи не забагато в нас однакових прислівників, дуже схожих між собою, що означають достоту одне поняття? Таке явище навряд чи збагачує мову, вносить плутанину, коли постає питання, як краще сказати — щодня чи щоденно. Мабуть, слід додержуватися слів, що живуть у народі, залишивши слова типу щоденно для тих випадків поетичної творчості, коли ритм вірша потребує саме цього слова, як це бачимо в наведеній цитаті з творів П. Тичини.

Розділ 10

ПРИЙМЕННИКИ

1. У (в) — до, в — на

Інколи виникає питання, який прийменник треба ставити — у (в) чи до: „Я поїхав у Київ“ чи „Я поїхав до Києва“, „Вихід у місто“ чи „Вихід до міста“?

Узагалі, коли мовиться про рух у напрямі міста, села, селища, тоді треба ставити прийменник до: „Через кілька днів Ковпак вилетів до Москви“ (П. Вершигора); коли йдеться про дію чи перебування в чомусь, тоді слід користуватися прийменником у (в): „У Києві на риночку ой пив чумак горілочку“ (народна пісня). Якщо мета руху в певному напрямі супроводжується ще додатковими поясненнями, тоді після них може стояти замість прийменника до — у (в): „Ми їздили на ярмарок у Косів“ (М. Рильський). У реченнях, де рух або дію скеровано до предметів, середовищ або мовиться про абстрактні поняття, ставиться прийменник у (в):„Він ступив у сад“ (Є. Гуцало) ; „Кидається у свою стихію“ (О. Гончар); „Закрадається в серце острах“ (М. Рильський). Рух до приміщення позначається дієсловами з тим і з другим прийменником: „Уваливсь у хату“ (П. Куліш); „Смерть зайшла до хати“ (Д. Павличко).

Як сказано вище, прийменником у (в) з іменником у знахідному відмінку послугуємось, визначаючи час за днями тижня: „у вівторок“, „у п’ятницю“, — або з іменником у місцевому відмінку, коли мовиться про місяці року: „у січні“, „у липні“. Проте, коли визначається час за роком, треба користуватись родовим відмінком іменника, а не прийменником у (в) з іменником у місцевому відмінку: ближче буде до нашої мовної традиції цього року, а не в цьому році, 1970 року, а не в 1970 році. Так само слід казати торік, а не в минулому році, позаторік, а не в позаминулому році; аналогічні будуть і прикметники — торішній, а не минулорічний, позаторішній, а не позаминулорічний.

Російському вислову дом в три окна відповідає український — будинок на три вікна, а вислову дом в пять этажей — будинок на п’ять поверхів.

Прийменник на вживають також, коли описують процес перетворення: „звівся ні на що“.

Прийменник у (в) можна чути українською мовою в таких висловах: вірити в себе, вдаватися в тугу, в розпач, - а також на позначення переходу з

одного стану в інший: „І як воно зробилось так, що в турка я перевернувся“ (С. Гулак-Артемовський).

Російські прийменники у та в мають між собою велику значеннєву різницю, наприклад: „У него собирались гости“ і „В его словах чувствовалась уверенность“. Між українськими прийменниками у та в нема ніякої різниці. Ми ставимо їх незалежно від змісту речення, а тільки додержуючись правила чергування голосних, цебто: якщо попереднє слово кінчається на голосну, треба ставити прийменник в („Вона взяла в нього книжку“), якщо на приголосну - тоді у („Він узяв у неї книжку“).

2. Від — проти, на — проти

„Це ліки від усяких хвороб“, - читаємо в одному сучасному оповіданні для дітей. Так сказати по-українському не можна; коли йдеться про ліки, треба ставити прийменник проти: „Ліки проти ревматизму“ (Українсько-російський словник АН УРСР).

Прийменником проти користуються також для порівняння: „І стіл був багатий проти звичайного“ (Л. Смілянський), — а також у висловах на означення часу відповідно до російських на пятницу, под Новыи год: „Пізно світилося проти п'ятниці світло, як у великодню ніч“ (М. Коцюбинський); „Та це сталося проти Нового року“ (з живих уст); „Він не питав більше — куди й чого я піду проти ночі“ (С. Скляренко).

3. Для, задля, на, про, під, до

„У кутку кімнати стояла шафа для одежі“; „Це тобі торбинка для книжок“, - часом чуємо з уст і навіть читаємо в художній літературі. Чи це правильно? Ні, треба: „стояла шафа на одежу“, „торбинка на книжки“. Чому? Тому що прийменник для буде слушний там, де говориться, що певну річ призначено для людини, тварини або для якоїсь ширшої потреби: „Не для пса ковбаса, не для кицьки сало“ (М. Номис); „Цю шафу батько купив для мене“ (з живих уст); „Для загального Добра“ (М. Коцюбинський). Зате, коли мовиться, що якийсь предмет призначено на певні конкретні речі, тоді треба шукати інших прийменників: „Оце тобі торбинка на жито, а пляшки - менша на олію, а більша на молоко“ (з живих уст), „мішок на вугілля“; „одяг на свято“ (Українсько-російський словник АН УРСР). Так само треба казати: „поштова скринька на листи й газети“, „кошик на старі папери“, „миска на борщ“. Кажуть у народі ще: „мішок під жито“, „одежа про свято й про будень“, „книжка до читання“.

Навіть призначення якоїсь дії передається в фольклорі прийменником на: „Не на те я, запоріжці, Гард розруйнувала, щоб степи ваші широкі та назад вертала“ (історична пісня).

Прийменник на стоїть ще, коли йдеться про хвороби — захворіти на що, а не чим: „Занедужав на кір“, „Він заслаб на пропасницю“ (Словник за редакцією А. Кримського); „Оце вже місяць хворію на очі“.

Прийменники для й задля часто виступають як синоніми: „Для тебе сина породила“ (Т. Шевченко); „Задля нього зробила“ (Г. Квітка-Основ'яненко); „Погляньте на руки мої: задля миру і щастя народів вони - здатні на труд і

бої“ (С. Олійник). Інколи прийменник задля набуває ще й значення пояснення причини, стаючи синонімом слів тому що, через те що: „Макар Іванович... брехав, що купив їх (брошури. — Б. А.-Д.) тільки задля їх дешевизни, маючи потребу в папері“ (М. Коцюбинський).

4. По, за, з, на

Вище ми бачили, що прийменник по з присвійними займенниками мій, моя, моє, наша, наше українська класична література й фольклор не так часто вживали, як це недавно стало поширюватися в літературі, коли чуємо: по-моєму, по-твоєму, по-нашому, наприклад: „по-моєму, так не можна робити“. Виходячи з наших мовних традицій, цю фразу краще було б сказати так: „На мою думку (або - на мій погляд, чи як на мене), так не можна робити“. Але не слід думати, що українська мова взагалі уникає прийменника по. Ні, ми часто користуємось цим прийменником, наприклад: „По Савці свитка, по пану шапка“ (прислів'я); „Видно пана по халявах“ (прислів'я); „По своєму ліжку простягай ніжку“ (прислів'я).

Прийменником по користуються на позначення місця руху: „Він тинявся без діла по вулицях і майданах столиці“; „Мені багато доводилось їздити по містах і селах України“. Але неправильно кажуть: „Я живу по вулиці Леніна“, — замість: „Я живу на вулиці Леніна“.

У фразі „Він по походженню - українець“ прийменник по стоїть не на своєму місці. Не краще буде, коли замість нього поставити прийменник за, як це часто роблять: „Він за походженням — українець“, — бо тут треба прийменника з: „Він із походження (або з роду чи родом) — українець“. Узагалі прийменником за часто надуживають. Якщо він стоїть цілком на своєму місці в на фразах: „Одягнений за останньою модою“; „Це зроблено за всіма вимогами науки“, — то цього не можна сказати про такі фрази: „Він зробив це за наказом директора“; „За бажанням публіки концерт повторено“; тут слід сказати: „З наказу директора“, „На бажання публіки“. Вислів „одержати гроші за рахунком (чи за ордером)“ — також неправильний, слід: „одержати гроші на рахунок (чи на ордер)“. Коли треба вказати на привід, причину або підставу якоїсь дії, тоді краще вживати прийменника з або на: „Чи з доброї волі?“ (О. Гончар); „Носили на його бажання дорогі страви“ (М. Коцюбинський).

Принагідно слід звернути увагу на хибний вислів з точки зору, що є буквалістичним перекладом російського с точки зрения, по-українському цей вислів буде — з погляду: „з погляду марксизму“ (Українсько-російський словник АН УРСР), „із цього погляду“ (Російсько-український словник АН УРСР).

У декого часом виникає питання: як правильно сказати по-українському: пішов по воду чи пішов за водою? Це залежить від того поняття, яке ми вкладаємо в речення: якщо йдеться про мету руху, то треба ставити прийменник по („Ми ходили по гриби“ — П. Воронько), якщо напрям руху — прийменник за („Пливи, косо, тихо за водою, а я піду слідом за тобою“. — Народна пісня; „Я йду по лікаря, бо хворому дуже тяжко“, але „Я пішов за лікарем до його кабінету взяти рецепт“).

5. При чи за?

З прийменниками при й за трапляється чимало помилок на письмі й з уст. Візьмімо такі фрази: „При будуванні клубу ми застосували всі нові технічні досягнення“; „При бажанні цього можна досягти“; „Це можна здійснити при всіх обставинах“ — У всіх цих фразах приименник при стоїть на позначення часу. Погляньмо, коли саме наша класика й живе народне мовлення користуються цим прийменником: „Була в мене небога, при мені вона і зросла“ (Марко Вовчок); „Три явори посадила сестра при долині“ (Т. Шевченко); „Він такий у нас чоловік, що все при начальстві крутиться“ (з живих уст). У всіх цих прикладах прийменник при позначає місце. Уживають його й як відповідника до російського прийменника в: „Як живе чоловік при вбозтві, то й хороший зробиться поганий, а як при волі, то й ледащо покажеться гарне“ (Б. Грінченко), — або в таких висловах, як при розумі, при здоров'ю: „Був чоловік середніх літ, при здоров'ю“ (Ганна Барвінок).

Далеко рідше ми натрапляємо на прийменник при з відтінком часу: „При слові „ключниця“ Зоя злісно стиснула губи“ (Леся Українка); „При такій інтенсивній праці треба добре їсти“ (М. Коцюбинський); „При згоді були люди“ (Словник Б. Грінченка). У цих фразах можна поставити й описову конструкцію: „Коли почула слово „ключниця“...“, „Коли так інтенсивно працювати...“, „Коли згоджувалися...“.

Якщо в фразі мовиться про історичний або тривалий час із життя певної людини чи багатьох людей, тоді класика й народне мовлення вдаються до прийменника за: „Ото було за наших часів — Верді, Россіні...“ (Леся Українка); „За Хмельницького Юрася пуста Україна звелася, а за Павла Тетеренка — не поправиться й тепереньки“ (М. Номис); „За царя Панька, як земля була тонка“ (приповідка); „Це було ще за життя мого батька“ (з живих уст).

Із цих прикладів випливає, що й у трьох перших фразах слід було сказати: „Коли будували (або — будуючи) клуб, ми застосували“; „Коли є бажання (або — бажаючи), цього можна досягти“; „за всіх обставин“.

Розділ 11

СПОЛУЧНИКИ

1. Аби, щоб (щоби), жеб (жеби)

Сполучник аби звичайно є відповідником до російських лишь бы, только бы: „Аби день до вечора“ (приповідка); „Нехай собі співає, аби не голосно“ (Т. Шевченко). Але в деяких говірках української мови це слово править за синонім сполучників щоб, хоч би, як-би. Це позначилось і в нашій класичній літературі, наприклад: „Я аби хотів що попові дати, то не дам, бо не маю, а він аби хотів здерти, то не здере, бо не має що здерти“ (В. Стефаник).

У сучасній українській літературній мові сполучника аби вживають тільки в його першому значенні, тому в фразі, взятій із газетного фейлетона, слово аби стоїть не на своєму місці: „Усі можуть засвідчити: не було ще випадку, аби хтось із працівників управління навіть з виховною метою хапався за пасок, розмовляючи з своїм сином“. Тут і в подібних випадках треба послугуватися сполучником щоб, як це чуємо в відомій народній пісні: „...щоб наша доля нас не цуралась, щоб легше в світі жилося!“

Слід завважити, що в говірках західних областей України трапляється замість щоб (щоби) сполучник жеб (жеби): „Немає злого, жеби на добре не вийшло“. Такий сполучник треба вважати за діалектизм і полонізм, який прийшов у ті говірки підо впливом польської мови (zeby). Звісно, йому не може бути місця в літературній мові, крім тих випадків, коли в художньому творі, задля колориту, автор хоче зберегти пряму мову своїх персонажів.

2. Варто, тільки, тільки-но, як тільки

Інколи доводиться чути з уст і бачити на письмі вислови на кшталт: „Варто мені взятися за роботу, як він одразу ж кличе мене до себе“; „Варто мені лягти, як миттю засинаю“. В обох цих фразах слово варто, вжите в значенні прислівника, стоїть не до речі, його механічно перенесено з російських висловів „стоит мне взяться за работу“, „стоит мне лечь“. По-українському в таких випадках слід сказати: „Тільки (або — тільки-но, як тільки) візьмусь за роботу, він одразу кличе мене до себе“; „Тільки (або — тільки-но, як тільки) ляжу, миттю засинаю“.

Слово варто кажемо тоді, коли хочемо висловити, що слід або не слід щось робити, що є в цьому потреба чи рація: „І справді варто було б по-

поливти човном“ (І. Нечуй-Левицький); „То видно, ще не варто над ним і сумувать“ (Леся Українка); „Варто щось попоїсти“ (Б. Грінченко) .

3. І — й — та

Між словами в реченні й між реченнями ми часто вживаємо сполучників і та й. Українська мова — милозвучна й тому пильнує, щоб не скупчувалось поряд кілька голосних або кілька приголосних. Для того, щоб ці звуки гармонійно чергувались, є в українській граматиці правило чергування, за яким звук і чергується з й на початку слів (він іде, вона йде), а також коли ці звуки виконують функцію сполучника. На жаль, іноді забувають про це правило й пишуть: „Вона і він“ замість „Вона й він“. Письменники, що дбають за високий рівень мовної культури в своїх творах, послідовно додержуються цього правила й ставлять сполучник і, якщо попереднє слово кінчилось на приголосну („Я прокинувся через те, що поїзд сіпонув і раптом пішов швидко“. — Ю. Смолич), та сполучник й, коли наприкінці попереднього слова стоїть голосна („Хоча сам він обертався повільно, проте робота в його руках якось ішла сама собою, швидко й до ладу“ (О. Гончар).

Якщо між сполучниками і та й нема ніякої значеннєвої різниці, то сполучник та може бути в значенні і („Тільки він та вона, та старий, та стара...“ — Дитяча пісенька), а також у значенні слова але („Ой п’є Байда мед-горілочку, та не день, не два, та й не годиночку“. — Дума). Коли вживати сполучника та в значенні і, а коли ставити сполучник і — це питання здебільшого суто стилістичне: якщо в реченні вже є і, тоді для стилістичної різноманітності може прислужитися сполучник та: „Вона й її мати та багато інших людей знали про це“; „Батько наказав мені та його братові полагодити повітку“. Сполучником та в значенні і поєднуються також близько споріднені поняття, стани й явища, а крім того, стани й явища, одне з яких випливає з другого або зумовлюється другим, стани й явища, які чергуються: „батько та мати“, „ходить та плаче“, „сміється та плаче“, „блискає та гримить“, „кажуть та пишуть“ і т. ін. Нема також ніякої значеннєвої різниці між словом але й сполучником та в значенні але отож, коли ставити те чи те слово — це питання лише стилю.

4. Як би не — хоч би як, який би не — хоч би який

Часто помиляються в тих випадках, коли будують українську фразу за зразком російських висловів как ни („А вы, друзья, как ни садитесь, все ж в музыканты не годитесь“), какой бы ни („Какой бы ни был результат, а работать нужно“) й кажуть та пишуть: „Без освіти нічого не осягнеш, як би не хотів того“; „Не тонкощі сюжетоскладання, якими б не були вони винахідливими, цікавлять нас“. Таке калькування російських, висловів інколи навіть не дозволяє зрозуміти фразу, наприклад, перше речення, сказане вголос, можна зрозуміти й так: „Без освіти нічого не осягнеш, якщо того не хотів“. Щоб такої плутанини не було, треба висловлюватись правильно по-українському: „Без освіти нічого не осягнеш, хоч би як того хотів“; „Не тонкощі сюжетоскладання, хоч би які винахідливі вони були, цікавлять нас“.

Так усталилося в нашій класиці й живому народному мовленні, отож нема чого від цього відступатись: „Не до пари голубоньці горобець, хоч який він прехороший молодець“ (Л. Глібов).

Так само російському вислову что бы ни відповідає і український хоч би що („Хоч би що він думав, хоч би що робив, а якась потаємна думка точить його серце, мов хробак...“ — М. Чабанівський); так само й російським висловам кто бы ни, где бы ни відповідають українські хоч хто, хоч де („Хоч хто казатиме, — не слухайсь“; „Хоч де будеш, то я тебе знайду“. — Словник Б. Грінченка).

Розділ 12

ЧАСТКИ

1. Ж, же, а, бо, но

Частка ж (або, якщо попереднє слово кінчається на приголосну, же) в одних випадках відповідає російській частці же як ось, приміром, у приказці: „За моє жито мене ж і бито“, в інших — ні. Скажім, у фразі „Та ти ж сам бачив“ частка ж більше відповідає російському слову ведь: „Да ведь ты сам видел“. Бувають випадки, коли в українській фразі краще поставити сполучник а, хоч у відповідній російській фразі стоїть частка же: „Братья работали, я же сидел“ — „Брати Працювали, а я сидів“.

Частка ж (же) часто надає фразі підсильного пояснювального (або виправдувального) характеру: „Я ж не хотів цього“; „Я ж не думав, що так воно обернеться“, — хоч ліпше „Та я не хотів...“; „Та я не думав...“.

Інколи російській частці же відповідає українське бо: „Та йди-бо сюди!“; „Та годі-бо тобі!“, — або частка но: „Сядь-но та розкажи“,

2. Лише, тільки, лиш, лишень

Дехто з сучасних журналістів і молодих письменників так уподобав слово лише, що забув про близьке тільки і, нехтуючи навіть стилістичні вимоги, раз у раз тулить це лише, як в оцій фразі: „Він помітив їх лише тоді, як вони вибігли на узлісся; лише в одного з них теліпався за спиною автомат“.

Істотної різниці між словами тільки й лише (або лиш) нема, але не треба збіднювати мову й користуватись завжди одним словом. Наша класика й народне мовлення не дають переваги якомусь одному, а, в міру потреби, користуються обома словами: „Тільки тоді і полегша, як нишком заплачу“ (І. Котляревський); „Хотів говорити і не міг. Лише дивився“ (М. Коцюбинський); „Усі дівки прийшли води набирати, лиш моєї милої не пускає мати“ (народна пісня).

Близькою за звучанням, а інколи й значенням до слова лише (лиш) є частка лишень: „А покажи лишень, скільки в тебе грошей?“ (Г. Квітка-Основ'яненко). Але здебільшого ця частка стоїть із дієсловом у наказовому, способі й відповідає російській частці -ка (смотри-ка, скажи-ка): „Стривай лишень! Чи чуєш? Щось плаче за ворітьми“ (Т. Шевченко); „Куди вам! Підіть лишень умиитесь!“ (М. Номис). Через те, що для першого значення

цієї частки є аж три синоніми, краще користуватись нею тільки в другому значенні: „Дай лишень прикурити“; „Скажи лишень, де ти вчора була?“.

3. Не то, не то — чи то, чи...

Часто трапляється помилка навіть у сучасних художніх творах типу: „Не то справді хотів спати, не то тільки вдавав, що хоче“. Такого вислову нема в українській мові — його механічно перенесено з російської, де цілком природно звучить фраза: „Не то действительно хотел спать, не то делал вид, что хочется“. По-українському відповідником до російського вислову не то — не то буде чи то — чи, наприклад: „Чи то так сонечко сіяло, чи так мені чого було! Мені так любо, любо стало“ (Т. Шевченко); „Одна з таких чи то каменюк, чи то маленьких скель стирчала тільки за метр від берега“ (Ю. Шовкопляс).

Отже, й у фразі, наведеній на початку, треба було написати: „Чи то справді хотів спати, чи тільки вдавав, що хоче“.

4. Не бійсь — надісь, мабуть, певно

„Не бійсь, уже хильнув десь зранку?“ — пише автор оригінального оповідання й думає, що він висловивсь по-українському. Простий український читач, якщо він негаразд знає російську мову, де трапляється частка небось, може й не добрати глузду в вислові не бійсь, бо українською мовою такий вислів означає тільки заперечення з дієсловом у прямому значенні: „Не бійсь, Ольго, нічого, все буде добре!“

Відповідниками до російської частки небось маємо в українській мові частку надісь („Люди дивуються, що я весела: надісь, горя-біди не знала“. — Марко Вовчок), прислівники мабуть („Скулився як! Мабуть, уже змерз, як той цуцик?“ -Із живих уст) і певно („Уже, певно, візьме її за себе“. — Г. Квітка-Основ'яненко).

З цього видно, що й авторові оповідання треба було написати: „Надісь (або мабуть чи певно), уже хильнув десь зранку“.

5. Ні-ні та й... — гляди та й... — коли-не-коли

„Ні-ні та й піде на базар щось продати“, — читаємо в одному перекладі з художньої літератури, а інколи такий самий вислів бачимо й в оригінальній українській сучасній літературі: „Ні-ні та й вип'є чарчину, а тоді — другу, третю... і пустився чоловік берега“. У кого є чуття мови — а воно буває й природжене, й вироблене внаслідок самовдосконалення, — той зразу відчуває буквалістичність перекладу й неприродність вислову ні-ні в контексті українського твору: його скальковано з російського вислову типу: „Нет-нет да и соврет опять“.

Заперечення ні в українській мові може бути повторене тільки для того, щоб передати особливо піднесений емоційний стан людини, наприклад: „Ні, ні, не хочу цього! Не дам згоди на це!“ А там, де треба передати російський вислів „нет-нет да и...“, є інші українські відповідники: гляди („То не хотів

їхати, а то, гляди, вже й у дорогу зібрався“. — З живих уст), коли-не-коли „Артем на заводі. Коли-не-коли провідає матір“. — А. Головко). Повторення дієслова з запереченням може також бути відповідником до наведеного російського вислову: „Не йде, не йде та й прийде стовбичити цілий день“ (із живих уст).

Отож у перших помилкових фразах слід було б написати: „Коли-не-коли та й піде на базар“, — або: „Гляди, й піде на базар“; „Не п’є, не п’є та й вип’є чарчину, а тоді — другу, третю...“.

Розділ 13

ВИГУКИ

1. Їй-право, далебі, справді, справді-бо, бігме, таки так

Відповідно до російських вигуків ей-ей, ей-же-ей є чимало українських слів, але останнім часом багато авторів і промовців уподобало рідкісне їй-право: „їй-право, я нічого не знав“. Цей вислів помітно витискує такі відомі здавна слова, як далебі („Далебі, не знаю, що й діяти“. — І. Нечуй-Левицький), справді („Справді, нічого не знаю“. — З живих уст), справді-бо („Кажу вам, справді-бо, нічого не чув і не бачив“. — Із живих уст), бігме („Бігме, я не брав твоєї сокири“. — Словник за редакцією А. Кримського), таки так („Таки так, не було його там“. — Із живих уст). Звісно, краще користуватись не рідкісними, а внормованими в літературній мові словами.

2. Леле, лелечко, от біда, ой горе, ой лихо (ой лишечко, ой лишенько)

Вигук леле дедалі рідше чується в сучасній українській мові, поступаючись перед вигуками от біда, ой горе, ой лихо (ой лишечко, ой лишенько). Але наша класика и народне мовлення широко послуговуються цим вигуком, що передає захоплення або подив („Леле, лелечко мені!“ — М. Номис) чи гіркоту („Ой леле! Даремні питання!“ — Леся Українка). Будучи відповідником до російського увы, вигук леле не є абсолютним синонімом вигуків ой біда („Ой біда мені з тобою, не знаю, що й робити!“ — З живих уст), ой горе („Ой горе тій чайці, чаєчці небозі, що вивела чаєняток при битій дорозі“. — Народна пісня), ой лихо, ой лишечко, ой лишенько („Ой лишечко! Хто іде!“ — Т. Шевченко). Ці вигуки передають почуття більшого жалю, ніж вигук леле, за яким чути легкий смуток чи невдоволення: „Леле, я таки не встиг дочитати книжки — забрали її в мене“ (з живих уст); „Ой лелечко, лелечко, болить моє сердечко!“ (П. Чубинський).

3. Слава — браво — ура

Слово слава здебільшого виступає в функції іменника: „Гей ну, хлопці, до зброї — на герць погуляти, слави здобувати!“ (історична пісня). Але це слово буває й вигуком, що відповідає російським вигукам ура („Як упав же він з коня та й на білий сніг, — Слава! Слава! — докотилось і лягло доніг. — П. Тичина), браво („Хорові Вірьовки та його керівникові Авдієвському слава!“ — З живих уст). Слід пам'ятати й цей давній український вигук слава, щоб користуватись ним під час різних урочистих моментів — на мітингах, концертах, виставах і зборах, коли хочеться висловити свій захват.

Розділ 14

БАЖАННЯ ЛІТЕРАТОРА

Художня література безнастанно контактує з живою народною мовою, живлячися з неї та, з свого боку, збагачуючи її; ні в якій іншій галузі розумової праці не переплітаються так щільно для дружного співдіяння класична спадщина, мовне надбання минулого й поточний процес дальшого розвитку живої мови. Письменник уже з самої природи своєї творчості має стояти на передовій лінії борців за високу культуру мови.

На жаль, ми, письменники, іноді забуваємо про відповідальність перед своїм народом за нашу мову, за той багатий, великий скарб, який ми одержали від славетних попередників. За слушну можна вважати репліку І. Білодіда („Радянська Україна", 1963), що в тканину деяких художніх творів потрапляють невиправдані діалектизми, жаргонізми й вульґаризми, іноді „поноваторському" нав'язуються штучні, не властиві природі літературної мови словотворчі покручі, а деякі підручники з літератури написано сіро й безбарвно, з мовними штампами, шаблонами та ін.

Доречно буде сказати й про те, що в нас усе ще мало добрих словників, де більш чи менш повно було б відображено багатющу живу лексику української мови.

Для багатьох редакторів наших видавництв однотомний „Русско-украинский словарь" став неперейденим законом: є таке слово в словнику — гаразд, уживай його; нема цього слова чи замість нього стоїть якесь дивне, скальковане, — скоряйся словнику, бо то — закон!

Звісно, академічному словнику належить мати непохитний авторитет. Тут не місце сумнівам, дебатам і дискусіям. Але й „Русско-украинский словарь", і Українсько-російський словник — далеко не ідеальні. Багато що в них просто застаріло. Хіба не з оцих словників пішло горезвісне „Добро пожалувати!", що й досі часом „прикрашає" фасади деяких будинків в урочисті дні? Навіть у IV томі Українсько-російського словника, що вийшов із друку 1961 р., коли вже преса, радіо й різні заклади відкинули цей вислів, який не лізе ні в український тин, ні в російські ворота, все ще бачимо на двадцятій сторінці „Добро пожалувати!". Здавалось би, що наспіх укладений „Русско-украинский словарь" 1948 р. зазнає в наступних виданнях докорінних виправлень, але видання 1955 й 1961 рр. обмежились тільки невеликими додатками чи змінами правописного порядку. І сьогодні ще редактори мають підстави вимагати від автора замінити слово лихоліття на безчасся (російське безвременье), бо цей феномен стоїть на першому місці в словнику, прозваному „зеленим" не

так за колір палітурок, як за недостиглість. За цим словником ми маємо писати новомісяччя замість відомого в народі молодий місяць, молодик, давати перевагу штучному слову виручка („гроші за продані речі“) над широко вживаним у народі виторгом, уважати, що вислів „продати (чи купити) в розстрочку“ (або, як у словнику ще наведено, — з розстроченням.) — чомусь кращий за відомий український — „купити (продати) на виплат“.

Словник часом містить як українські відповідники такі слова, що їх у народі розуміють по-іншому, ніж то хотілось укладачам словника. Наприклад, слово поприще, дане в переносному розумінні „нива“, „поле діяльності“ часто сприймають як дієслово поприщити. Я був свідком, коли на селі, вичитавши в газеті фразу „Він довго працював на поприщі народного вчителя“, одна з колгоспниць відразу спитала: „А кого це з учителів поприщило?“

Так само й слово дітище, наведене в словнику, як відповідник до російського детище, замість природних українських дитя, дитина чи виплід (аналогічно до російського порождение), сприймається з іронічним чи зневажливим нюансом, як у словах із суфіксом -ищ- — бабище, хлопчище, любище, кулачище.

Інколи лексичний матеріал одного словника суперечить відповідному матеріалу з другого, дарма що їх упорядкував один і той же заклад — Інститут мовознавства імені О. Потебні. Наприклад, у „Русско-украинском словаре“ російське слово нервничать перекладено як нервуватися, а нервировать — нервувати, проте за II томом Українсько-російського словника виходить, що дієслово нервувати означає не тільки те, що російське нервировать, а й нервничать (тобто нервуватися).

Я торкаюсь цих хиб наших словників не для того, щоб, як кажуть, ятрити давні рани й заглиблювати незгоду між літераторами, журналістами, редакторами, з одного боку, й мовознавцями — з другого. я хочу, щоб ті хиби, які розхитували авторитет нашого академічного словника, не перейшли механічно в дальші словники Інституту мовознавства, що стоять на черзі, — тлумачний, синонімічний, фразеологічний; щоб запевнення, що „зелений“ словник -„давно перейдений етап“, було підперто належним видавничим діянням.

Ми вже сьогодні можемо з приємністю констатувати неабиякі зрушення в нашому мовознавстві. Уже з’являються на книжковому ринку видання, які можна використати в боротьбі за культуру мови. Хай сьогодні нас навряд чи задовольнить і невелика кількість назв, і малий тираж, і навіть подекуди повторення деяких лексичних помилок минулого, але ці видання вже виконують покладену на них функцію, сприяють піднесенню нашої мовної культури.

Насамперед слід відзначити поважну працю — „Русско-украинский словарь“ Д. Ганича й І. Олійника за редакцією І. Варченка, видання „Радянської школи“ 1962 р. Словник призначено для середньої школи, цим і пояснюється його вужчий обсяг проти згадуваного вже подібного словника Інституту мовознавства. Проте в ньому дано понад 30 тисяч реєстрових слів, і це дозволяє поширити можливість користування ним далеко за межі середньої школи. Відрадним у цьому словнику є явне прагнення його укладачів і редактора позбутись тих кричущих хиб, які часом знецінювали єдиний раніш Російсько-український словник. У цьому словнику не побачиш уже ні безчасся, ні новомісяччя, ні поприща та інших зразків скалькованого „словотворення“.

Проте слід зауважити, що укладачі не скрізь радикально звільняються

від того словесного „надбання“, на якому відбилась тінь культу особи. Наприклад, слова земледелец, земледелие, котрі „зелений“ словник перекладав тільки як землероб, землеробство у словнику „Радянської школи“ перекладено — хлібороб, хліборобство, але до цього додано: „(редко) землероб, землеробство“. Навіщо тягти в новий словник ці штучні витвори? Якщо вдумуватись, то виходить, що землероб — це „той, що виробляє землю“! (Порівняйте бракороб).

Правильно даючи як відповідники до російського дыхание слова дихання, віддих (російське вздох), словник перекладає російський вислів „затаить дыхание“ як „затамувати подих“, а далі, наводячи ілюстрацію до слова подих (веяние по-російському), пропонує фразу „подих весни“. Видимо-таки, „затамувати подих“ може бути по-російському скоріше „задержать веяние“, ніж „затаить дыхание“, яке правильніше буде по-українському: „затаїти (притаїти, затамувати) віддих (або ще — дух)“.

Та ці похибки, як і подібні до них, навряд чи можна поставити на карб укладачам і редакторові словника „Радянської школи“. Їхня праця заслуговує на повагу, їхній словник — це хід уперед.

Ще й зараз існує пекуча потреба в посібнику, який би на живому матеріалі показав відхилення від усталених норм і дав би зразки правильного користування словом. Сьогодні можна назвати книжки, які допоможуть тим, хто хоче поглибити свої знання з української мови. Узяти для цього хоч би „Нариси з загальної стилістики сучасної української мови“ І. Чередниченка („Радянська школа“, 1962 р.) і „Про культуру української мови“ А. Коваль (видання Київського університету, 1961 р.).

Обидві ці книжки розраховано передусім на студентів, але діапазон практичного користування ними може бути набагато ширшим. У „Нарисах...“ І. Чередниченка ґрунтовно висвітлено основні властивості фонетики, морфології й синтаксису української літературної мови, викладено й науково проаналізовано величезний матеріал виражальних мовних засобів і наведено зразки використання його в різних стилях. Це, власне, — не посібник, а підручник, не нариси, а — курс української стилістики, хоч автор скромно зменшує призначення своєї книжки.

Книжка „Про культуру української мови“ А. Коваль являє собою невелику, але дуже потрібну працю, яка містить низку слушних зауважень і порад щодо вибору слова, граматичних форм і конструкцій, правил літературної вимови й наголошування.

Треба сказати, що „Нариси...“ І. Чередниченка великуваті для щоденного робочого користування, а книжка А. Коваль — завузька своїм обсягом зачеплених питань. Для широкого вжитку хочеться мати щось середнє між цими двома книжками, де було б не тільки принагідно наведено, а й систематизовано слова, що їх уживають часто не у властивому значенні, скальковані вислови, характерні порушення синтаксичних норм нашої мови тощо.

Цілком природно, що мова викладу згаданих книжок — майже зразкова, відповідна до вимог високої культури мови, про яку в них говориться. Та все ж побіжно хочеться зробити кілька зауважень. Чи не здається І. Чередниченкові, що в фразі „Методи лінгвістичних досліджень різняться один від одного в залежності від того...“ краще сказати по-українському без прийменника в — „залежно від того“? Чи слід уживати тільки іменник недолік, коли мовиться про якісне поняття, а не про нестачу чогось, скажімо, в касі, коморі тощо? Мені здається, що слово недоліки, розкидане в різних місцях тексту,

доцільніше було б подекуди замінити словами хиби, вади чи ще якимись синонімами.

А. Коваль часто вдається до дієслова зустрічатися, але у фразах „Тавтологічні звороти часто зустрічаються в мові...“; „На жаль, у мові студентів можна зустріти слова...“ краще було б поставити інші, відповідніші синоніми — траплятися, подибувати, надибати, бувати. Не слід обмежувати текст викладу прислівником значне, коли є змога варіювати його іншими синонімами, наприклад, замість „значно більша“ — „куди більша“, „значно спростити“ — „набагато спростити“, „значної шкоди“ — „неабиякої шкоди“ і т. ін.

Хай автори цих дуже корисних книжок сприймуть мої принагідні зауваження не як докір, а лише як прояв бажання літератора внести свою частку в нашу спільну працю — збагачення української літературної мови — могутнього знаряддя розвитку української нації. Справді-бо, нива нашої діяльності — спільна з працівниками лінгвістичної науки. Праця наша має бути співдружною.

Розділ 15

СПОСТЕРЕЖЕННЯ МИТЦЯ

Наша вельми невелика щодо кількості література про поточну мовну дійсність збагатилася ще на одну книжку — „Слово про слово“ відомого українського письменника Костя Гордієнка, що вийшла у видавництві „Радянський письменник“.

Уже сам факт появи книжки, де розглянуто наші мовні справи, є дуже відрадне явище. Адже так мало, непропорційно до ваги й актуальності мовних питань мало, опубліковано в нас статей, а тим більше книжок на цю важливу тему. Та й чи не парадоксально, що в боротьбі за високу культуру мови виступають у періодиці здебільшого тільки письменники, тимчасом як учені-мовознавці воліють мовчки працювати в тиші кабінетів Інституту мовознавства, ніж устрявати в полеміку, що вряди-годи спалахує на сторінках наших періодичних видань. А кому, як не їм, слід було б насамперед відгукуватись на численні, на жаль, прояви нехлюйства, недбайливості, а то й просто спотворення нашої лункої, барвистої мови! Адже об'єктом спостереження, дослідження й вивчення для вчених-мовознавців має бути не тільки художня література, а й широка база того багатогранного життя, де звучить українська мова. Сюди входить і мова наших газет, журналів, мова вивісок, оголошень, плакатів, мова радіо й телебачення. врешті, впливи всіх отих чинників на живу мову народу. Скільки тут трапляється помилок, прикростей і просто анекдотичних випадків, на які треба оперативно реаґувати на сторінках газет і сатиричних журналів, а тим часом замість компетентних відгуків фахівців-лінгвістів натрапляємо тільки на „фігуру вмовчання“, як теоретики літератури...

Саме з цього погляду є цікавою збірка статей і спогадів К. Гордієнка, доброго знавця народної мови й стиліста. Щоправда, безпосередньо мовним питанням приділено в збірці тільки дві статті: „Чутливість до слова“ та „Слово“, й на перший погляд здається, ніби збірка не має тематичної єдності, бо інші три статті — „Замітки на „Кленових листках“, спогади про В. Еллана-Блакитного та враження від останньої декади української літератури й мистецтва в Москві — „Голоси і барви“ — виходять за рамки полеміки письменника з критиками, редакторами й мовознавцями про слово. Проте, вчитуючись у роздуми письменника над майстерністю Стефаникової мови чи

перегортаючи сторінки теплих спогадів про В. Еллана-Блакитного, з яких яскраво, хоч і фрагментарно, постає перед читачем доба становлення української сучасної літератури, а водночас і літературної мови сучасної України, чи переймаючись авторовим захопленням від маніфестації української культури в Москві на декаді, мимоволі вчуваєш внутрішню єдність збірки, бо скрізь автор обстоює народну основу літератури й мистецтва, бореться за поетично-образну силу слова.

До мовних питань К. Гордієнко підходить не з погляду відхилення від лексичних і фразеологічних норм, а з позицій непримиренного супротивника оканцелярення мови, знебарвлення її, мертвотного штампування замість невтомних мовних шукань. Цієї сторони питання ще майже не торкались ті нечисленні автори, що виступали в нашій пресі в справах культури мови. Тому й цей виступ К. Гордієнка набирає особливої гостроти та оригінальности, не кажучи вже за своєчасність його.

Автор спиняє увагу читача не на випадках неправильного вживання того чи того слова, не на хибних фразеологічних конструкціях, а на знебарвленні слова. Слово може стояти у фразі на своєму місці, й усю фразу граматично правильно побудовано, але це далеко ще не все, щоб фраза не була сірою, протокольною, а слово — анемічним, образно-безсилим.

Порівняймо: вогонь горить і бурхає полум'я, стугонить вогнище, палахкотить проміння або набростились дерева в І. Виргана замість бажаного спокійним редакторам — набухали бруньки. К. Гордієнко закликає до творчого шукання й збагачення мовних засобів. „Збагачення мови — більш складна (чому не складніша? -Б. А.- Д.) тема: це — будова мови, національна своєрідність, чисто українські звороти, особливості, ознаки, соціальна виразність, поетично-образний лад...“, -слушно зауважує він, заперечуючи нерозважним критикам, що плутають народні слова з архаїзмами, просторіччя з діалектизмами й прагнуть стандартного письма.

Звісно, мовиться тут про користування словом у художній літературі. Навряд чи хто вимагатиме, щоб і в підручниках садівництва бростились дерева, а в нарисі з фізики неодмінно стугоніло вогнище, бо: „На все потрібен артистичний хист ...На все потрібне чуття міри, художній такт, чутливе вухо, смак, усе те, що можна назвати художньою культурою“, — каже він далі.

Проте К. Гордієнко не обмежується самими рамками художньої літератури, а ставить питання далеко ширше — про впливи канцелярщини й протоколізму на живу мову народу, про змагання шаблону й штампу з образністю слова. Дотепно, в'їдливо-сатирично письменник оповідає, як канцелярські бур'яни гнітять добірне народне слово:

„Де ви найдете такого голову колгоспу, який би, приміром, сказав просто: „кури несуться“. Цього не може бути. Він неодмінно скаже: „Кури вступили в період носки яєць“. Чи почуєте від нього, що колгосп „силосує гичку“? Ні, він такою „буденною“ мовою розмовляти не буде. Він скаже: „Колгосп вступив у стадію силосування зеленої маси“. Погнила не полова, а „пожнивні рештки“. І вже буряк — не буряк, а „цукрова сировина“.

Справді, тиск штампованих канцелярських висловів позначається не тільки на мові газет і працівників, що раз у раз мають діло з вхідними й вихідними паперами, але часом просякає й на сторінки художніх творів, не кажучи вже за публіцистичні статті. Усі ці рішення, присвоєння, виконання, кредити довір'я й ліміти часу мають одне спільне невичерпне джерело — канцелярію. Розуміється, ніхто не буде заперечувати специфічності ділової мови й ви-

магати в службовому листуванні образних метафор, метонімій, синекдох і кучерявих епітетів, але й не є конче потрібним починати кожний офіційний папірець словами „з огляду на те“ й кінчати „зважаючи на вищесказане“, тому вже поготів треба вилучати з канви художнього твору канцелярські реп'яхи.

Є слова, що ніяк не даються до використання не тільки в поетичному творі, а й на численних сторінках великого прозового полотна. Хіба можна „прийняти рішення“ засвідчитись коханій дівчині в своїх почуттях до неї? К. Гордієнко, до речі, наводить щодо цього слова А. Чехова: „Разве в стихи годятся такие паршивые слова, как „сплошной“? Надо же ведь и вкус иметь“, — і К. Федіна: „У меня существует написанный словарь неугодных для работы, запрещенных слов“. Щоб наочно показати читачеві, якими є канцелярські штампи в художньому творі, письменник складає навіть маленьку „новелу“, зіткану з перлів ділового листування, початок якої вже промовляє сам за себе: „Галина перебувала в колгоспі на гарному рахунку...“

Докладно спиняючись на потребі розвивати чутливість до слова або, інакше кажучи, на потребі розвивати художній смак, К. Гордієнко торкається цікавого питання про доцільність використання того чи того слова в певному стилістичному плані.

Він слушно констатує, що „деякі наші твори рясніють строкатими, механічно поєднаними різностильовими рядками — не кожен осягнув, відчув, оволодів народним поетичним строєм“. І з цим не можна не погодитись, хіба що викликає заперечення виклад цієї правильної думки: в одному ряді стоять дієслова, що вимагають різних відмінків (осягнути — що, відчути — що, але оволодіти — чим), а тим часом їх узгоджено з одним спільним для всіх іменником в орудному відмінку. Правильно сказано й далі, що слова можуть мати подвійне значення, залежно від того, як їх спрямувати, внаслідок чого слова набирають у фразі позитивного, негативного чи нейтрального значення.

Шкода тільки, що, розвиваючи свою думку про слушність використання різних слів у різних контекстах, К. Гордієнко перечить самому собі: „Коли я чую, що господарка порається біля печі, то мені це зрозуміло. Коли ж я чую, що художник порається біля картини, це в мене викликає подив“. Чому? Хіба дієслово поратися, поєднане з іменником художник, не може бути теж відповідно спрямоване й звучати то з позитивною інтонацією, то з неґативною, то з нейтральною?

До речі, й наша класика, зокрема Панас Мирний, не цуралася слова поратись і поширювала масштаби його застосування далеко від печі: „Він у тих законах, як миша у зерні, порається: на законах спить, законами диха“. А як бути з доконаною формою цього дієслова — впоратися? Теж лишити до вжитку тільки біля печі? Однак І. Франко зважувався писати: „Вони мусили чекати з півгодини, поки Євгеній упорався з іншими клієнтами“, — та й М. Коцюбинський не боявся надавати цьому слову ширшого, ніж робота коло печі, значення: „В моє життя влізло щось, з чим не могла впоратися моя звичайна урівноваженість“.

Видимо, цей погляд письменника треба поставити до категорії власних уподобань, хоч він і пише: „Я не думаю, що це „смаківщина“...“

Ще більше мене дивує твердження К. Гордієнка: „Спробуйте молодого тракториста, завклубом, бригадира, комбайнера назвати парубком!“ Ну й що? Спробуємо: „З того часу, як пішов від нас веселий парубійко Сашко

Пилипчук, що заправляв у клубі, все пішло нанівець — ні кіно, ні пісень, ні сміху". Або ще: „Наш бригадир, хоч і справний, сказати, чоловік та й у літах уже, а все ще парубкує чомусь". Невже дико звучить? Мені здається — нормально. Хіба можливість парубкувати є прерогатива тільки Енея, про якого І. Котляревський писав, що той „був парубок моторний і хлопець — хоч куди козак"? Очевидно, ні. К. Гордієнко покликається на те, що за часів О. Пушкіна й М. Лермонтова в Росії писали „младая дева", чого, мовляв, не скажеш тепер про дівчину комсомольського віку ланкову чи там доярку, та це навряд чи може переконати когось. Це-бо слова різних категорій і різних мов. К. Гордієнко добре знає, що за часів О. Пушкіна й М. Лермонтова слова младая дева можна було почути тільки з уст найвищих верств російського суспільства — аристократії й чиновництва: міщани більше подобали слово девица, а в широких масах соціальних низів, серед селян чи ремісників, казали девка, девушка. Отож, младая дева має колорит не тільки певної епохи, а й певного панівного тоді класу. Українське слово парубок у вустах усіх шарів суспільства завжди означало одне й те ж: „неодружений юнак". Так було за Богдана Хмельницького, таке ж значення має це слово й тепер. То як можна ставити його на одній площині зі словами младая дева? Та це — не сумірні речі — кінь і трепетна лань. Ні, тут українського парубка аж ніяк не спаруєш із російською младой девой і не обкрутиш навколо архаїчного аналоя!

Та багато сперечатись тут не доводиться: кожний митець має свої погляди й смаки. А якщо певні думки автора викликають полеміку, то це тільки свідчить, що його книжка порушує актуальні питання, що вона — на часі. Треба сподіватися, що змістовна збірка статей К. Гордієнка знайде широкий відгук у всіх тих, хто цікавиться українським словом, і напевно стане поштовхом для інших авторів — узятись і собі за перо для участі у важливій і корисній розмові.

Розділ 16

ЩОБ ЯСКРАВО Й ТОЧНО

1. Міфи і реальність

Якби книжку А. Лисенка „Міф про „стовпотворіння“ та людські мови“ розглядати тільки з погляду вимог, що ставить до автора серія розмов із богомільними, під знаком якої вийшла ця книжка у Видавництві політичної літератури України, то їй можна було б дати позитивну оцінку, але не на шпальтах „Літературної України“, а десь у вужчому, спеціальному періодичному виданні. Справді, автор в основному впорався зі своїм завданням йому вдалось у невеликій за обсягом праці розвіяти хибне релігійне уявлення про походження мов і дати стислий огляд наукового пояснення, як саме виникли й розвивались мови народів світу. Але тема, в яку заглибився А. Лисенко, а також принагідні його думки виводять книжечку за межі спеціального призначення й привертають до неї увагу атеїстично переконаних читачів, яких цікавлять мовні проблеми.

Щодо походження різних мов А. Лисенко пише: виникнення й розвиток мовних сімей нагадують не міфічне родове дерево, про яке твердять деякі вчені-мовознавці, а цілий ліс. Чи варто надавати перевагу в такому туманному питанні якійсь одній науковій лінгвістичній теорії? Єдина прамова для всіх народів землі чи кілька прамов? Це питання мимоволі переносить нас у середину минулого сторіччя, коли в Європі точилась палка дискусія між моногеністами і полігеністами про походження людських племен, коли перші, до яких належав наш земляк, учений і мандрівник М. Миклухо-Маклай, доводили, що всі раси походять від одного кореня, а другі запевняли, ніби кожна раса має свій окремий корінь походження.

Як відомо, погляд полігеністів, котрий заперечувала передова європейська наука, став псевдонауковою теорією, що на неї спирались імперіалізм і расизм: мовляв, сама природа створила людей різними — вищими расами й нижчими, з яких одним судилось панувати, а другим — підкорятись.

Навряд чи можна, говорячи про співвідношення між національними мовами й їхніми діалектами, категорично твердити, як це робить А. Лисенко: місцеві діалекти — це колишні мови племен і народностей; об’єднані в період утворення нації в єдине ціле, вони становлять певну національну мову. Виходить, ніби національні мови виникли тільки внаслідок об’єднання діалектів в одне ціле, тимчасом як.к. Маркс і Ф. Енгельс кажуть, що „...в усякій

сучасній розвинутій мові природно виникла мова піднеслась до національної мови „лише“ почасти (підкреслення моє. -Б. А.-Д.) завдяки концентрації діалектів у єдину національну мову, зумовлену економічною и політичною концентрацією“.

Отож принцип інтеграції в такому питанні не може бути абсолютний; тут не слід забувати й про диференціацію, коли єдине плем'я — предок якоїсь народності, що згодом розвивається в націю, в своєму історичному розвитку, розпадаючись на споріднені племена, втрачало и єдину для цілого племені мову, з якої діалектично розвивались і діалекти. За доби формування, а далі й розвитку нації зі споріднених народностей якийсь один діалект набував сили й переваги, стаючи національною мовою. Скажімо, в основу української національної мови лягли середньонаддніпрянські говори. Національна мова, в свою чергу, породжує свою літературну мову, живлячися з різних діалектів. Важко собі уявити, щоб, наприклад, українська мова виникла внаслідок економічної й політичної концентрації гуцульського, поліського й київсько-полтавського діалектів, бо такої концентрації не могли зазнати народ і його мова, до Жовтня розпайовані між ворожими державами. Слов'янські племена й народності, розгалужуючись на своєму історичному шляху, створювали також діалекти, на яких позначились місцеві географічні, економічні й політичні умови. Потім ці діалекти збагатили й загальнонаціональну мову. Так чи так, а навряд чи доцільно наполягати на якомусь одному категоричному твердженні, коли саме питання потребує ще багатьох досліджень. Та це — вже справа науковців-спеціалістів заглиблюватись і розв'язувати такі складні проблеми, а не популярної книжечки А. Лисенка, яка має своє конкретне призначення, що його автор сумлінно виконав.

Окремо хочеться дещо сказати про мову викладу. Лексика автора не вискакує, як це часом трапляється в популярних виданнях, із колії усталених мовних норм. Дивує тільки, чому автор, уподобавши дієслово говорити, забув про інше — казати, без якого важко обійтись у фразах, що передують прямій мові або переповідають зміст; натомість раз у раз надибуємо „Енгельс говорить“, „Маркс і Енгельс говорили“ тощо. Правильно не „на протязі року“, а „протягом року“. Замість незграбного самодовліючий треба вживати прикметника самодостатній, якого дає „Русско-украинский словарь“ Інституту мовознавства. Прислівнику вірно слід залишити його давнє значення — „віддано“ (вірно любити, вірно служити), а не ставити відповідником до російського верно („правильно“), як це зроблено у фразі: „Це вірно так само, як і щодо вигуків“; для таких випадків є в українській мові слова слушно, правильно, правдиво. Не „в залежності від успіхів“, а — „залежно від успіхів“. Замість „Вони шаленіли при одній думці...“ краще — „Вони шаленіли на саму думку...“. Замість вислову „Як не дивно, а в основі своїй...“ краще — „Хоч як дивно, а в основі своїй...“. Не можна допускати різнобою в термінології: в одному місці автор пише „членороздільна мова“, а на другій сторінці — вже „членоподільна мова“; тут треба додержуватися чогось одного.

Поза цими дрібними зауваженнями, мова й зміст книжки А. Лисенка справляють загалом приємне враження, тим-то не лише знайдуть, а й змусять замислитись над прочитаним багато читачів.

2. Спільно сіяти, спільно й полоти

Важливе питання про спільну боротьбу наших письменників і лінгвістів за високу культуру рідної мови порушила стаття О. Пономаріва „Наша спільна нива“, надрукована в „Літературній Україні“ (№ 9). Справді-бо, кому, як не письменникам і лінгвістам, із художніх творів і словників яких широкі маси засвоюють і вдосконалюють українську мову, сіяти спільно добірне зерно слова й полоти словесний бур'ян?

Так, це — спільна нива тих і тих, і на ній треба сумлінної, наполегливої праці та обопільної ділової критики, а не жалів, нарікань і докорів. Але, щоб уникнути надалі праці врозтіч, слід вислухати скарги обох сторін і спільно добрати способу зняти причини їх.

Самокритично погоджуючись, що в словниках допущено чимало всяких кальок і спотворень української лексики, О. Пономарів слушно питає: а звідки це береться? Адже „відомо, що укладачі словників не вигадують слів, а здебільшого беруть їх із творів українських письменників, дореволюційних і пореволюційних. Підставою для внесення слова до словника, надання йому певної стилістичної характеристики є передусім уживаність його в літературі“. І тут О. Пономарів цілком підставно наводить низку зразків неохайного поводження з українським словом у письменників, журналістів, артистів, працівників радіо й телебачення, і треба відверто визнати, що всі його закиди, надто нам, письменникам, — абсолютно слушні.

Додамо від себе, що ми часто забуваємо про подвійну відповідальність, яка лежить на письменникові не тільки за його твір, а й за кожне слово в цьому творі. Адже письменник — носій і пропагандист передових ідей своєї доби, які він утілює в художні образи, — є водночас певною мірою також учитель, із творів якого вдосконалюють або псують свою мову тисячі читачів.

Ми — ще далекі, ой, як далекі від того жаданого стану, коли письменник буде сперечатися з редактором видавництва (сперечатися, звісно, на базі доброго знання своєї мови та її можливостей) за кожне слово в творі, за природність свого неологізму. Навпаки, ми часто з надією поглядаємо на свого редактора, який один може довести до пуття мовно незугарну сторону нашої творчості.

Ми можемо почути з уст відомого письменника на прилюдному виступі такі перли, як „треба прийняти якісь мироприємства“ або „дякую режисера, артистів і телеглядачів“. За це вчителі української мови ставлять двійку, а нас це не дивує, не вражає, не обурює. Чому? Бо не тільки ми, письменники, звикли ставитись до мовних вимог байдуже, але не далеко відбігають від нас у цьому часом і деякі мовознавці. Хіба це нормально, коли науковий працівник Інституту мовознавства сам не знає, де треба вживати відомі усім слова нагода й пригода, і пише в своїй статті „На спільній ниві“ (Н. Швидка, „Літературна Україна“, № 12): „Він (цебто словник. -Б. А.-Д.) має стати в нагоді вчителю й школяреві, професору й студентові, письменникові й перекладачеві“, — або в цій же статті далі: „На літеру „в“ чомусь відсутні такі слова...“

Невже цей працівник не знає, що відсутніми не можуть бути речі, які відповідно не бувають і присутніми, через те звичайна людина на Україні, далека від мовознавства й усіх його несподіванок, ніколи не висловиться: „В моїй кишені відсутні гроші“, — а скаже попростому, як повелося з дідапрадіда: „У моїй кишені немає (або — бракує) грошей“. Чого в наведених

мовознавчих фразах більше — мовознавства чи малознавства, не берусь судити, але для мене ясно, що коли такою мовою пересипати словники, вони не тільки не стануть у пригоді професорам, студентам та іншим, а важко буде навіть знайти нагоду, щоб ними десь, окрім хіба фейлетонів, можна було пожиточно користуватися всім, кому це треба.

З цього сам собою напрошується висновок: мабуть, не кожний науковий працівник Інституту мовознавства може братися за таку вельми відповідальну, великої, загальнонаціональної ваги справу, як укладання наших словників, бо чи не такі „наукові" руки сіяли не тільки в „зеленому" словнику всяке будяччя, а й у шеститомному Українсько-російському словнику, яким подекуди має підстави хвалитись О. Пономарів, щоправда, сам він признається, що „є певні недогляди й у шеститомнику". Навряд чи стилістично підходить іменник недогляди до таких чудес, як безчасся (читай по-українському — лихоліття, лихі часи), новомісяччя (новий місяць, молодик), відпуск матеріалів (видача, продаж матеріалів).

Навіщо, мовляв, діда-бабу витягати з могили? — може заперечити мені О. Пономарів, який до того ж запевняє в своїй статті, що „з 1948 року, відколи вийшов у світ „зелений" словник, багато дечого змінилося". Ми радо вітаємо такі зміни в житті Інституту мовознавства, але мимо своєї охоти мусимо згадувати те сумне, бо всі ці зразки спотворення українського слова перейшли до шеститомника з того ж таки „зеленого" словника, дарма що в Інституті мовознавства „багато дечого змінилося".

На жаль, коли до цього додати ще й поточне діяння деяких працівників Інституту мовознавства, на зразок наведеного з недавньої статті, то запевнення О. Пономаріва викликають хоч-не-хоч сумнів. Ми не маємо наміру втручатись у внутрішні справи Інституту мовознавства, але нас не може не турбувати зміст дальших словників цього Інституту, зокрема двотомного Російсько-українського словника, над яким саме тепер працюють наші мовознавці, бо це — не тільки наша спільна нива, а й наш майбутній хліб, і нам не може бути байдуже — глевкий це буде хліб чи добре випечений, ми не хочемо згодом казати, як у приказці: „Бачили очі, що купували, їжте, хоч повилазьте!"

Але спинімось на, так би мовити, технології впорядкування словників. Правдиво зазначає О. Пономарів, що письменники пишуть твори, а укладачі словників беруть із цих творів слова, записують їх у картотеку, а потім переносять у словники. Додамо до цього, що укладачі словників беруть до певних слів, як ілюстрації, фрази не тільки з класиків і тих сучасних письменників, мова яких — зразкова, а й із тих, що їхній рукопис жодний редактор періодики не зважиться пустити до друку в натуральному вигляді, без дбайливої мовностилістичної обробки, хоч і сам О. Пономарів та його колеги добре знають справжню ціну такому „художньо-ілюстративному" матеріалу.

Поминаючи тут шкідливість цього останнього моменту в укладанні словників передусім для самих письменників, мова яких — іще недолуга й убога, коли нерозважний автор, попавши зі своїми фразами, старанно виправленими редакторськими руками, до словника, почувався вже майже класиком і переймався думкою, що йому нема чого працювати далі над мовою, зазначимо принагідно, що саме з таких сумнівних джерел випливали перекручені значення давніх українських слів, коли розташовувались біля селищ заводи, знаходилися в морях та океанах острови тощо.

Тут само собою виникає питання: а хто й коли змушував чи змушує

укладачів безоглядно тягти до словників усякий непотріб? Та працівники, що записують картотеки слова, — не збирачі утилю, яким байдуже, що збирати й як, аби збирати, а — науковці, яким рекомендується не тільки добре знати основні лексичні, синтаксичні й фразеологічні норми тої мови, над якою вони працюють, а й визначатися чуттям мови, вміти елементарно розрізняти, що в тому чи іншому тексті є природне, органічне для мови, а що — штучне або скальковане. Не можна-бо приглухуватому або й зовсім глухому доручати перевіряти нотний запис щойно проспіваної пісні!

Чи можна собі уявити, щоб у російських академічних словниках поряд із правильними словами, приміром, нравиться, сомневаться, стояло б, навіть під рубрикою „редко“, — ндравиться, сумлеваться, дарма що на письмі й з уст можна в Росії натрапити й на таке? Чи можна припустити, щоб російський мовознавець не знав, наприклад, як треба правильно сказати по-російському — „снимаю с себя ответственность“ чи „раздеваю с себя ответственность“?

А чому ж це допустимо в аналогічних випадках у нас? Чи не слід би, товариші мовознавці, вам щодо цього брати приклад у росіян і повчитися в них, як треба культурно поводотися з рідним словом? Чом би вам, нарешті, не наслідувати прикладу Б. Грінченка в справі вкладання словників? Адже за його часів теж не бракувало словесного мотлоху чи полови, а тим часом Б. Грінченко брав до свого словника (і ми досі користуємось ним охоче) далеко не все, що траплялось йому напохваті, а лише критично пересіяНе й науково перевірене. Візьмімо, приміром, одіозне колись слово позаяк (ніби синонім до загальновживаних бо, через те що, тому що), без якого рідко хто обходився серед дореволюційних українських публіцистів та промовців; чи є це штучне, непотрібне слово в грінченківському словнику? Ні, нема, як не знайдете там і багатьох інших подібних див, що могли проскочити, але не прижилися в живій мові народу.

Кажу це все не на зайвий докір нашим мовознавцям, а тому, що хочу як письменник знайти діловий контакт і взаєморозуміння в нашій спільній справі. Я — частково обізнаний із матеріалами до нового двотомного Російсько-українського словника, й саме це спонукує мене ворушити старе. Мушу насамперед щиро визнати поступ уперед в укладанні цього словника проти всього попереднього, що виходило з Інституту мовознавства. Матеріал до словника на деякі літери справді приємно вражає сумлінною, копіткою працею укладачів, які доклали сил, щоб дати щонайбільше українських відповідників до кожного російського слова, проілюструвати це прикладами з живої мови, навести діалектизми, ідіоми тощо. Таким словниковим матеріалом зручно користуватися, в ньому серед багатьох синонімів можна знайти саме те, що потрібно семантично чи нюансово. Але матеріал до різних літер укладають різні працівники, через те поряд із зразково опрацьованими сторінками можна натрапити зненацька на сумні рецидиви „зеленого“ словника, в якому правильних українських відповідників треба було шукати з початку наведених слів, а з кінця, до того ж часто під фатальною рубрикою „редко“ або ще гіршою — „уст.“, цебто „устарелое слово“ або, як кажуть у народі, таке, що його відірви та викинь!

Візьмімо, приміром, із матеріалів до цього словника українські відповідники до російського недредремлющий. Читаємо: недрімаючий, недрімливий і, нарешті, під отим самим „відірви та викинь“ — уст. недремний. Відповідно до цієї „зеленої“ традиції дано й переклад вислову недремлющее око як

недрімаюче око замість давно відомого українського крилатого вислову недремне око.

Не дивно після згаданої вже статті „На спільній ниві“ прочитати на російське слово неимение на першому місці — відсутність, а потім уже — правильне українське брак, до якого можна було б додати ще — нестача. Видимо, з тих самих побудників на медичний термін водобоязнь стоїть, ніби як український відповідник, тільки те саме російське слово, водобоязнь, так, наче нема всім відомих українських слів сказ, скаженівка, скажениця.

Не інакше, як через ті ж причини до російського вдоволь наведено українське слово вдосталь і те саме російське вдоволь, тільки вже під рубрикою — „розмовне українське слово“. А де, на яких вибоїнах Інституту мовознавства вкладачі словника загубили всім відомі українські слова — вволю, удостачу, досхочу, до призволящого, вповні, вдозвіль, доволі? Чи ці слова, на думку вчених працівників, — такі вже застарілі, що їх усіх треба підновити єдиним словом вдоволь? Неймовірно, але — факт!

Я міг би наводити дуже багато ще таких дивовижних моментів із матеріалів до цього словника, що має заступити горезвісний „зелений“ словник, але це не є метою моєї статті, й торкнувся я цього питання лиш принагідно, „сигналізуючи небезпеку“ й бажаючи перейти до деяких вад самої форми роботи Інституту мовознавства.

Дивна річ: ми стільки пишемо й говоримо про потребу підносити культуру нашої мови, виступаємо про це в пресі, на всяких зборах, улаштовуємо огляди мовного стану в різних виданнях та органах, але в усьому цьому Інститут мовознавства не бере майже ніякої участі, крім двох-трьох осіб, які вряди-годи, подібно до О. Пономаріва, забирають слово в цих пекучих питаннях. Кому, як не вам, товариші мовознавці, слід було б давно вже втрутитися в це діло, сказати своє поважне наукове слово, повчити часом і нас, письменників, теж грішних, як треба орудувати українським словом! Яка це спільна нива, коли одні орють і сіють, а другі тільки споглядають, навіть не помічаючи огріхів?

Хіба Інститут мовознавства задовольняє мова наших газет, радіо, телебачення, на яку справедливо нарікає в своїй статті О. Пономарів? Хіба наших мовознавців не вражає іноді мова наших підручників або така продукція видавництва „Радянська школа“, як Орфографічний словник М. Стефанцева з його лексичним добором, на який слушно реагував журнал „Україна“, вмістивши замітку „Оце так посібник!“ і колективний осуд цього витвору? Причому, на запрошення редакції тут висловив свою компетентну думку й працівник Інституту мовознавства, доктор філологічних наук Ф. Жилко (див.: „Україна“, № 5 за 1965 р.).

Я маю певність, що й вас, товариші мовознавці, як і кожну культурну людину на Україні, це обурює. Але чому ви не виявляєте ініціативи в цій боротьбі слова? Чом би вам не скликати конференції чи наради працівників редакцій газет і журналів І не допомогти їм побачити їхні помилки? Чом би вам не допомогти в цьому також працівникам радіо й телебачення? Чому ви відразу не сигналізували про загрозу псування мови учнів „посібником“ М. Стефанцева, а смиренно мовчали, поки той не випустив у видавництві „Радянська школа“ аж шість тиражів цієї культивації суржика в нашій школі?

У тиші академічних кабінетів укладається й новий двотомний Російсько-український словник Інституту мовознавства, і який там матеріал підготовано до друку, знає обмежене число людей. А тим часом це є та справа,

в якій мають узяти щонайактивнішу участь широкі кола нашої громадськості, висловлюючи свої зауваження й побажання та даючи поради. Зрозуміло, нема змоги розглянути ввесь матеріал до словника багатьом людям, серед яких мають бути не тільки письменники й журналісти, а й викладачі мови та літератури, працівники радіо й телебачення, артисти, взагалі працівники культурного фронту, але доповісти, принаймні, про цю працю, обговорити бодай ті спірні питання, мізерну частину яких я навів вище, Інститут мовознавства може й мусить зробити.

Мені можуть заперечити, навіщо здіймати тривогу, коли ще маємо тільки матеріали до словника, а не сам словник, до якого, може, ще й не ввійде все те, проти чого я тут застерігаю. Але слід пам'ятати, що пізно буде критикувати чи висловлювати побажання й жалі, коли словник уже вийде з друку й на підставі його редактори у видавництвах виправлятимуть у наших рукописах сказ на водобоязнь і недремне око на недрімаюче...

Та й чого нам цуратись випробуваного методу громадської апробації , коли він не раз уже демонстрував нам свої позитивні наслідки?

У словниковій справі, як і взагалі в справах культури мови, треба не відмежовуватись один від одного академічними стінами, а сприяти один одному. Скільки я пам'ятаю, ще ніколи не було зустрічі в нас мовознавців хоч би з письменниками, дарма що працюємо на спільній ниві. Чому б нам не зустрітись найближчим часом, тим більше, що є й нагода поговорити про вкладання двотомного словника, який однаково цікавить усіх нас. Зустрівшись у діловій обстановці, ми станемо з вами на спільну ниву, де треба разом сіяти й разом полоти. І є певність, що на такому діловому ґрунті ми завжди зможемо домовитися, щоб нам усім правили за робочий девіз вікопомні слова невтомного працівника й великого патріота Максима рильського:

Як парость виноградної лози,
Плекайте мову. Пильно й ненастанно
Політь бур'ян. Чистіша від сльози
Вона хай буде!

3. Задля ясності

У розмові про двотомний Російсько-український словник Інституту мовознавства УРСР я не хотів ні применшувати певних досягнень наших мовознавців, ні заплющувати очі на хиби в їхній роботі, які завжди бувають, коли робиться велике діло. Мої конкретні зауваження про ті чи ті помилки в укладанні згаданого й раніш виданих словників, помилки, які визнають і самі мовознавці, мали на меті знайти спільний контакт між нами, письменниками, й укладачами словника, щоб домовитися в різних спірних питаннях. Це видно з самого заголовка статті й її змісту.

Невдовзі на мою статтю відгукнулися в „Літературній Україні" два автори: М. Пилинський, працівник Інституту мовознавства („Підставно") чи („безпідставно"), № 26) і перекладач Н. Фірсель („Об'єктивно про суб'єктивне", №31). Я міг би тільки радіти, що мої виступи в пресі відразу знаишли відгук, бо це, очевидно, свідчить про своєчасність і актуальність тих питань, яких я торкався в останній і попередніх своїх статтях, коли б названі автори, сперечаючись зі мною, мали на оці тільки ту мету, що й я, — боротьбу

за чистоту й культуру мови, — а тому не приписували в полемічному захваті не властивих мені тверджень і намірів.

М. Пилинський, підтримуючи мою вимогу тіснішого контакту між мовознавцями й літературною громадськістю, поминув увагою ті конкретні хиби в матеріалах до двотомного Російсько-українського словника, які я наводив у своїй статті, а натомість став шукати суб'єктивне, „смакове" в моїх зауваженнях про мову і перекладів журналу „Всесвіт" („Літературна Україна", 1965). Що ж — і це добрий задум, якщо здійснювати його об'єктивно, виходячи з того, що написав інший автор. М. Пилинський заявляє: „У багатьох випадках письменник (цебто я. — Б. А.-Д.) покладається тільки на свої особисті смаки. Краще, мовляв, казати „поклав книжку на горішню полицю" замість „на верхню". Чому? Які підстави віддавати перевагу українським словам горішній — долішній перед верхній — нижній? А як тоді з козацьким Низом, Верхньою Хортицею, запоріжцем — низовиком?"

Мене передусім дивує, невже М. Пилинський не відчуває нюансової різниці між висловами „краще казати", які він наводить, ніби цитуючи мене, й „мабуть, краще написати", як тоє насправді в моїй статті? Невже науковии працівник не розуміє, що, викинувши з моєї фрази слово мабуть, він надав їй тону імперативного припису замість того характеру припущення чи пропозиції, який вона досі мала? У жодній статті про мову я не вдавався до дидактичного, а тим більше менторського тону й не висловлював своєї думки як незаперечне твердження, крім таких явних помилок, як у перекладі Н. Фірселя, про що мова далі. У статті „Про те саме" я писав: „Оцінюючи певні явища як хибні, на мою думку, мені хочеться лише звернути увагу на те, що суперечить традиціям нашої класики й живої мови народу, а заразом змусити читача замислитись над словом, над слушністю вживання його в тому чи іншому контексті". Проте М. Пилинський запевняє, що „не можна, твердить (підкреслення моє. — Б. А.-Д.) Б. Антоненко-Давидович, говорити „товста книжка" — треба тільки „груба книжка", тимчасом як і цей вислів наведено в мене під тою самою рубрикою „мабуть, краще написати". Що це — полемічний засіб чи дивне нерозуміння того, що написано чорним по білому?

Звісно, є в українській мові слова горішній і верхній, і я, обстоюючи синонімічне багатство нашої мови, ніде й ніколи не заперечував права на існування ні цих прикметників, ні близьких до них прислівників, але в певних контекстах я вважаю за доцільне вживати саме одного, а не другого синоніма. Тут, безперечно, важить особистий смак або, інакше кажучи, чуття мови. Гадаю, що мій опонент не надаватиме переваги несмаку над смаком, браку чуття мови над наявністю його. Мені більше подобається „горішня полиця", а не верхня, тим-то й раджу його нашим перекладачам. Питаєте, чому саме подобається? А тому, що на Україні здебільшого кажуть угорі, а не вверху, не кажуть верховище замість горище. Але є в нашій мові слова верховина, верх (наприклад, „на версі дерева"), є також вислів „моє зверху", отже, ніякий Антоненко-Давидович не скаже „горішній одяг" замість верхнього. Яка тоді потреба М. Пилинському тлумачити на свою вподобу мої слова, ба навіть патетично вигукувати: „А як тоді з козацьким Низом, Верхньою Хортицею, запоріжцем-низовиком?", — про що й мови не було в жодній моїй статті. Але щоб читачі не подумали, ніби я відбіг нормального глузду й стою за козацький Діл і запоріжця-долішника, мушу запевнити, що є й козацький Низ із запоріжцем-низовиком, і стоїть серед Дніпра, як і стояла

завжди, Верхня Хортиця. Треба тільки, як кажуть у народі, дивитися — що й до чого.

Те саме можна сказати й про слова грубий — товстий. Мені більше подобається „груба книжка“, а не товста. Чому? А тому, що так казали мої баби в Ромні й Недригайлові (цебто на Лівобережжі), та ще й досі так кажуть у народі навіть діти. У селі Кропивні на Житомирщині я натрапив у бібліотеці на таку сцену: приходить дівчинка й просить бібліотекарку: „Дайте для мого брата оту книжку про шпийонів“. — „Як вона зветься?“ — питає бібліотекарка. „Та я забула, отака грубенька книжка“. Таки грубенька сказала, а не товстенька. А тим часом М. Пилинський пише: „Можливо, Борис Дмитрович призабув, що слово грубий у такому значенні — не властиве народній мові принаймні всієї Лівобережної України. Майже всі письменники (ми можемо назвати десятки імен) пишуть саме про товсті предмети, добираючи частіше інших синонімів (гладкий, огрядний, розгодований та ін.), коли йдеться про людей, а прикметник товстий „припасовували“ саме до книжок“. Отож, за М. Пилинським виходить, що слова грубий у такому значенні нема в народній мові. На мовний „смак і слова Б. Антоненка-Давидовича М. Пилинський може, розуміється, не зважати, а от до слів Б. Грінченка нашому мовознавцеві слід би придивтись пильніше, бо Б. Грінченко вживав прикметника грубий і до іменника книжка, й до інших предметів, хоч як того не хочеться моєму опонентові: „грубе дерево“, „груба сорочка“, — наводячи в своєму словнику й приклади з прикметником товстий: „Деревце те не товстеє“, „сорочка товста“, навіть зима — „тоді саме була товста та люта“ (див. Словник Б. Грінченка).

Не цуралися прикметника грубий у тому значенні, яке я навів, і наші класики: „Вже на кінці призьби пізнав Йон Гашіцу по чорних косах, що вибились з-під рядна і лягли на ньому, як дві грубі гадюки“ (М. Коцюбинський); „Юрба розбила ногами грубий морський пісок“ (Леся Українка). Не боялися класики вживати прикметника товстий і до людей і не лишали його, як запевняє нас мовознавець, спеціально для книжок: „Молодець був жвавий, товстий, високий, кучерявий“ (І. Котляревський); „Не до пана старого, усатого, товстого“ (Т. Шевченко).

Ні, таки не Б. Антоненко-Давидович призабув, а М. Пилинському, можливо, випало з пам'яті, коли й як уживали наші письменники слів грубий — товстий. Після цього мене вже не дивує, коли мій опонент наївно питає: „А що робити з усталеним поняттям „товстий журнал“? Невже — „грубий журнал“?“ А втім, заспокою опонента, я — не проти й „товстого журналу“, якщо хтось усталив це поняття; мене тільки дивує, чому тоді в Українсько-російському словнику, який видав 1963 р. Інститут мовознавства, вислів „товстий журнал“ наведено як застарілий (див. т. VI, с. 61)? Невже слова, наведені в словнику, спочатку стають застарілими, а потім уже всталюються? Як відомо, досі бувало навпаки...

У такому плані домислювання за мене М. Пилинський пише далі: „Б. Антоненко-Давидович виступає проти слова відпуск і пропонує вживати замість нього слова видача, продаж. Але така заміна можлива тільки в побутовій мові, а в економіці існують терміни „відпуск товарів“, „відпускні ціни“ і окремо „продажні ціни“. Так само і в техніці зустрічаємо поняття відпуск, відпускний („відпускна крихкість металу“). Отже, це слово, безперечно, здобуло собі місце в мові, і даремно письменник залічує його до „таких чудес, як безчасся і новомісяччя“.

Ні, надаремно мовознавець М. Пилинський хоче переконати читача, ніби письменник Б. Антоненко-Давидович виступає проти слів відпускати, відпуск, які, безперечно, є в українській мові. Але треба думати, коли й де слід їх ставити, а не тулити в фразу безоглядно. Писав Т. Шевченко: „Петра на волю відпустили", — кажуть і в народі: „Оце наївся, треба й очкур відпустити", — але не писали класики, не каже й народ: „Мені в крамниці відпустили чоботи", — а писали, казали й казатимуть — „продали чоботи". Діловод, що звик до канцелярської мови, можей написати помилково замість „продаж чобіт" — „відпуск чобіт", але те, що можна простити діловодові, важко вибачити мовознавцеві, який тільки припускає можливість заміни в побутовій мові канцелярсько-неоковирного „відпуск чобіт" на звичайний „продаж чобіт". А саме про це я й повів мову в своїй статті, отже, не про економічну або технічну термінологію, де слово відпуск, напевне, є в техніці й може бути в економіці, хоч не збагну, чому мовознавець М. Пилинський уважає, що „відпускні ціни" або „продажні ціни" — кращі за „ціни видачі" й „ціни продажу". Але сперечаємося зараз не про термінологію (це — окрема тема, що потребує окремої статті), а про літературну мову, отож не було ніякої потреби М. Пилинському загадувати наперед, чого б накрутив Б. Антоненко-Давидович, якби він був не тільки письменником, а ще й членом термінологічної комісії. І все-таки мій опонент раз у раз удається до цього, навряд чи наукового способу полеміки.

Для чого він це робить? Хіба йому бракує наукової арґументації, щоб довести слушність своєї думки, посилаючись конкретно на приклади з класики й живого мовного буття, як це раз у раз робив і роблю я, керуючись не тим, що мені зненацька заманулось, а тим, що було, є й буде, на мою думку, доцільним у нашій мові? Маю певність, що М. Пилинський міг би теж полемізувати зі мною таким способом, якби він мав на меті в своїй статті тільки інтереси культури мови, а не тенденційний намір довести будь-що-будь, ніби я хочу архаїзувати нашу мову й тим збіднювати її та обмежувати. Він так і закликає без усякого логічного зв'язку з тим, що написав попереду: „Не архаїзуймо нашу мову (до речі, чому не „нашої мови", як того вимагає граматика? -Б. А.-Д.). Зважаймо на розвиток і зміни в її лексичному складі. Не треба її збіднювати й обмежувати".

Хоч М. Пилинський і не обтяжив себе потребою навести бодай один приклад у мене „архаїзації нашої мови", та на цьому пункті я вважаю за потрібне докладніше спинитися.

Кожна жива мова, писав я в одній зі своїх статей, зазнає постійних змін, коли одні слова зникають, змінюючись новими, інші слова набирають із часом нового змісту, а іноді навіть нової морфологічної форми. Нові життєві обставини створюють не тільки нові поняття з новими словами, а й нові приказки, прислів'я, ідіоми. Не розуміти цього може тільки невіглас, а щоб боротися з цим природним процесом, небагато знайдеться новітніх донкіхотів. Проте на шляху розвитку мов різних народів траплялись диваки, що силкувалися затримати свою мову в застиглих формах, усіляко борючися з модернізацією її. Був, наприклад, у Росії адмірал-слов'янофіл О. Шишков, який у XIX ст., перешкоджаючи впливам „западников" на формування російської літературної мови, вимагав казати не героизм, а доблєдушие (від слова доблесть) і звичайні калоші називати мокроступами, але, розуміється, життя перемогло мертвеччину, й намагання О. Шишкова видається нащадкам певніше за анекдот, ніж за лінгвістичну течію.

Сподіваюся, М. Пилинський повірить, що мене не приваблюють лаври адмірала О. Шишкова? Я не пропонуватиму називати квартплату комірним, хоч таке слово було колись у нашій мові, не назову першотравневий салют „першотравневою ясою“, дарма що саме так казали на Україні за козаччини, й не вдаватимуся в тугу, що сучасні діти бавляться м'ячем, а не опукою. Я — також рішуче проти того, щоб уникати українських слів, подібних до російських, що інколи роблять не в міру ретельні плекачі чистоти нашої мови, заміняючи скрізь слово діло на справу („майстер своєї справи“), тепер — на зараз („зараз у нас весна“) або попасти, попастися — на потрапити („потрапив у полон“).

Унаслідок історичного співжиття народів і економічних, військових, культурних та інших стосунків між ними мови запозичали одна в одної не тільки слова, а й вислови. Чимало слів попало в нашу мову з російської, не кажучи про те, що й у сучасній російській мові натрапляємо на багато українізмів, занесених туди не тільки за часів Петра й Лизавети (наприклад, такі, як чрезвычайный, де до українського прикметника звичайний додано російський префікс), а й далеко пізніше, коли стали тісніші стосунки між братніми народами: девчата, хлебороб, хлопкороб, неполадки, стерня тощо. Багато слів є в українській мові й тюркського походження: кавун, тютюн, козак, бунчук та, мабуть, і таке українське слово, як жупан, є не що інше, як перероблене тюркське чапан, що чуємо, приміром, у теперішній узбецькій мові.

Є в українській математичній термінології слово відношення („відношення 1:3“), утворене з російського отношение, — було б нерозумно викидати його з ужитку; але нема ніякої потреби в побутовій мові заміняти іменники ставлення, обходження словом відношення чи витискати дієслова ставитись, обходитися словом відноситися. Це можна сказати й щодо деяких інших російських слів, які так само органічно прижилися в українській мові.

Навряд чи знайдеться такий дивак, який серйозно вимагав би викидати з нашої мови ці слова тільки тому, що вони — іншомовного походження, або замість усталених інтернаціональних термінів радіо, телефон, телеграф конче творити свої, „національні“, подібно як у німців — der Rundfunk, der Fernsprecher тощо.

На наших очах розвивається далі українська мова. З прикметника вільний утворилось не тільки дієслово звільняти, але й вивільняти, зі слів поволі, повільний утворилось дієслово уповільнювати. Цих слів нема й не могло бути в словнику Б. Грінченка! Було б тільки на шкоду нашій мові боротися з словотворенням і затримувати її в стародавніх архаїчних формах. Але я — проти тої боротьби з „архаїзмами“, коли працівник видавництва чи редакції газети іноді, як тільки натрапить на невідомі йому слова, приміром, гибіти, нидіти, ряхтіти, відразу зараховує їх до архаїзмів і виправляє на „сучасні“ — страждати, нудитися, блищати... Чи думає мій опонент про те, що так можна зарахувати до архаїзм увсю нашу мову з її класикою й тим, що живе в устах народу? А варто було б подумати.

На жаль, М. Пилинський більше думає про те, як би це переконливіше довести, що „на цьому тлі навіть деякі слушні загалом зауваження письменника викликають до себе певну недовіру“, а щоб підсилити цю недовіру, він не пошкодував труду знайти навіть кальку в статті „самого Антоненка-Давидовича“: „Автор (цебто я. — Б. А.-Д.) вказує, що якийсь зразок наводиться „цілком підставно“, так би мовити, на ходу творить (калькуючи) слово „підставно“, хоч треба було сказати: цілком обґрунтовано, з цілковитою (пов-

ною) підставою".

Я щиро дякую М. Пилинському за його зауваження, але запевняю, що тут я міг би прийти йому на допомогу й навести не одну-однісіньку, а багато мовних помилок у своїх творах, надто раннього періоду моєї творчості, бо кожного разу, коли перечитую написане, знаходжу багато такого, що мене самого не задовольняє, тому я не журитимусь, якщо мовознавці не запишуть слово підставно до своєї картотеки. Проте мені хочеться дізнатися, чим саме підставно, похідне від іменника підстава, є гірше, скажімо, від штучного стосовно, утвореного від дієслова стосуватися, тим більше що в літературній мові вже усталився його однокореневий антонім безпідставно? А тим часом слово стосовно є в шеститомному Українсько-російському словнику, яким, часто й цілком підставно пишаються працівники Інституту мовознавства. Отут небезпідставно можна було б сказати цитатою з М. Рильського:

> Завзятці є такі, що з міною Мойсея
> Скрижалі нам несуть: не можна так, і край!
> Це не по-нашому! Забороняю це я!

Та, як відомо читачеві, М. Пилинський скеровує ці абсолютно слушні слова нашого прекрасного поета й великого знавця української мови саме проти мене. Мушу довести до відома опонента, що в мене ніколи не було розбіжності в поглядах щодо мови з покійним М. Рильським...

Я розумію, ба навіть схвалюю в цьому випадку бажання М. Пилинського захистити реноме й роботу інституту, де він працює, але не доберу — навіщо? Хіба Інститут мовознавства потребує цього? І проти кого й чого виникає така потреба захисту? Адже в своїй статті, на яку посилається М. Пилинський, я не гудив нашої поважної культурної установи, а лише критикував хибні моменти в укладанні двотомного Російсько-українського словника, віддаючи належне багатьом позитивним рисам цієї праці. Для чого це я робив? Для того, щоб цей словник був ще кращий, ніж те, що показують матеріали до словника, з якими я — частково обізнаний, бо творення словника є спільна справа мовознавців, письменників і всієї української культурної громадськості. Хіба критика й самокритика — такі вже рідкісні й небажані явища в Інституті мовознавства, що проти них треба боронитися, та ще й такими, не завжди науковими засобами, як це робить мій опонент? Гадаю, що тут він, захопившись своїм завданням, просто спустив з ока дійсні потреби й вимоги нашої сучасної епохи. Та якщо М. Пилинський обстоює престиж своєї установи, то другий мій опонент, Н. Фірсель, захищає тільки помилки свого перекладу, заявивши для більшої аргументації, що він цілком приєднується до того, що „так переконливо довів М. Пилинський". Мені дуже важко сперечатися з Н. Фірселем, бо для цього треба повертатись до азів, засвоїти котрі мій другий опонент, як видно з його статті, не мав дозвілля. Це — нудно й нецікаво, але, бодай із чемності, мушу приділити увагу також йому.

Стаття „Щоб яскраво й точно", в якій я аналізував практику перекладів з іноземних мов журналу „Всесвіт", що так не сподобалася Н. Фірселеві, є скорочена (але не виправлена!) моя доповідь на багатолюдному засіданні Секції художнього перекладу Спілки письменників. Ніхто з присутніх на засіданні наших відомих перекладачів, письменників, критиків і редакторів не зауважив мені помилковості моїх визначень в оцінці перекладу Н. Фірселя з німецької. Навпаки, дехто, наприклад, В. Козаченко, закидав мені невимогливість в оцінці загальної перекладницької практики „Всесвіту", а

відома перекладачка з німецької Н. Андріанова спеціально спинилась на тому, як Н. Фірсель передає німецький оригінал, доводячи, що й у цій сфері в перекладача далеко не все гаразд.

Я не бачив ні оригіналу, ні натурального вигляду перекладу Н. Фірселя, котрий, як водиться, редактори „Всесвіту“ ще підтягали до мовної „кондиції“, а виходив із того, що надруковано, спираючися, звісно, не тільки на деяке своє знання української мови, а ще й на свій художній смак і чуття мови. З цього погляду, мої оцінки Фірселевого перекладу, безперечно, мають суб'єктивний характер. Але розгляньмо, що то є за об'єктивність перекладача художньої літератури (а не ділових паперів та оголошень!) Н. Фірселя.

Я зауважив, що в перекладі мого опонента раз у раз мелькають слова посміхнувся, посмішка, прикро вражаючи читача не тільки семантичною невідповідністю, а й стилістичною невправністю перекладача. І що ж — мій „об'єктивний“ опонент пише, що в „променистому і в основі своїй радісному слові посмішка є стільки відтінків“, що навіть Ю. Яновський ужив цього слова в такому розумінні. Н. Фірселя не обходить, що в Т. Шевченка нема в „Кобзарі“ „променистих“ слів посмішка, посміхатися, зате є далеко не променисті посмішище („Бо на посмішище ведуть старого дурня научати“), посміятися („І всі злії посміяться, як упаду в руки“). Якщо мій опонент не вірить, хай загляне в Словник мови Шевченка видання нашого Інституту мовознавства. Може, тоді він зрозуміє, нарешті, що, коли нашим класикам треба було взяти „промenисте й в основі своїй радісне слово“, вони вдавались саме до слів усміхатись, усмішка, усміх: „Нехай мати усміхнеться, заплакана мати“ (Т. Шевченко); „До смерті не забуду його погляду, його усмішки“ (О. Стороженко); „Де той погляд молодецький, де той всміх веселий“ (Марко Вовчок), а коли треба було висловити іронію, сарказм або кепкування з когось чи з чогось, вони брали з народних уст слова посміхатися, посмішка, посміх: „Ходили в поле, жали свій хліб і посміхалися злорадно“ (М. Коцюбинський); „Це... посмішка з мене“ (Словник Б. Грінченка); „З посміху люди бувають“ (прислів'я).

Ю. Яновський помилився з словом посмішка тільки раз, а Н. Фірсель помиляється раз у раз, не думаючи про те, що випадкова помилка навіть у класика не зобов'язує її повторювати. М. Лермонтов, наприклад, у поемі „Мцирі“ помилково описав левицю з гривою, чого, як відомо, в природі не буває. Невже після цього російські письменники й перекладачі, не кажучи вже про зоологів, мали в своїх творах наділяти всіх левиць гривами? За це на них могли б справедливо образитись не тільки звичайні читачі, а й леви. Про це й ішлось на засіданні Секції художнього перекладу. Здається, що перекладач Н. Фірсель тільки виграв би в своїй дальшій роботі, якби відкинув особисті амбіції й більше дбав за чистоту й культуру тої мови, якою він перекладає. Але Н. Фірсель уважає, що досить якомусь слову бути в словнику чи творі сучасного письменника, як уже можна ним безоглядно, минаючи вимоги контексту, користуватись. Важко такому „об'єктивному“ перекладачеві говорити про чуття мови й художній смак. Д що Н .Фірсель і в своїх дальших твердженнях виходить із цих засад, я не спинятимусь на них, щоб не обтяжувати увагу читача, а запропоную моєму опонентові звернутись до мене за поясненням безпосередньо.

А втім, заради справедливості, слід зазначити, що подекуди Н. Фірсель намагається підвести під свої твердження навіть теоретичне підґрунтя. На цьому варто спинитись. Ласкаво погоджуючись зі мною, що „колись слова

бумажник в українській мові не було“, Н. Фірсель, проте, пише: „Але здавна ж існує в українській мові бумага (у значенні документа)!“ Це відкриття — цікаве не тільки для мене — літератора, а й для лінгвістів, бо й вони, мабуть, досі думали, що слово бумага чи бомага, як казали колись у волосних „розправах“ старшини й писарі, якщо й попадало на сторінки художньої літератури, то тільки задля колориту як канцелярсько-російський атрибут. Я вивчав українську мову не в канцеляристів і волосних старшин, а з уст народу, з класики, які чомусь більше любили слово папір у всяких значеннях: „Думи мої, думи мої, лихо мені з вами! Нащо стали на папері сумними рядами?“ (Т. Шевченко); „Становий стояв серед канцелярії з папером у руках“ (М. Коцюбинський), — тому лишаюся при своїй думці, поки хтось із лінгвістів не напише на цю тему спеціальний науковий трактат.

Не менш цікавим для лінгвістики є й друге відкриття Н. Фірселя, коли він, заперечуючи мою пораду не ставити навмання, не замислюючись над контекстом, слова значний, значна, недолік і не забувати про інші підхожі слова, заявляє: „Мабуть, вони (цебто ці слова. — Б. А.-Д.) і збереглися в активному словниковому фонді саме завдяки тому, що були переосмислені“. Отже, за Н. Фірселем виходить, що, коли б деякі перекладачі не переусвідомили, приміром, слова усмішка, зробивши з нього посмішку, то, певне, мало що й задержалося б у нашій мові...

Мені здається, що українська мова та її активний словниковий фонд можуть успішно розвиватись і далі — без такої операції. І якщо в цьому розвитку Н.Фірсель хоче брати позитивну участь, йому краще не переусвідомлювати те, що творилося сторіччями, а практично засвоїти давню істину: аби вправно перекладати, треба добре знати все багатство тої мови, з якої перекладаєш, і тої, якою перекладаєш. Бо без цього в перекладах і далі вражатимуть читача не тільки „недоліки характеру“, як пишуть перекладачі, а й недоліки, чи нестача, тих потрібних слів, без яких важко зберегти художню якість оригіналу.

4. Про одне внормоване непорозуміння

Син хотів похвалитись добре виконаним домашнім завданням з української мови й дав мені свій зошит. „Цікаво, як мій хлопець удосконалює в школі знання рідної мови?“ — подумав я, взявшись читати. Але перші самостійно складені речення змусили мене насторожитися: „Заходив швидко синіючий зимовий вечір. Заходяче сонце сховалося за горизонтом. Не працюючий в неділю тато згодився піти зі мною подивитись на замерзаючий Дніпро...“ Насупившись, я припинив читання й сказав синові:

— У тебе що не речення, то одна або дві помилки.

— Як? Де? — здивувався хлопчина.

— Та ось: синіючий, заходяче, працюючий, замерзаючий.

— А як треба було написати?

— Треба десь так: „Заходив, швидко синіючи, зимовий вечір. Призахідне сонце сховалося за обрієм. Тато, що не працює в неділю, згодився піти зі мною подивитись, як замерзає Дніпро“.

— Чому? — не міг зійти з дива син. — Це нам задано вправи на дієприкметники.

— А тому, що в нашій мові є тільки пасивні дієприкметники — зроблений,

сказаний, зігрітий, активних немає, й тому треба вдаватись до підрядного речення, дієприслівника або...

— Кажете, тату, нема активних дієприкметників у нашій мові? — перебив мене син.

— Нема, — повторив я.

— Ви, тату, забули граматику! — посміхнувся син і урочисто підніс мені свій підручник: Кулик Б. М. Українська мова. Рад. школа. 1966 р. Син розгорнув підручник на 213-й сторінці й переможно сказав: „Читайте, тату: „Дієприкметники бувають активні й пасивні. Активними називають дієприкметники, що вказують на ознаки того предмета, який щось робить або робив. Наприклад: працюючий робітник (той, що працює), перемагаюча Українська Армія (та, що перемагає), замерзаючий ставок (той, що замерзає)..."

Не бажаючи дискредитувати в очах сина-учня його підручник, я ніяково став гортати його й натрапив на 215-й сторінці на петитом друковану рятівну, чи рятуючу, за наведеним вище правилом, примітку й прочитав синові: „Активні дієприкметники теперішнього часу з суфіксами -ач-, -яч- в сучасній українській мові вживаються рідко. Форми типу стояча вода, лежачий камінь з наголошеними суфіксами -ач-, -яч- так само, як форми типу кипучий водоспад, палючий вітер, втративши значення часу й виду та здатність керувати іменником, набули прикметникових ознак (вказують постійну ознаку предмета)".

— Так це примітка! — заперечив син. — Головне — правило.

Трохи замислившись, хлопець спитав мене:

— А яку б, тату, Ви поставили мені оцінку за мою працю?

— Розуміється, двійку, — відповів я.

— А от побачите — принесу п'ятірку!

І таки справді — другого дня приніс п'ятірку... Але мене вона не тішила. Не тішила, як і ті неоковирні слова в статтях і оповіданнях на зразок „недремлюче око" замість — „недремне око", „стрибаючий хлопчик", „плачуча мати" та інші потворні словесні покручі, над якими пріють редактори по редакціях і видавництвах, намагаючись надати тексту нормального українського вигляду. Бідолахи! Вони виконують сизіфову роботу, бо правило підручника про активні дієприкметники підкидає й підкидатиме їм усе нове й нове мовне каміння...

Але відкіля взяли укладачі підручника це правило? Адже його раніш не було. Відомий ще до революції великий знавець української мови П. Житецький колись висловився так: „Щодо активних дієприкметників, то їх зовсім нема в народній мові!" („О переводах Евангелия на малорусский язык"). Але, може, після революції, яка знесла геть усякі заборони й утиски над українським словом, наша мова так розвинулася, що витворила активні дієприкметники? Так ні! Усі відомі українські граматики радянських часів -О. Синявського. П. Гладкого, П. Горецького й І.Шалі, Г. Сабалдиря й М. Грунського — твердили те саме, що й П. Житецький: активних дієприкметників на -чий, -ший, а також пасивних дієприкметників на -мий (відповідно до російських читаемый, получаемый) нема в українській мові. Книжка О. Курило „Уваги до сучасної української літературної мови", що була в 20-30 роках настільним посібником для працівників культурного фронту на Україні, подавала поради, як обійтись без активних дієприкметників, котрих бракує нашій мові.

Безперечно, й укладачі підручника „Українська мова" знають це дуже

добре — недарма в своїй примітці вони делікатно пишуть: „Активні дієприкметники теперішнього часу з суфіксами -ач-, -яч- в сучасній українській мові вживаються рідко“, — ніби активні дієприкметники минулого часу (відповідно до російських читавший, получавший) уживаються часто чи активні дієприкметники теперішнього часу тільки нещодавно стали вживатись рідко. Адже відомо, що то в старослов'янській мові вони були поширені, але пізніше — в українській мові — активні дієприкметники поступились перед часто вживаними дієприслівниками, наприклад: „Прошу тебе, не зморозь мене, не так же мене, як мужа мого, з походу йдучи (идущего), коня ведучи (ведущего), коня ведучи і зброю несучи (несущего)“. Чи не ближче буде до істини сказати: активні дієприкметники теперішнього й минулого часу не є властивістю сучасної української мови. У ній трапляються тільки віддієслівні прикметники з суфіксами -ач-, -яч-, -уч-, -юч-, що вказують не на дію, а на постійну ознаку предмета, втративши здатність керувати іменником. Тим-то й кажуть: „Під лежачий камінь вода не тече“, „лежачого не б'ють“, — але не скажуть: „Лежачий на дорозі камінь заважав людям іти“; „Лежача на землі людина раптом підвелась“, — бо в перших двох реченнях слово лежачий виконує функцію прикметника, а в двох інших воно виступає вже як активний дієприкметник. Із цих же причин правильно буде по-українському: „Питущого й близько не пускай до комори: все проп'є“, — але неприродно звучало б: „Людина, питуща некип'ячену воду, може захворіти на шлунково-кишкові захворювання“, — бо треба: „Людина, що п'є (або — п'ючи) некип'ячену воду, може захворіти на шлунково-кишкові захворювання“.

Чом би нашим укладачам підручника української мови, надто тепер, коли мають видавати новий, не перебазуватись на наукові позиції бодай щодо активних дієприкметників і зняти явне непорозуміння з ними, що пантеличить учнів?

Деякі з наших лінгвістів, неохочі до всяких поправок, можуть заперечити: „Хай воно й негаразд, але так звикли вже, тому й не слід змінювати“. Але спитати б: хто звик? Звикли були не так давно кербуди писати безглузде „Добро пожалувати!“, але досить було прилюдно поЯСНИти це анекдотичне непорозуміння, як усі стали писати правильно: „Ласкаво (чи гостинно) просимо!“ Слушно писав про це знавець української мови письменник О. Кундзич у своїй книжці „Слово і образ“: „Річ не в тому, що звик до даного слова даний кандидат філологічних наук, а в тому, чи звик народ“. А народ не звик казати: „Де тут сіюча пшеницю бригада?“ — або: „Рахівник, виписуючий квитанції, пішов додому“, — а каже: „Де тут бригада, що сіє пшеницю?“; „Рахівник, що виписує квитанції, пішов додому“, — дарма що підручник „Українська мова“ хоче привчити наших учнів до вживання активних дієприкметників сіючий, виписуючий тощо, які я взяв у вправі 393.

Не звикають до цього й наші найкращі сучасні письменники О. Гончар, А. Головко, М. Стельмах та інші, що ніяк не хочуть утрапити під неправильне правило названого підручника й усяко оминають активні дієприкметникові форми, користуючись натомість пасивними дієприкметниками, підрядними реченнями чи віддієслівними прикметниками. Ось, наприклад, уривок — із повісті „Гуси-лебеді летять“ М. Стельмаха:

„А над усім цим світом, де пахощі сіна злегка притрушує туман і дух молодого, ще не затужавілого зерна, сяють найкращі зорі мого дитинства. Навіть далекий вогник на хуторі біля містка теж здається мені зорею, що

стала в чиємусь вікні, щоб радісніше жилося добрим людям...

І здається мені, що, минувши потемнілі вітряки, я входжу в синє крайнебо, беру з нього свою зірку та й навпростець полями поспішаю в село. А в цей час невидимий сон, що причаївся в узголов'ї на другому покосі, торкається повік і наближає до мене зірки“.

Можна собі уявити, скільки активних дієприкметників було б у російському перекладі цього уривка: не затвердевшего, ставшей, потемневшее, притаившийся, а тим часом у Стельмаховому оригіналі жодного. Чому? А тому, що М. Стельмах добре відчуває, як фальшиво, зазвучав би його текст, коли б він узявся писати його додержуючись правила з підручника „Українська мова“.

Звісно, користування описовою конструкцією з підрядним реченням („що сіє пшеницю“, „що виписує квитанції“) часом ускладнює фразу, надто в поезії, але є чимало й інших способів передати думку, висловлену по-російському активним дієприкметником: тут до послуг і дієприслівник, і пасивна форма дієприкметника, й віддієслівний прикметник, і, нарешті, саме дієслово. Такий арсенал способів удосталь компенсує українській мові брак у ній форми активного дієприкметника. Наприклад, ось фраза з активним дієприкметником виступаючий. „Під час обговорення доповіді всі виступаючі товариші зазначали актуальність поставленого питання“. Нема конечної потреби заміняти дієприкметник підрядним реченням „що виступали“, можна цю саму думку передати й дієприслівником: „Під час обговорення доповіді всі товариші, виступаючи, зазначали актуальність поставленого питання“. Так само й недоладну фразу „Всі працюючі в цій галузі промисловості робітники повинні знати правила техніки безпеки“ можна висловити, не вдаючись до описової конструкції: „Усі робітники, працюючи в цій галузі промисловості, мусять знати правила техніки безпеки“.

Отже, невластивість активних дієприкметників українській мові — це не вада її, що спонукає запозичати граматичні форми з інших мов, а її особливість. Та особливість, що поряд з іншими аналогічними відрізняє від близьких і далеких мов. Чи є якась потреба нівелювати ці особливості? Нема ніякої, бо далеко не все, притаманне одній мові, можна легко перенести й прищепити іншій, не завдаючи при цьому шкоди її живому організму. А які практичні наслідки дає штучне запровадження в нашу мову активних дієприкметників, яскраво видно з тих прикладів, що їх наведено на початку цієї статті. Правила підручника мають нормувати й удосконалювати мелодійне звучання нашої мови, а не знижувати його. На це треба неодмінно зважати, складаючи новий підручник української мови.

5. Літера, за якою тужать

До мене, як автора статей на лінгвістичні теми, часто звертаються листовно й з уст групи читачів і поодинокі особи, прохаючи пояснити, чи збереглась особлива вимова, як вони висловлюються. твердого, або проривного ґ, що колись позначалося своєрідним знаком (як літера г з хвостиком угору), в словах типу ґрунт, ґанок, ґудзик, ґелгати... Ці читачі зазначають у своїх листах, що останнім часом не тільки учні, ба й учителі часто не роблять різниці в вимовлянні наведених слів із проривним ґ, а мовлять їх за зразком слів гарно, гроші, гомоніти тощо.

В українській мові є два різні звуки, подібні до латинських h і g. Раніш вони позначались на письмі й друковано літерами г (h) і ґ (g). Під час одної реформи українського правопису в тридцятих роках літеру ґ (g) скасовано. Мотивували це тим, що літера в написанні іноземних слів і прізвищ ніби творила велику плутанину, бо її треба було писати в словах латинського походження, а також із сучасних європейських мов, де чується звук g, наприклад, ґенерація, Ґюго; в словах грецького походження або в сучасних іноземних словах, де чується звук h, потреба в цій літері відпадала, скажімо, географія, Геродот, гусар. Прибічники цієї реформи додавали, що в українській мові слів із звуком g поглядно не так уже й багато, а тому відповідну вимову їх легко запам'ятати.

Мене мало турбує правопис іноземних слів і прізвищ, а от написання українських слів із звуком g на початку чи в середині слова раз у раз змушує гостро відчувати брак скасованої літери при нескасованому звуці, який, звісно, скасувати в живій мові не можна, хоч би як того хотілося задля спрощення чи для якоїсь ще мети. Отож виникла дуже незручна ситуація, коли певний звук у мові є, а знака для нього в правопису нема, тому-то хоч-нехоч, а щоразу, коли натрапляєш на українське слово з звуком g, доходиш висновку, що викинули літеру ґ з нашого алфавіту необачно, похапцем.

Слід зауважити, що скасування цієї літери припало на той час, коли вчинено було багато перекручень і збочень, коли заявились „реформатори" не тільки українського правопису, а й самої української мови, які рішуче виступали, наприклад, проти слова чекати, бо, мовляв, є слово ждати, — або вимагали викинути слова щойно, тільки-но, допіру, залишивши їхній синонім тільки що, природний український вислів „насипати борщу, юшки (чи навіть вина)", який ми подибуємо не тільки в наших класиків, а й у сучасного українського поета М. Бажана, вони вважали за прояв мовного шкідництва... Наслідки всіх цих дивацьких заходів, що набирали часом анекдотичного характеру, давно вже переборено й виправлено: в шеститомному Українсько-російському словнику, виданому Інститутом мовознавства АН УРСР 1958-1963 рр., ми бачимо всі ці „крамольні" слова й вислови, і вони не викликають тепер ніякого сумніву. Не бачимо тільки скасованої тоді за одним заходом ні в чому не повинної літери ґ(g): її нема ні в словниках, ні в підручниках, узагалі ніде нема. Цілком слушно й доцільно, реформуючи на початку революції російський правопис, викинули з алфавіту літери ять, бо вона позначала той самий звук, що й е, так зване „десятиричное" і, адже не було ніякої різниці у вимові між ним і „восьмиричным" и, а також відкинули твердий знак (ъ) на кінці слів, бо він там нічого не позначав. Але зовсім інша річ із літерою ґ (g) в українському алфавіті. Вона — не тотожна жодній іншій літері й часто відрізняє схожі слова з одним різним звуком і різним значенням. Візьмімо слова гніт (напишемо його для виразності латинською транскрипцією -hnit), що є відповідником до російських слів гнет, угнетение, і ґніт (gnit), що означає по російському фитиль; грати (hraty) — дієслово, відповідник до російського играть і ґрати (graty) — іменник, по-російському решетка; гулі (huli) -по-російському гулянье, і ґулі (guli) множина іменника, відповідниками до якого є російські слова шишка, волдырь.

Звукова й значеннєва різниця цих слів, не позначена окремою літерою, не тільки утруднює читання писаного й друкованого тексту з цими словами, а іноді призводить до того, що важко добрати, про що йдеться. Ось фраза: „Це твої перші гулі, хлопче, а скільки їх іще буде в тебе попереду?" Про

що тут мовиться -чи про гуляння парубків і дівчат на сільській вулиці, чи про ті болячки-пухлини, що їх дістав хлопець після бійки або вдарившись об щось? Це можна зрозуміти, тільки прочитавши попередні або дальші речення. Гляньмо ще на таку фразу: „Хоч тут були грати, та він однаково не перестав грати“. Чи можна відразу збагнути зміст цієї фрази, надто коли відучитись вимовляти звук, як це вже трапляється з нашими учнями, про що пишуть мої дописувачі? Тут можна лише догадуватись, яке значення має кожне з двох однаково написаних слів, і фраза, поза волею автора, обертається на загадку-жарт... Доберіть глузду в такій фразі: „Сумно сьогодні в Сицилії. Не тішать душу селянина чудові краєвиди садів та виноградників, бо він працює в них наймитом, а не господарем, а вдома облягають злидні, що їх ще більше („підкреслює вечорами прадавній гніт, у якому не стає олії... І тільки тоді, коли сицилійський селянин позбудеться гніту землевласників, у його хату прийдуть достаток і електрика, що витіснять злидні і зроблять непотрібним той доісторичний гніт“. Не знаю, як хто, а я мусив напружувати думку, щоб збагнути, де йдеться про частину каганця — ґніт, а де мовиться про соціальне гноблення сицилійських селян.

Ці три фрази через брак скасованої літери обертаються на дивні крутиголовки, а їх можна було б наводити ще й ще, та, щоб заощадити місце в статті й час у читача, обмежусь ними, бо гадаю, що й так уже видно, як нам бракує скасованої літери.

Виходить, що ліквідація літери ґ (g) не спростила нашого правопису й не полегшила ні читання, ні писання, як того, може, й хотіли реформатори, а навпаки, ускладнила можливість легко зрозуміти написане.

Якщо поважно підійти до другої частини мотивації скасування цієї літери, що ніби суто українських слів із звуком ґ (g) небагато й що їх легко запам'ятати для практичного вжитку, то побачимо, що вона не витримує критики. Словник Б. Грінченка, перевиданий фотомеханічним способом за постановою вченої ради Інституту мовознавства АН УРСР 1958-1959 рр., налічує таких слів мало не 270, а, як відомо, цей словник далеко не вичерпує всього лексичного багатства сучасної української мови, отож, цих „капосних“ слів не так уже й мало в нашій мові. Так що легше — завчати напам'ять оці 270 слів, щоб правильно вимовляти під час читання, чи відновити скасовану літеру й читати текст так, як написано? Відповідь на це може дати перший-ліпший учень початкових класів нашої середньої школи.

До труднощів, породжених скасуванням потрібної літери, додається ще й морока з написанням українських прізвищ, які мають звук ґ, на чому слушно спиняє увагу в „Довіднику українських прізвищ“ („Радянська школа“, Київ, 1969 р.) автор передмови, ст. науковий працівник Інституту мовознавства, кандидат філологічних наук І. Варченко. Мовознавець пише: „Деякоі складності або, точніше, неясності набуло останнім часом питання творення форм дав. відм. одн. від прізвищ на -га. Річ у тім, що в значній частині випадків формант -га розвинувся з -ка завдяки зміні глухого к у проривний ґ між голосними, однак ця зміна губиться під дією правопису (підкреслення моє. -Б. А.-Д.), у результаті чого форми дав. відм. набувають неприродного орфографічного та орфоепічного вигляду, зазнаючи збігу з тими формами, які постали природно“.

Перекажу думку вченого трохи популярніше, щоб було зрозуміло широкому загалові, про що, власне, мовиться. Як відомо, є багато українських прізвищ, які мають усередині чи наприкінці, а то й на початку звук г (h)

і закінчення -га, приміром: Волоцюга, Чепіга, Стрига тощо; в давальному відмінку однини вони закінчуються на -зі: Волоцюзі, Чепізі, Стризі. Але трапляється в нас чимало прізвищ із проривним ґ (g): Дзиґа, Реґа, Ломиґа та ін., які в давальному відмінку однини мають уже закінчення -дзі: Дзидзі, Редзі, Ломидзі. Отже, постає питання, яке з цих двох закінчень ставити в давальному відмінку однини, коли прізвища обох груп у називному відмінку однини пишуться за сучасним правописом тільки з г? Тут не дасть собі ради навіть людина з вищою освітою й феноменальною пам'яттю, бо годі охопити всі можливі українські прізвища з цими двома сумнівними звуками. Автор передмови І. Варченко й видавництво „Радянська школа" мусили вдатись до скасованої літери й користуватись нею, щоб висловити точно думку. Переконатися в цьому показовому факті може кожний читач, розгорнувши 24 сторінку названого вище „Довідника українських прізвищ".

А втім, І. Варченко не являє собою в цьому питанні виняткового автора, що для висловлення своєї думки мусив удаватись до написання літери ґ (g), — група авторів книжки „Сучасна українська літературна мова. Фонетика" видання „Наукової думки" 1968 р. теж не могла в певних місцях точно висловитись інакше, як тільки скориставшись цією літерою; не міг обійтись без неї й мовознавець Ф. Жилко в своїй праці „Нариси з діалектології української мови", що вийшла в видавництві „Радянська школа" 1968 р.

Як бачимо, ця скасована літера стала-таки знову з'являтись на сучасних друкованих сторінках — факт промовистий і повчальний. Якщо навіть наші мовознавці не можуть обійтись без цієї літери, щоб точно й зрозуміло висловити свої наукові думки, то що вдіють автори книжок із точних наук, де текст має бути так викладено, щоб читач не догадувався, а відразу розумів, що означає те чи те слово, щоб він, натрапивши, скажімо, на дієслово загнітити, надруковане без використання літери ґ (g), правильно збагнув, що мовиться тут не про всунення ґнота, а про присмаження хліба в печі або навпаки.

А яких труднощів зазнають часом письменники й перекладачі художньої літератури чи редактори видавництв, коли їм треба добирати способу, щоб читач із двох однаково написаних слів, але різних за одним звуком і змістом, прочитав у тексті саме те, що хотів сказати автор!..

Зручність легко передавати думки, щоденна практична потреба, об'єктивна логіка й, нарешті, культура мови й мовлення — наполегливо вимагають відновити помилково скасовану літеру. Недарма по ній тужили й пропонували знов запровадити її в український правопис такі тонкі знавці нашої мови, як поети-академіки М. Рильський і П. Тичина (перша нарада в цій справі на визволеній від фашистської окупації частині території України коло Харкова). Але тоді точилася ще війна, треба було думати не про доцільність скасованої літери, а про те, як добити фашистського нелюда й відбудувати руїну, що залишив ворог по собі, тому це питання відклали. На жаль, воно так і повисло нерозв'язане аж по сьогодні...

Останнім часом ми багато зробили в царині мовознавства, високо піднесли культуру нашої мови, присвятивши цій справі, зокрема, республіканську наукову конференцію 1963 р. А який величезний кількісний і якісний поступ уперед зробили ми за ці роки хоч би в словниковому ділі! У цьому легко переконатись, бодай порівнявши так званий (у побуті) „зелений" — Російсько-український словник нашого Інституту мовознавства видання 1948 р. й цьогорічний тритомний Російсько-український словник того самого інституту...

Так що заважає нам нині виправити останню невиправлену помилку наших нерозважних попередників, яка дошкульно дається нам узнаки на кожному кроці?

Доконечна й нагальна потреба відновити в нашому алфавіті цю літеру — зрозуміла для всіх, її бачить кожний працівник нашої культури. Єдиним аргументом проти відновлення її, — однак не науковим, а причиненим флегматичною або інертною вдачею людини, котра не любить ніяких змін і пов'язаних із нею турбот, — може бути така мотивація: „Що?! Пропонується нова реформа українського правопису? Чи не забагато вже було тих реформ досі й чи не завдавали вони шкоди усталенню певних правописних форм? Дайте спокій!“

Справді, ми багато разів реформували наш правопис, і не завжди те йшло на користь йому, але до чого тут реформа? Усяка реформа означає запровадження в правопис чогось нового, остаточне розв'язання якихось проблем, унормування сумнівних питань; а тут, у справі відновлення літери ґ (g), нема ні чогось нового, ні якоїсь проблематики, ні сумнівного питання. Відколи П. Куліш створив для української мови алфавіт, трохи відмінний від російського через фонетичні особливості нашої мови, існує ця літера, щоб передавати на письмі звук, не подібний до інших звуків. Цим алфавітом, який удячні нащадки назвали на честь укладача кулішівкою, користуємось ми тепер, лише відкинувши з нього літеру ґ (g). Виходить, не треба ніякої нової реформи правопису, а досить забезпечити каси друкарень цією літерою й почати друкувати, користуючись нею, підручники, словники, періодику, художні, публіцистичні й наукові твори, як усе внормується. Не стане більше фраз-крутиголовок, зникне потреба мудрувати — як передати на письмі свою думку — в письменників, публіцистів і науковців, зникнуть граматичні помилки в написанні українських прізвищ, і учні в школах навчаться правильно вимовляти українські слова, а сама скасована літера не буде з'являтись, так би мовити, „явочним порядком“, як це ми спостерігаємо тепер у працях наших мовознавців, а займе своє давнє, законне місце.

Розділ 17

ПІСЛЯСЛОВО

Читача може здивувати, чому автор цієї книжки, наводячи зразки хибних речень, не називає прізвища тих, що помилились, і не вказує на ті видання (назви газет і журналів), які нерозважно вмістили мовні покручі.

Я робив це свідомо: яка потреба викликати в читача недовіру до, часто доброї, мови певного письменника журналіста або науковця, які випадково допустились тої чи тої помилки? Ніякої. Помиляємось ми більшою або меншою мірою всі; мушу признатися, що я й сам, будучи дуже прискіпливим до мови своєї та інших, часом, у своїх белетристичних творах, непомітно для себе спіткнуся на якомусь слові. Ба навіть великий творець сучасної російської літературної мови О. Пушкін колись писав: „Без грамматической ошибки я русской речи не терплю“. Отож, важить не хто помилився, а — як.

Я добирав не випадкові помилки, а ті, що трапляються більш-менш часто, притаманні багатьом, і тим самим знижують загальний рівень нашої мовної культури.

Декого з читачів може здивувати, навіщо я пропоную замість позиченого з іншої мови українське слово, відоме тільки на якійсь частині нашої території, в деяких діалектах української мови. Завжди, коли я стою перед такою дилемою. мені пригадуються чудові слова білоруського письменника Якуба Колоса: перед тим, як позичити слово з іншої мови, треба дуже пильно, ретельно обнишпорити всі кишені своєї пам'яті й лише після того, як ви переконалися, що в жодній із них нема потрібного слова, звертайтесь до позиченого, але з обов'язковою умовою — підпорядкувати його законам своєї мови.

Усі позитивні приклади-ілюстрації, що підтверджують мою думку або пропозицію, я наводжу в цій книжці, покликаючись на джерела. Такими джерелами, відкіля я брав цілі фрази або слова, були: твори класиків української літератури, починаючи від І. Котляревського, живе народне мовлення, почуте з уст, шість томів Українсько-російського словника АН УРСР, Словарь української мови Б. Грінченка, Російсько-український словник Української Академії наук за редакцією А. Кримського, „Українські приказки, прислів'я й таке інше“ М. Номиса, „Народные песни Галицкой и Угорской Руси“ Я. Головацького, Російсько-український фразеологічний словник І. Виргана й М. Пилинської і, звісно, твори сучасних українських письменників М. Бажана, О. Гончара, М. Стельмаха та інших.

Опрацьовуючи зібраний протягом багатьох років матеріал для видання

цієї книжки, я користувався цінними вказівками кандидатів філологічних наук І. Варченка й В. Коптілова, викладачів української мови Ніжинського педагогічного інституту, яким складаю велику подяку. Окремо дякую багатьом невідомим мені кореспондентам, що після публікації моїх мовних зауважень у журналах „Жовтень“ та „Україна“ й у газеті „Літературна Україна“ звертались до мене, запитуючи про ті чи ті сумнівні для них випадки українського слововживання, й тим допомогли мені схопити те, що цікавить багатьох.

Б. Антоненко-Давидович